mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI:

DR. BLAU LAJOS.

HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST.
1918.

A MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,

AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁIRTÁK

Dr Blau Lajos, Budapest 1, 25, 44, 48, 69, 72, 75, 77, 97 104, 129, 131 133, 140, 143
Dr. Dercsényi Móricz, Budapest — — 98
Dr. Goldberger Izidor, Tata — — — — 65
Dr. Guttmann Mihály, Budapest — — 122
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest — — 79, 81
Mandl Bernát, Budapest — — — — 58
Dr. Vajda Béla Losoncz — — — — 84
Dr. Venetianer Lajos, Ujpest — — — — 8
Dr. Weisz Miksa, Budapest — — — 51, 116
Dr. Weisz Sámuel, Budapest — — — — 14

TÁRSADALOM.

A RABBINIZMUS TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

ÜNNEPI BESZÉD.

ELMONDOTTA A FERENC JÓZSEF ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ INTÉZET 40 ÉVES FENNÁLLÁSA ALKALMÁBÓL AZ INTÉZET TtemplomÁBAN :o: TARTOTT ÜNNEPI ISTENTISZTELETEN :o:

Dr. BLAU LAJOS
oo IGAZGATÓ oo

Ünneplő gyülekezet!

Összegyültünk e napon, hogy kiöntsük szivünk forró háláját a Mindenható előtt, hogy ezt a házat, a vallás és tudomány csendes hajlékát, egy bibliai emberöltőn át, 40 év óta, épségben megtartotta. Követjük a zsoltárköltő szavát :

עבדו את ה׳ ביראה וגילו ברעדה

„tiszteljétek az Örökkévalót félelemmel és örvendezzetek remegéssel" (Zsoltár 2, 11.) Remegéssel a súlyos viszonyok közepette, melyeknek nincsen hasonmása a népek multjában és bizodalommal Isten kegyében örvendezünk ma, főiskolánk e nagy napján. Lelki szemeink elé száll ez ünnepélyes pillanatban multja és tevékenysége. Látjuk létesülésének előzményeit, a 40 évre terjedő küzdelmes korszakot, amely az 1837-iki magyar országgyülés egy rabbitanoda felállitását célzó határozatától az 1877-iki országos fénnyel a kormány, az országgyülés, az egyetem, főiskolák, községek, testületek részvétele mellett megünnepelt megnyitásig letelt és hódolattal gondolunk megdicsőült nagy királyunk, I. Ferenc József nagylelkűségére, a magyar nemzet és a magyar

kormányok jóakaratára, elődeink nagyratörő szellemére. A rabbiképző eszméjét a kultura szülte és a kultura valósitotta meg, az európai művelődés bűvkörébe lépett zsidóság rabbiképzését az európai műveltség magaslatára kellett emelni, hogy a pap a hivekkel összhangban maradjon. A modern rabbiképző szükségszerű történeti alakulat, messzelátó nemes megalkotóinak nevei örök fénnyel ragyognak a hazai közművelődés, a magyar zsidóság és intézetünk történetében. Látjuk az utat, melyet intézetünk fennállása óta változatos viszonyok közt megtett. A második szentély felépitésekor az egyik kéz épitett, a másik kéz kardot tartott, a mi szentélyünkön a tanitók két kézzel épitettek, a vezérek két kézzel tartották távol az elleneseket. E lelkes együttműködés mellett iskolánk minden erejét a belső kiépitésnek szentelhette és elmondhatja magáról נר לרגלי דברך ואור לנתיבתי „ mécses az én lábamnak a Te tanod és világosság az én ösvényemnek" (Zsolt. 119, 103). Iskolánk távol állva a világ zajától, pártoktól és irányzatoktól, a tőrának, a tanitásnak élt és él, csendesen, serényen munkálkodva a vallás és erkölcs fenséges épületén, a világesemények mutatta egyedüli valóságokon e földön. Hit és tudás ősidők óta összeforrtak vallásunkban, hit és tudás a két szellemi kar, amely a rabbinizmust tartja, hit és tudás a rabbi fegyverzete eszményi működésében. Hitet és tudást plántáltak e házba az elköltözött nagy mesterek, kiknél valóra vált az isteni szó: ונתתי לכם רעים כלבי ורעו אתכם דעה והשכל „és adok nektek szivem szerint való pásztorokat és legeltetnek benneteket tudással és belátással" (Jeremiás 3, 15). Ők rakták le iskolánk szellemi alapját, ők teremtették meg hagyományát, ők alkotják multját. Hálánk, szeretetünk, kegyeletünk száll sirhalmuk, emlékük felé!

Ünneplő gyülekezet!

Jeremiás próféta igy szólt az ingadozó, tétovázó, habozó zsidó néphez:

כה אמר ה׳ עמדו על דרכים וראו ושאלו לנתיבות עולם
אי־זה דרך הטוב ולכו בה ומצאו מרגוע לנפשכם

„igy szól az Örökkévaló: álljatok ki az utakra és nézzetek szét és kérdezősködjetek az ősi ösvények felől, melyik a jónak útja és azon járjatok, hogy nyugalmat találjatok lelketeknek" (Jer. 6, 16). Vessünk mi is e történeti órában egy pillantást a régi ösvényekre, mert a multak alkotják a szilárd alapot, melyen a jelen épülete biztosan nyugszik. Ha vallásunk és népünk hosszú történetét, gazdag és változatos multját szemléljük, két jellegzetes eszme domborodik ki szemünk előtt: a régi hagyományokhoz való hüséges ragaszkodás és a változott korokhoz való szükségszerű simulás. Hitünk kiállotta az idők próbáját, más-más a forma, állandó a tartalom: az egyistenhit, a belőle folyó, vele válhatatlan kapcsolatban álló igazságosság és szeretet minden ember iránt. Egy az Isten, egy az ember. És állandóak a külső változások mellett is azon intézmények, melyekben vallásunk szemlélhető alakot ölt.

Az ókorban a próféták, az ihlet férfiai útján nyilatkozott meg Isten Izráel népének. Kerek ezer éven át, az első prófétától az utolsóig, Mózestől Maléakhiig. Mikor a próféta elnémult, megszólalt az irástudó, a próféta vérbeli utódja, szellemének örököse, művének folytatója. Az irástudó a biblia tolmácsa és magyarázója, fenntartója és terjesztője. Szelleme eleveniti meg az irott szót, lelkesedése viszi a népek közé. A nép tanitója és a nép adta neki már 2000 év előtt a rabbi, tanitóm nevet. Az isteni szó gyönyörüsége, mint a prófétánál, tüz-

ként ég szivében, hirdetnie kell a fenséges igét a gyülekezetben, a zsinagógákban és a köztereken. Lelkesedése hajtja, viszi, igaz hitről, tiszta erkölcsről, igazságról, jóságról beszél. Nem kiván a maga számára semmit, sem tisztséget, sem hatalmat, csodás jelenség az antik világban, a fórumok politikai szónokait hallgató népek szemében. A hit és erkölcsbeli rendületlen meggyőződés bátorsága és lángoló szava a lelkek átformálója, az erkölcsök megtisztitója.

A rabbik tették függetlenné a vallást országtól és néptől, államtól és nemzettől: a hivő lélek minden éghajlat alatt, minden időben és minden helyen felemelkedhetik teremtőjéhez, az ég és föld urához. A rabbik szellemitették át az Isten szolgálatát, már a jeruzsálemi szentély fennállása idején az istentisztelet központjává a tóra és próféták felolvasását, a vallás és erkölcs tanitását, a zsolozsmák éneklését, a vallásos érzés megnyilatkozását tették, megteremtve ezuton a kultusznak az egész müvelt világon mai napig mindenhol otthonos formáját.

A rabbinizmus, a mint a hitélet eme történeti jelenségeiben és a mint irott emlékeiben, a talmudban és rabbinikus müvekben jelentkezik, két erő összetételének, a hűséges megőrzésnek és a szükségszerű fejlesztésnek az eredője. Örök a törzs, mulandó a lombozat, állandó a mag, változékony a burok. Hitünk és erkölcstanunk mai napig azon az isteni szellemen alapszik, a mely szent iratainkban érzékelhető alakot öltött, és azon a rokonlelkű tolmácsoláson, melyet a rabbinizmus által nyert. Egy szellem lengi át a prófétát, az irástudót, a rabbit. És ha a világtörténet hallgat is a rabbikról, mi ismerjük világraszóló eszméiket, népeket átalakitó hatásukat és az általános művelődésnek még a középkorban is tett messze és mélyreható szolgálataikat. Az ókorból eredő rabbikar, a legrégibb élő kar, a mely a szellem minden csataterén küzdött, nem aggott el, mindig ujból és ujból megifjúhodott, kikelt belső tüze hamvaiból, halhatatlanságának titka: a szent hagyományokhoz való hűséges ragaszkodás és a változó korokhoz való szükségszerű simulás. E nagy elődök, Isten tanának ihletett tolmácsai és lelkes terjesztői, kik a tóráért éltek-haltak, ragyogó eszményeink. Halhatatlan szellemük lebeg iskolánk felett, dicső példájuk heviti lelkeinket, hozzájuk kivánunk felemelkedni, ha gyengék is vagyunk ahhoz, hogy őket megközelithessük.

Ünneplő gyülekezet!

A zsidó nép, mint egész multja mutatja, minden országban, minden időben, minden kultura kebelében megteremtette azt a keretet, melybe vallása eszméit és intézményeit beillesztette, ily módon életképességükben megtartotta. A zsidóság a szellemi kapcsolatot más népekkel soha önként meg nem szakitotta, a kulturközösséget velük minden időben fenntartotta. Az ujkor első három százada, a legsötétebb éjszaka, a mely Jákobra hosszú vándorlása alatt borult, elzárta a zsidó népet a levegőtől és világosságtól, kiszoritotta a világi műveltség közösségéből. Mikor a „felvilágosodás" a felekezeti korlátokat lerombolta, a rabbilincseket széttörte, az európai zsidóság, multjához hiven, ujból belépett a kulturközösségbe, felvéve az illető országok és népek világi műveltségét. העם ההלכים בחשך ראו אור גדול ישבי בארץ צלמות אור נגה עליהם „A nép, mely sötétségben járt, nagy világosságot látott, az árnyékország lakóira fény derült" (Ézs. 9, 1). A szokatlan fény nemcsak világitott, hanem vakitott is, a pél-

dátlan gyors átalakulás súlyos belső megrázkódtatással járt. Nyugtalanság, ingadozás, tétovázás. E sorsdöntő helyzetben a művelt zsidóság követte a próféta útmutatását: kiállt az utakra, szertenézett s fürkészte az ősi ösvényt, megtalálta a jónak útját, felismerte a nagy igazságot, hogy vallásunkat a modern kultura keretébe kell behelyezni és erre a kipróbált út a régi hagyományokhoz való hűséges ragaszkodás és a változott korhoz való szükségszerű simulás. Ez igazság szellemében átalakult művelődés tekintetében a rabbi is, mihez uj iskola vált szükségessé. A hazai zsidóság, a mely részben nyelvben idegen volt, csodás gyorsasággal csoportosult a magyar nemzeti műveltség zászlója köré és belső tűztől hajtva a hitélet megmagyarositására is törekedett. A remények, melyek ez irányban iskolánkhoz fűzettek és intézetünk ünnepélyes megnyitásán a tanári kar képviselőjének beszédjében fogadalomszerű kifejezést nyertek, a lefolyt 40 év alatt teljes mértékben megvalósultak. Rabbiképzőnk neveltjei utján hitéletünket megmagyarositotta, magyar a szószék, magyar az iskola. Megteremtette az élő és irott szót, korunk két leghatásosabb eszközét. A magyar zsidó irodalommal új virágzó ágat oltott be az egyetemes magyar nemzeti műveltség hatalmas törzsébe.

És szolgálta intézetünk, mesterei és neveltjei útján egyaránt, a felekezeti, nemzeti, nyelvi különbségek fölé emelkedő, a zsidóságról szóló tudományt, gyarapitva az egyetemes kulturát, az emberiség közkincsét és becsületet szerezve a magyar névnek. De mindenekfelett megelégedéssel, büszkeséggel tekint intézetünk az általa nevelt magyar rabbikarra, a hit és erkölcs, a haza- és emberszeretet, a műveltség és tudás lelkes munkásaira, sikeres terjesztőire. Megelégedéssel tekint intézetünk

más neveltjeire is, ama több száz derék férfiúra, kik műveltségük alapját intézetünkön nyerték és hajlamaikat szabadon követve, különféle világi pályákon szolgálják a társadalom és haza ügyét. Lelkünk egész melegével gondolunk azon tanitványainkra, kik a haza hivó szózatára fegyverbe szálltak. Szivünkbe zártuk mindnyájukat, forró fohászunk kiséri őket utjukon, szeretettel várjuk vissza őket intézetünkbe. Fájó szivvel emlékezünk a becsület mezején elesett jelesünkre, nemes emlékét mindenkor kegyelettel őrizzük.

A teljesitett kötelesség és sikeres tevékenység felemelő tudatából merit intézetünk erőt jövendő munkájához, ösztökélést a továbbhaladáshoz, fejlesztéshez, tökéletesedéshez, hogy teljesithesse az isteni szózatot צר תעודה התם תורה בלמדי „Kösd be a kinyilatkoztatást, pecsételd meg a tant tanitványaimban" (Ézs. 8, 16).

Ezért száll fohászunk az ég felé. Jóságos Isten! Fogadd kegyelmedbe iskolánkat, tanaid tolmácsolóját és terjesztőjét. Támogasd nemes munkájában, erősitsd hitre, erkölcsre, igazságra, szeretetre irányuló törekvésében. Emeld, fejleszd, tökéletesitsd e házat, honoljon benne mindenha tiszta szív, egyenes lélek, szent akarat, hogy a vihar elmultával fokozott erővel lehessen osztályosa hazánk ujjáépitése nagy munkájának.

Teljesüljön rajta az Irás szava:

גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון.

„Nagyobb lesz e későbbi ház, mint a régi volt." (Chag. 2, 9).

Ámen.

AZ ORSZÁGOS IZRAELITA IRODA JELENTÉSE.

Az Izr. Községkerületi elnökök 1897. évi julius hó 9.-én tartott gyülése méltó elismeréssel fogadta az Elnökség által előterjesztett jelentést az Iroda működéséről. A jelentés, mely egész terjedelmében való közzététel által a felekezeti ügyeink iránt érdeklődő széles köröknek enged tiszta bepillantást a vezetőség sokoldalu munkájába, nemcsak magas irodalmi szinvonalával köti le a figyelmet, de egyben hódolatot vált ki azon férfiak iránt, akiknek súlyosan nehezedik vállaira a hazai zsidó felekezeti közügy sürgős megoldást igénylő és szinte leküzdhetetlen akadályokba ütköző számos összetorlódott kérdése. Minél jobban ismerjük felekezetünk közviszonyainak áldatlan állapotát, minél mélyebben tekinthetünk a hazai hitközségek ügyes-bajos életnyilvánulataiba, annál inkább méltányolhatjuk a rendkivüli kitartást igénylő erőt és a zsidóság igazaiért, valamint a felekezet méltóságáért lelkesedéssel hevülő fáradhatatlan munkásságot, melyet az elnökség fejt ki a nagy célja felé való haladásában. *Mezei Mór* elnök és *Mezey Ferenc* ügyvezető alelnök nevéhez fog füződni minden időkre a jelen nagy felekezeti küzdelmekben kivivott fokozatos eredményeknek hosszu sora, mely biztos reményt fakaszt a hazai zsidóság végleges elismertetése, a felekezeti egység kiépitése és a hitközségek életének erőteljes föllendülése iránt.

A jelentés legelső sorban az országos gyászról emlékezik meg, mely I. Ferencz József királyunk halálával borult a nemzetre s amelyből a magyar zsidóság is kivette méltó részét. „A magyar zsidóság igaz hálával kisérte e történeti megdicsőülést abban a minden rétegét átható tudatban, hogy szenvedéssel és küzdelemmel teljes utjain nem talált még államfőre, ki vallásunkat és felekezetünket e királyunkhoz hasonló módon méltatta, a nemzet többi egyházainak közjogi viszonyaihoz igazodó törekvéseit fejlesztette, elismerte és támogatta volna. Polgári, politikai és vallásterületi jogaink becikkelyezései királyi akaratából keltek, felséges elhatározásai érlelték alaptörvényekké." „Mindaz, ami egyéni jogaink kialakulásában, felekezetünk

közjogi állásában, autonómikus törekvésünkben és vallási kulturánk terén messze jövendőkre kiható tényezővé és erjesztő erővé vált, a nagy uralkodó jóságos szivének, jogszeretetének és áldozatkészségének emanatiója". A magyar zsidóság mindenkori hálájának maradandó jele gyanánt az Iroda kezdeményezésére az összes hitközségekre kiterjedő gyüjtés indult meg egy Ferencz-József-alap létesitése céljából, mely alapból az Országos Rabbiképző és az Izr. Tanitóképző intézet, mely intézetek a megdicsőült király akaratából hivattak életbe, internátussal lesz kiegészitendő. Bölcseség és kegyeletes hála inditotta az Irodát azon, immár jóváhagyott felterjesztésére is, hogy az Országos Rabbiképző Intézet ezentúl I. Ferencz József nevét viselje.

A gyásznapok lezajlása után a trónralépett uj királyunk iránt is méltó módon igyekezett az Iroda bemutatni a felekezet hódolatát úgy a koronázási ünnepély, mint ő felsége előtt való tisztelgés alkalmával. De ha már a koronázásnál is kirivó módon lépett előtérbe hitfelekezetünk képviseltetése kérdésében felekezetünk szervezetének szabályozatlan volta, úgy a felekezet külső képviseletében fennálló széttagoltság fájdalmasan jutott kifejezésre a hódoló tisztelgés alkalmával, minthogy az Irodának hivatalos és magán eljárás rendjén megkisérlett buzgó törekvése, hogy az orthodoxia vezetőségét együttes és egységes tisztelgésre birja, rideg visszautasitásban részesült.

Ezen szomorú helyzet őszinte feltárásával kapcsolatban szól a jelentés hitfelekezetünk jogviszonyairól és az ezzel összefüggő kérdésekről s komoly aggályt keltő kijelentéssel állapitja meg, hogy jogviszonyaink sem az állammal való vonatkozásaikban, sem belső állapotainkat tekintve határozott javulást, vagy kellő mértékü fejlődési tüneteket nem mutatnak. „Nincs ma az országban zsidó ügyekben jogkereső, aki igazságát, jogelvek, szabályok vagy szilárd rend alapján megmérhetné vagy felismerhetné, vagy érdekeit bármily téren alaposan megvédhetné és nincsen olyan köztekintélyü fórum, mely a vitás kérdések, zavaros szabályok és ellentétes határozatok tömkelegében kellőképpen eligazodni vagy éppen a jogegység elvei szerint dönteni tudna." „Hitfelekezetünk nagy béketürésére vall,

hogy ez állapotok megszüntetését az örökös kérelmezésektől várja." „A hitélettel és a hitközségek létkérdéseivel összefüggően felmerült számos konkrét kérdés is alkalmat adott nekünk arra, sőt kötelességünkké tette, hogy a viszonyok tarthatatlan voltára élesen rávilágítsunk. Kötetekre terjednek a memorandumok, alkalmi felterjesztések és szakvélemények, melyeknek ténybeli tartalma és okadatai után a vallásügyi kormány orvosló intézkedése szinte elodázhatatlannak látszott. Joggal elvárható volt, hogy úgy, mint más, hordereiére távol sem oly fontos eseteknél észlelhető, a közigazgatási tapasztalatok általános szanáló kormányzati elhatározásokat és rendelkezéseket vonnak maguk után, ez a mi ügyünkben is megtörténik. Azonban e várakozásainkban is csalódtunk. Apró, rendszertelen, sokszor jóakaratú toldások-foldások a nap szükségletein valahogyan átsegitették az ügyeket. De ez nem az államhoz, nem a felekezetekhez méltó állapot."

S mindezen bajok forrása szervezetnélküliségünk, önkormányzatunk hiánya, amin csak egy ujabb országos kongresszus tudna segiteni. De a hazai zsidóság pártokra bomlott, nincs meg a kongresszus egybehivásának alapfeltétele: az egység. Circulus vitiosus, melyből nem tudunk kijutni. Hiába minden vágyakozásunk, mitsem használ országos akció, amig nem sikerül a belső ellentéteket áthidalnunk, addig a kormány elsáncolja magát azon tetszetős kifogással, hogy az ország zsidóságának csak egyik részét nem hivhatja kongresszusba, mely az egész zsidóság önkormányzatát döntené el. „Minthogy a kormány közömbösségét vagy a kérdéstől való idegenkedését megtörni nem lehetett, mert állandóan a belső ellentétekre hivatkozott, a magunk részéről a kerületi elnökök gyülésének szellemében ismét kisérletet tettünk az iránt, hogy a testvéri egyetértés útját egyengessük, amire annyival is inkább elhatározhattuk magunkat, mert téves az a nézet, mintha mi az orthodoxiával harcban állanánk. Ily harcokról mi nem tudunk. Az a differencia, mely az izr. községkerületi elnökök, a vezetésünk alatt álló iroda és az orthodoxia vezérlete között fennforog, tulajdonképpen abban áll, hogy több magyar zsidó hitfelekezet létezésének gondolata ellen

sikra szállottunk, abban a meggyőződésben, hogy ily téveszme egyáltalán csak mint a viaskodás fegyvere kerülhetett szinre és hogy tehát mindaz, ami az idők folyamán a felekezetet érdeklő kérdésekhez tapadt, a testvéri egyetértés és együttes működés érdekében közös akarattal, megértéssel és megegyezéssel revizió alá vonandó. Voltaképen tehát az ellentétek magvát a béke körüli különbözetek képezték és képezik, melynek létrejöttétől az egész vonalon felmerült ütköző pontok megszüntetését reméltük, mert hogy a hit és műveltség összhangzásának lehetősége, szóval a kultura és rend követelményei körül felmerült régi viták az idők folyamán tárgytalanná válnak, annak az orthodoxia mostani vezére, egyénisége és az ezen pártban is növekedő müveltségi törekvések adják bizonyságát és biztositékát". Ebben a nemes érzületben már a világháboru kezdetén békejobbot nyujtott az Iroda az orthodoxiának, kérve, hogy „boritsunk fátyolt a multak küzdelmeire, jelentőségükön messze túlnőtt félreértéseire és tévedeseire, távolitsuk el gondolataink köréből mindazt, ami bennünket elválaszthat és keressük szorgosan mindazt, ami bennünket lényegében összeforraszt, hogy eképpen felekezetünk hivatása, jövendője és a hű sáfárkodás iránt való kötelességeknek lelkiismeretesen eleget is tehessünk". De amint mereven fordult el az orthodoxia az odanyujtott békejobbtól, épugy ridegen hivatkozva „valláselvi ellentétekre" nem fogadta el az ő felsége előtti együttes hódoló tisztelgés ajánlatát sem.

Az orthodoxia ezen indokolatlan magatartása okozza, hogy törvénnyel biztositott autonómiánk hiányában fennakadást szenved hitközségeink fejlődése, minthogy az erők egyesitése helyett folyton fenyegetődzik a külön szervezetben való szétválás, melyet nagyban elősegit a hitközségek adózási rendszere. Más felekezetűek el sem képzelhetik azt az áldozatkészséget, mellyel a zsidók hitközségeik fenntartásához adóznak. Rendkivüli sulyos anyagi terhek nehezednek hitközségeinkre, minthogy az állami segély sehogy sem áll arányban más felekezetek segélyével s hitközségeink szükségleteivel. Az 1916.-ik évben 122,636,07 K. államsegély állt az Iroda rendelkezésére,

melyből 67,250 K. osztatott szét segélyre szoruló hitközségek közt, a fennmaradt összeg pedig országos jellegü felekezeti kulturális intézmények, rabbik és rabbiözvegyek s a Ferencz József-alap javára fordittatott.

Hitközségeink túlnyomó része képtelen megadni a rabbiknak a megélhetés azon eszközeit, melyek főleg a háboru okozta súlyos viszonyok közt csak félig-meddig is megfelelnének az általuk végzett munkának és az állással járó kötelezettségeknek. Tiszteletre méltó módon karolta fel az Iroda a kisebb javadalmazású rabbik ügyét és a „Kongrua, a lelkészi korpótlék az állami dotációban való részesedés, egyébb lelkészi áli-mi segitség, a Hadsegélyző bizottság subventiója, a hitközségek drágasági pótléka ügyében emlékiratokkal, felterjesztésekkel, intézkedésekkel, körlevelekkel és személyes közbenjárással teljes erővel védte és védi, pártállásra való tekintet nélkül, összes lelkészeink érdekeit" s egyedül az Iroda körültekintő figyelmének fogják hitözségeink köszönhetni, hogy rövid időn belül meg fog valósulni a rabbik országos nyugdijintézetének rég óhajtott ügye is. Egyelőre a rabbik nyugdijintézete, de tervbe van véve s rövidesen sor kerül a hitközségi hivatalnokok és alkalmazottak nyugdijintézetére is, valamint jogi helyzetük javitására, „minthogy ma már ily állásokra is nagyrészt olyan férfiak lépnek, kik méltók arra, hogy tisztes munkájukért nagyobb és méltóbb jogvédelemben részesülhessenek".

Meleg hangú elismeréssel szól ezután a jelentés a magyar zsidóságnak egyetlen főiskolájáról, az Orsz. Rabbiképzőről, mely negyven éves fennállása alatt fényes tanuságát adta annak, hogy hivatása magaslatán áll s teljes mértékben felel meg a hozzá füzött várakozásoknak; elismeréssel adózik az Országos Tanitóképzőnek is, melyben kevés kivétellel orthodox szülők gyermekei művelődnek, figyelemmel kisérte az Iroda mindkét intézet szellemi haladását s anyagi erősödését, hiszen növendékei, a magyar Izráel jövő papjai és tanitói ott készülnek elő arra a munkára, mely hivatva lesz a hazai hitközségeket a kivánt magaslatra emelni s a jövő nemzedékbe az egyetemesen szervezendő vallásoktatási tanterv alapján ősi hitünket beleoltani. Az Iroda ezen két intézet mellett szeretettel karolta fel az országos kulturális s humanitárius egyesületeket s intézményeket is: az orsz. izr. tanitóegyesületet, az izr. siketnémák országos intezetét, a Wechselmann Ignácz és neje Neuschloss Zsófia vakok intézetét, az izr. magyar irodalmi társulatot, a magyar zsidó múzeumot, a felekezeti szak- és társadalmi irodalmat, valamint a párt és szervezeti különbségeket figyelmen kivül hagyó országos izr. közalapot. Bőven vette ki a részét az Iroda a világháboru követelte feladatok teljesitéséből is, melyek nagy próbára tették munkaerejét; támogatta a zsidóságnak háborus humánus akcióit, nagy arányokban mozditotta elő a hadiköl-csönök, a vörös kereszt egylet, a hadsegélyző hivatal, a menekülteket segélyző bizottságok törekvéseit: a husvéti liszt és egyébb rituális élelmezési kérdésekben a pesti hitközség vállalta a kivitel módjait, de a fronton küzdő katonáink lelki szükségleteinek ellátásában, valamint a tábori lelkészség ügyének rendezésében kiválóan eredményes munkásságot fejtett ki az Iroda.

A jelentés a háboru utáni feladatokat, melyek részben a jelen kötelességeit is képezik, a következőkben foglalja össze:

1) hogy felekezetünk belső meghasonlásának megszüntén és azon tovább működjünk, hogy az izraelita vallásfelekezet törvényben biztositott és hitünkben gyökerező egységének alapján az egyetértés és békés együttmunkálkodás feltételeit kölcsönös testvéri jóakarattal és szilárd elhatározással biztositsuk;

2) hogy a felekezet összeségének ehhez képest orgánikusan megnyilvánuló akaratából létesitendő országos autonom szabályainknak biztositékait alkotmányos úton megszerezzük;

3) hogy a felekezetnek az államhoz való jogviszonyait egységesen rendezvén, a törvényesen bevett izraelita vallásfelekezetet csorbitlan jogainak élvezetébe helyezhessük;

4) hogy addig is, amig ez valóvá válik, a szükséget látó hitfelekezetek és lelkészek államsegélyének más egyházakra nézve szabott mértékek az 1848: XX. t. c.-ben foglaltak és minden esetre a népesedési aránynak megfe-

lelő azonnali felemelését teljes erővel szorgalmazzuk ;

5) hogy pótolván a rabbikarban hiányzó önsegélyre képes erőt, a rabbik nyugdijintézetének már előkészitett tervét ha lehet egységesen, ha nem, esetleg a velünk egy úton haladó hitközségek lelkészeire kiterjedőleg a megvalósulás felé vigyük ;

6) hogy a Ferencz József országos rabbiképző intézetnek és az orsz. izr. tanitóképzőnek internátussal való kiegeszitése érdekében inditott mozgalom további hathatós felkarolásával ezt a fontos vallási kulturális és humánus ügyet vigyük előbbre és

7) hogy mindazokban a segitő törekvésekben, melyek a béke feletti tárgyalások rendjén, azzal kapcsolatban vagy ez idő után más államokban élő hittestvéreink szabadságjogainak kivivását tűzi ki célul, nemzetünk minden fölé helyezendő érdekeinek sérelme nélkül, igaz részt vegyünk.

Hatalmas programm, aminőt csak az tűzhet ki, akinek ereje a felekezeti küzdelmek porondján megedződött, tisztán látását el nem homályosithatta a felekezeti harcok szülte keserves tapasztalat, s aki a zsidóság iránt táplált lelkes odaadással megingathatatlanul halad céltudatosan nagy feladatok megoldása felé. Szeretettel köszöntjük a fáradhatatlan vezetőket, kik a legteljessbb önzetlenséggel szolgálják a hazai Izráelt s kivánjuk, hogy mielőbb valóra válthassák szép munkatervüket.

Dr. Venetianer Lajos.

AZ ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-INTÉZET 40 ÉVES JUBILEUMA.

A fegyverek ropogása közben érte a magyar zsidóságot a nevezetes évforduló, mely békében az egész világ müvelt zsidóságának ünnepe lett volna. Mert az országos rabbiképző-intézet, mely felséges királyunk legmagasabb engedelmével immár I. Ferenc József disznevével ékeskedik, az egész világon nagy tiszteletben áll. Megdicsőült királyunk oly anyagi és szellemi jogokkal bástyázta körül, any nyi kiváltságot biztositott számára, hogy méltán tekintetik a magyar Izráel korszakalkotó intézményének, hivatva a

felekezet művelődését, megmagyarosodását előmozditani. És ma, midőn 40 éves áldásdús működésére visszatekintünk, örömmel és jogos büszkeséggel állithatjuk, hogy a hozzáfűzött reményeket nemcsak megvalósitotta, hanem sok tekintetben túl is szárnyalta. Köszönhető ez az intézet kiváló tanárainak és széles látókörü vezérlőbizottságának. Bloch, Bacher, Kaufmann, Blau mestereink neve a zsidó tudomány egén fénylő csillagként ragyog és nem zsidó körökben is dicsőséget és diszt jelent. Ez intézetből indult hódító utjára halhatatlan munkálkodásuk és sokan vannak, akik fővárosunkat csak általuk tanulták megismerni és tisztelni. Mint hajdanta a gáonok, uj szellemi központot teremtettek hazánkban a zsidóságnak. Hogy irigyelték tőlünk! Mennyire vetélkedtek, hogy elhóditsák tőlünk! Ám ők úgy összeforrtak a magyarsággal, hogy a legcsábitóbb ajánlatok sem hatottak rájuk. Érezték, hogy dicső hivatásuk: a jövő alapjait lerakni.

Csakhamar tanitványaikra is kiterjed a megbecsülés. A külföld legnagyobb hitközségei közülük választják papjaikat, rabbiképzőik élére hivják őket, keresett tanáraikká lesznek. Itthon pedig lassan, de biztosan tért hóditanak, az előitéleleket lerombolják és alig van már neves hitközség nélkülök. Évszázados mulasztásokat pótolnak a zsidók kulturális emelése, a vallástanitás szervezése, a szószék nyelvének megmagyarositása, az istentisztelet nemesebb formáinak meghonositása az ő érdemük. Néhány évtized alatt elérik, hogy hitközségeik magyarság dolgában első helyen állanak.

De a szeminárium üdvös hatásának csak egy töredékét ismernők, ha csupán e szempontból vizsgálnók. Sok száz növendéke világi pályára lépett, magával vive zsidó tudást, a hagyományos irodalom rendszeres ismeretét és ennélfogva zsidó önérzetet. Hitközségeink vezető emberei közt számosan vannak, akik a kellő hozzáértést, a zsidó közügyekért való lelkesedést főiskolánkban szerezték.

A világi tanároknak az átlagból kimagasló nagy szaktudása és irodalmi munkássága eredményezte, hogy a rabbiképző gimnáziumát nemcsak a törvény, hanem az élet is elismerte egyenrangunak. Egyetemeink sok képzett hallga-

tót kaptak innen. A sok héber tantárgy nem csökkentette a klasszikus nyelvekben való jártasságukat, az eszményi irányu tancél nem ment az exakt disciplinák rovására. Bánóczi, Schill, Bloch Henrik, Balog, Bein, hogy csak a régiekről szóljunk — a magyar középiskolák legkiválóbb tanárai közé tartoznak.

Nem lehetett hát kitérni az ünneplés elől. Habár az ünnepség nem ölthetett jelentőségéhez méltó mérveket, az idők komorsága bizony nem kedvezett annak, a sátoros ünnep is számos, vidéken lakó volt tanitványt megjelenésében meggátolt, mindazonáltal impozáns módon nyilvánult meg az intézet iránti közszeretet.

Az intézet temploma 1917 október 4-én zsufolásig megtelt vendégekkel. Nagyon sokan a folyosóra szorultak. Az ünnepi istentiszteleten megjelentek: a vallás és közoktatásügyi miniszterium részéről: Nagy János államtitkár, Tóth István dr. miniszteri osztálytanácsos, Gerlócy Károly és Bárczy Elek dr. miniszteri titkárok, Prodán János előadó. Az intézet vezérlőbizottságából: Mezey Ferenc dr. kir. tanácsos, elnök, Ádler Lajos hitközségi elnök, Feleki Béla Dr., Székely Ferenc, Winterberg Gyula, udvari tanácsosok, Csepeli Weisz Manfréd, főrendiházi tag, Neumann Ede dr. rabbiegyesületi elnök, Fischer Gyula dr., Hevesi Simon dr., Kis Arnold dr., Venetianer Lajos dr. főrabbi vezérlő bizottsági tagok. A tanári kar Blau Lajos igazgató vezetésével. Képviselve voltak a pesti, budai és óbudai hitközségek.

Az intézetből kikerült rabbik közül megjelentek a nevezetteken kivül: Ádler dr. Hatvan, Borsodi József dr. Nagyatád, Diamant Gyula dr. Vukovár, Edelstein Bertalan dr. Buda, Feldmann József dr. Cegléd, Friedmann Gyula dr. Szentes, Fränkel Bernát dr. Budapest, Grószmann Zsigmond dr. Bpest, Guttmann Simon dr. Bpest, Heves Kornél dr. Szolnok, Kecskdméti Lipót dr. Nagyvárad, Klein Miksa dr. Budapest, Niedermann Mór dr. Budapest, Pap Béla dr. Budapest, Rosenstein Mór dr. Nagykikinda, Vágvölgyi Lajos dr. Arad, Weisz Miksa dr. Bpest, Weisz Sámuel dr. Bpest, Weiszkopf Arthur dr. Rózsahegy.

Az ünnepély Lazarus főkántor vezetésével a templomi énekkar által előadott zsoltárokkal vette kezdetét.

Ahitatos csend közepette lépett a szószékre Blau Lajos rektor. Maga is az intézet növendéke, majd tanára és igazgatója, egész ifjuságát és férfikorát itt töltve, egész lényével egybeforrt az intézettel, szivének minden dobbanása növendékeié. Saját folyóiratában róla többet nem mondhatunk. Beszédében kifejtette a rabbinizmus lényegét, világtörténeti jelentőségét, a rabbik érdemeit a zsidóság fentartása és fejlesztése körül. Rámutatott továbbá a rabbikar áldásos szerepére a hazai zsidóság művelődése és megmagyarosodása szolgálatában, ecsetelte hivatását és jövőjét.

Utána *Neumann* Ede dr. nagykanizsai főrabbi, kit elsőnek avattak fel e templomban, az intézet volt növendékei nevében és mint a magyar rabbiegyesület elnöke méltatta a nap jelentőségét. Ékesszóló, költői szárnyalásu szavaival könnyekig meghatotta hallgatóit. Kegyelettel emlékezett meg az intézetnek elhunyt mestereiről, buzdítva a növendékeket, hogy e halhatatlan emlékü nagyjaink nyomdokában haladjanak.

Schreiber Ignác dr. rabbijelölt szólott ezután a jelenlegi növendékek nevében. Jól átgondolt tartalmas és hangulatos beszéde elragadta a közönséget. A rabbiképző eszményeiről, amelyeket napjaink borzalmai erősen megtépáztak, de amelyek mégis érintetlenül kell, hogy éljenek a rabbi lelkében, szólott feltünő szép előadással.

Utána klasszikus szabatossággal megirt héber imát mondott *Guttmann* Mihály dr., szemináriumi tanár.

A hymnus előadása után, szukkót félünnepe lévén, a vendégek az ünnepi sátorba vonultak, ahol a szokásos szertartás végeztével ünnepi ebédhez ültek. A szellemes pohárköszöntők egymást érték.

Hevesi Simon dr. hires szervezőképessége az ünnep rendezésében is kiválónak bizonyult. *Edelstein* Bertalan dr., a rabbiegyesület pénztárosával együtt gondoskodott arról, hogy az ebéden résztvevők iny- és szellemi igényei egyaránt kielégittessenek. Órákon át együtt maradtak és alig tudtak a kellemes együttléttől megválni a kartársak.

Pohárköszöntőt mondottak: *Hevesi* Simon dr. a királyra, melyet állva hallgattak végig. *Steinherz* Jakab dr. székesfehérvári főrabbi *Mezey* Ferenc dr.-ra, a vezérlőbizottság nagyérdemű elnökére, *Feldmann* József dr. czeglédi főrabbi egykori iskolatársára, *Blau* rektorra. *Rosenstein* Mór dr. nagykikindai főrabbi szép beszédben az elhunyt nagy mesterekről emlékezett meg és egyedül élő volt tanárára, *Bánóci* Józsefre emelte poharát. *Borsodi* József dr. nagyatádi rabbi a mai tanári karra, *Fischer* Gyula dr. pesti rabbi szokott ékesszólásával a kartársak gyakori találkozására. *Diamant* Gyula dr. vukovári főrabbi *Neumann* Ede dr., a rabbiegyesület elnökére mond felköszöntőt, egyben a horvát kartársak üdvözletét tolmácsolja. *Mezey* Ferenc dr., a vezérlőbizottság elnöke feszült figyelem mellett, a kongresszusi zsidóság helyzetéről, kívánságairól és a rabbik jogállásáról tartott nagyértékű politikai beszédet. A rabbiképzőt az elmult, küzdelmes kor legértékesebb alkotásának mondja. Ennek fentartása és fejlesztése a hazai zsidóság létérdeke. *Blau* Lajos dr. a rabbik összetartásáról, a kartársi szeretetről beszélt. *Neumann* dr. rabbiegyesületi elnök gyönyörű muziv stilusban héber nyelven *Mezey* Ferencet és a rabbikart köszönti, *Vágvölgyi* Lajos dr. aradi főrabbi az intézet uj tanárát, *Weisz* Miksa dr.-t és kiváló hallgatóját, Schreiber Ignác dr.-t köszönti, az ország első modern hitközségének üdvözletét totmácsolva.

Groszmann dr. rabbi az Egyenlőség hervadhatatlan érdemeket szerzett volt szerkesztőjéről, *Szabolcsi* Miksáról szóit kegyelettel, köszönti atyjának méltó fiát, Szabolcsi Lajos dr.-t és kéri, hogy a jövőben is támogassa az intézet céljait.

Kis Arnold dr budai főrabbi költői felköszöntője és *Heves* Kornél megható szavai után felhangzik a נברך אלהינו és felejthetetlenül kedves benyomásokkal távoznak a rabbik, szólitja az életnek rideg, komor valósága.

Sürgönyileg vagy levélileg küldték üdvözletüket a következő hitközségek: Az aradi, budai, békéscsabai, ceglédi, esztergomi, kaposvári, lugosi, mohácsi, muraszombati, nagyváradi, nagykanizsai, nyiregyházi, óbudai, ujpesti, sümegi, szolnoki, székesfehérvári, szombathelyi, szentesi, tapolcai, vukovári.

A következő rabbik: Dr. Blumgrund Naftali Ábony dr. Büchler Sándor Keszthely, dr. Drechsler Miksa Temesvár, dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, dr. Elsass Bernát Landsberg (a. d. Warthe), dr. Flesch Ármin Mohács, dr. Frank József Fiume, dr. Friedmann Dávid Zsolna, dr. Goldberger Izidor Tata, dr. Guttman Simon vallástanár Budapest, dr. Herskovits Mózes Somogyszil, dr. Herzog Manó Kaposvár, dr. Hirschler Ignátz Szeged, dr. Hoffer Ármin Veszprém, dr. Horovitz József Szombathely, dr. Jordán Sándor Szatmár, dr. Junger Mózes Siklós, dr. Klein Dezső Nyitra, Krausz Jónás Arad, dr. Krieshaber Béla Erzsébetfalva, dr. Löwinger Adolf Szeged, dr. Löwy Ferenc Marosvásárhely, dr. Partos Dunaföldvár, dr. Richtmann Mózes tanár Budapest, dr. Rubinstein Mátyás Szekszárd, dr. Rudolfer Antal Alsó-Lendva, dr. Schönfeld Áron Besztercebánya, dr. Schönwald Károly Tapolca, dr. Schwarcz Mór Győr, dr. Singer Temesvár, dr. Steiner Bielitz, dr. Steiner Vilmos Hátszeg, dr. Wiesner Bezdán, dr. Ziegler Ignácz Karlsbad.

A következő intézetek és testületek: Orsz. izr. tanitóképző Budapest, Orsz. izr. tanitóegyesület Budapest, IX. izr. községkerület, VII. izr. községkerület, Országos rabbiegyesület, Isr. theol. Lehranstalt Wien, Lehranstalt für die Wiss. d. Judentums Berlin.

Továbbá: Hirschbein Lázár Budapest, Kemény Simon igazgató Budapest, dr. Schnitzer Salamon Pilisborosjenő és Wilheim Arthur.

Budapest. *Dr. Weisz Sámuel.*

AZ 1848: XX. t.-c. FOKOZATOS VÉGREHAJTÁSÁRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLAT AZ IZR. FELEKEZETRŐL SZÓLÓ SZAKASZAI.

7. §.

Az 1895. évi XLII. t.-c. által bevett izr. vallás javadalmazására az állam *25 millió korona örökalapitványt* létesit, melynek 4 százalékos kamata, azaz 1 millió korona mindaddig, mig az állam az alapitványi tőkét egészben vagy

részben ki nem fizeti, az 1920/21. évi költségvetési évtől kezdve az állami költségvetésbe beállitandó. Az 1917/18. költségvetésbe beállitott segély ebbe a kamatösszegbe beolvad és az 1918/19. évi költségvetésben 260.000 koronával, azután pedig évről-évre 250.000 koronával emelendő, mig az 1920/21. évi költségvetésben az 1 millió koronát eléri. Magában értetik, hogy az alapitványi tőkének egészben vagy részben való kifizetése, amelynek jogát az állam magának fentartja, mely azonban határidőhöz kötve nincs, a kamatösszegnek, vagy ez összeg megfelelő hányadának, költségvetésbe állitását és fizetését megszünteti.

Mindaddig, mig az izraelita vallás önkormányzati szervezete törvényesen létesül, a tőke ki nem fizethető, a kamatösszeget pedig, a létező ideiglenes szervezetek meghallgatásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter osztja meg a szervezetek közt, a célok megjelölésével és e törvény 6. §-ának megfelelő számadási kötelezettséggel.

A törvény indokolásában pedig a következő passzus foglaltatik rólunk :

V.

Az 1895. évi XLII. t.-c. által bevettnek nyilvánitott izraelita vallás még nem bir törvényesen megállapitott önkormányzati szervezettel. Ennek létesitését mindeddig az e vallás követői közt fennálló különbözetek gátolták. Ez a körülmény azonban nem állhatja utját annak, hogy az izraelita hitközségek szükségleteivel szemben aránytalanul csekély egyházi javadalmazás — mely az 1917/18 évi költségvetésbe 250.000 koronával van beállitva és amelyen kivül az izraelita vallásuak más cimeken igen kevés segélyt élveznek — az 1848. évi XX. t. c. szellemében a szükséglet mértékéig ne emeltessék és alapitványszerűleg ne biztositassék. Ezzel az állam csak konzekvenciáját vonja le a recepciónak. Az összeg megállapitása a fennálló izraelita szervezetektől nyert adatok alapján történt. A kiosztás módjára vonatkozó átmeneti intézkedés szükségszerűleg foly az izraelita vallás önkormányzati szervezetének hiányából.

E javaslat törvényre emelésével a recepció elvileg teljessé válik és 22 éves küzdelem kielégitő befejezést nyer. Az összeg nem felel ugyan meg az izraelita népesség arányának — dr. *Mezey* Ferencz szerint épen kétszer ily összeg illeti meg felekezetünket — de remélhető, hogy végeredményben ez a sérelmes számitás korrigáltattni fog. A jogért küzdeni kell.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A közbeesett szemináriumi jubileum folytán, melynek utolsó kettős számunk kizárólag szentelve volt, csak most, jól elkésve jegyezhetjük fel azt a nevezetes tényt, hogy első izben ült be egyik hitfelünk *miniszteri* székbe. A fokozatos fejlődés itt is érvényesült, két államtitkár is előzte meg, az első, Horn Ede, már közel 50 év előtt, a második közvetlenül előbb, még pedig ugyanabban a miniszteriumban. Franciaországban, a népszabadság bölcsőjében is 40 évig tartott, mig zsidó tárcát kapott, de konstatálni kell, hogy a franczia emancipáció oly korba esett, midőn a zsidók között magasabb európai müveltség még nem is volt. A juliusi forradalom szabadságtörekvései vitték át e téren is a gyakorlatba az egyenjoguságot. Általában észlelhető, hogy a zsidók szabadsága a közszabadság folyamánya, jelensége, symptomája. *Vázsonyi Vilmos* minisztersége szintén a közszabadság, a demokrácia vivmánya, sőt arra lett elhivatva, hogy a szélesebb néprétegek jogait kiterjessze, megszilárditsa. Szép példa arra az igazságra, hogy a zsidóügy válhatatlan kapcsolatban áll a népek és nemzetek szabadságának ügyével, élő cáfolatául annak a szóban és irásban terjesztett hamis állitásnak, hogy a nép gyűlöli a zsidót. A német birodalomnak legdemokratikusabb intézménye az általános szavazati jog, amelynek szociális alkotásait köszönheti. Nem érdektelen, hogy ennek a 48-as forradalmi alkotásnak atyja szintén zsidó volt — *Gabriel*

Riesser, a német zsidó emancipáció sikeres előharcosa. Nem a mi hivatásunk, hogy *Vázsonyi Vilmos politikai* érdemeit és egyéniségét méltassuk, erre sem illetékeseknek, sem képeseknek nem érezzük magunkat, tisztünkhöz képest csupán saját szempontunkból jegyezzük fel a jogegyenlőség e markáns *tényét*. Örömünk annál nagyobb, mert felekezetünk hű fia emelkedett e magas polcra, a ki jogainkért mindig bátran sikra szállt, a ki tisztán saját erejéből küzdötte fel magát egy eszme, a népuralom következetes szolgálatában és szolgálatába és történeti példával szolgál az igazi *selfmademanre*, egyuttal a zsidó népben szunnyadó elme- és jellemerőre. Midőn a választóminisztert köszöntjük, szivből kivánjuk, hogy eszméit valósitsa meg a haza és nemzet haladására, fejlődésére és dicsőségére.

•

Az elmult év végén ünnepelte a hazai zsidóság az emancipáció félszázados évfordulóját, a sulyos viszonyok között indikált keretben. A visszapillantás erre a korszakra fényes pontok mellett sötéteket is mutat. Sem az egyiket, sem a másikat nem kivánjuk felsorolni, csak azt konstatáljuk, hogy a visszaesések, melyek időről-időre mutatkoztak, muló természetüek voltak, a nemzet zömében szilárd talajjal nem birtak. Az intolerancia, a mely a népeknek nem immanens, hanem belenevelt tulajdonsága, a magyar népben soha mély gyökereket nem eresztett — az üldözöttek nála minden időben menedéket találtak. Ezt a szép jellemvonást a magyar nép őshazájából hozta magával és az európai középkor iskolája dacára mind a mai napig megtartotta. Valóságos népjellemvonás, a mely a nemzet minden rétegében megvan, legerősebben, a legszélesebb rétegben, az igazi népben. Érthető, hogy a magyar zsidóság már az emancipáció előtt teljesen azonositotta magát a magyar nemzeti üggyel és kulturával Az az átalakulás, a melyen a hazai zsidóság nemzeti és művelődési szempontból rövid két emberöltő alatt átment, talán példátlanul áll a történetben. Ugy hisszük, hogy az érdem nemcsak a magyar zsidóságé, hanem épugy a magyar nemzeté is. A közös politikai törekvés mellett a közös művelődési törekvés folytán is a magyar zsidóság a magyar nemzetnek erős alkotó eleme, az egységes magyar nemzet ellen vét, aki a zsidóságot különálló népnek tünteti fel. Ha most a zsidóság a magyar nemzeti erő egyik szilárd eleme, abban az elmult félszázad munkájának egy részét láthatjuk, a mely a zsidóknak erőik kifejlesztésére tért engedett. És a zsidók munkája minden téren, nemcsak a földmivelés ipar és kereskedelem terén, javára vált az országnak. Ha nem zsidóról volna szó, az ellenfelek is dicséretektől csepegnének. Erre természetesen semmi szükség nincs, a zsidókat tevékenységükben kötelességérzet és hazaszeretet vezérelte, a mely külön elismeréstől teljesen független. Igy volt ez a multban és igy lesz a jövőben.

•

A világháboru váratlan fordulatai között kiváló figyelmet érdemel az orosz forradalom, a mely a legszélsőbb eszméket akarja megvalósitani. Világtörténeti esemény beláthatatlan fejleményekkel, de bennünket e helyen csupán egyik jelensége érdekel: a zsidók egyenjogositása. Alig több tiz esztendőnél, hogy *Plehve*, az oroszok mindenható minisztere azt mondta, hogy az elnyomás hatása alatt az orosz zsidók egyharmada ki fog térni, egyharmada ki fog vándorolni, egyharmada pedig éhen fog veszni. Pokol lesz a zsidóknak, ugy mondta, az orosz föld. A légberöpült nagyúr jóslatai nem váltak be — a zsidók egyenjogositva vannak, sőt az állam élén a békeszerzők közt vezető szerepet visznek. Persze, nem mint zsidók, hanem mint oroszok. A zsidók elnyomásának elméleti alapja, a vallásgyülölet, rég megvan döntve, csupán a következtetések levonása hiányzott, melyet a népszabadság azonnal megtett, mint minden más országban és minden más nemzetnél. Maholnap az antisemitizmus anachronizmussá válik, mint az ördögüzés és a boszorkányégetés. Valamikor ezeknek is szilárd alapjuk volt az emberek agyában és szivében. Az orosz zsidó emancipáció a kat exochén zsidó kérdést alapjában megváltoztatta. Az összes nagy zsidó mozgalmak: cionizmus, nacionalizmus, kivándorlás s egyebek az elnyomott orosz-lengyel zsidó tömegek helyzetéből eredtek. A segitő szervezetekre jövőben is szükség lesz, de tevékenysé-

gük más irányba fog terelődni és benne a magyar zsidóságnak is megfelelő részt kell venni. A kapkodásnak, rendszertelenségnek, eltévelyedésnek ezen a téren is véget kell vetni, jelesül annak, hogy bárki kiállhasson a zsidóság nevében, a mi nem ritkán a zsidóság kompromitálására vezet, mert a nem zsidók ily vonatkozásban is minden zsidóban „a zsidóságot" látják, akár ha az illető csak önmagát képviseli is. A világháboru ezen a téren is tanulságokkal szolgált, melyeket értékesiteni kell. Hogy az orosz-lengyel-román és keleti zsidóság ügye mikép fog alakulni, előre nem látható ugyan, de annyi bizonyos, hogy sorsuk kedvezőbbre fordul és hogy törekvéseikben a müvelt zsidóságnak támogatni kell majd őket. A zsidó nép történetében is fordulót jelent a világháboru, biztosan remélhetjük, hogy oly fordulót, a mely a multak büneit, különösen az 1648-ikit, a kozák zsidómészárlást expiálni fogja. Adja Isten, hogy igy legyen.

B. L.

TUDOMÁNY.

A „GÖSCHEN" TUDOMÁNYOS GYÜJTEMÉNY ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

A „Göschen" gyüjtemény, amely méltó versenytársa az „Aus Natur und Geisteswelt" gyüjteménynek, sok keleti és vallási tárgyat dolgoz fel. A Beer-féle héber nyelvtan, melyet e helyen ismertettünk, szintén ebben a gyüjteményben jelent meg. Mint az „Aus Natur und Geisteswelt" gyüjteményt, ugy ezt is zsidó szempontból mutatjuk be. Természetesen csak válogatva, nem mind az 500 könyvet. Kiváló szakismerettel irja meg *Benzinger J.*, a Keleten élt ismert archeológus, Izráel történetét (Geschichte Israels bis auf die griechische Zeit, Berlin-Leipzig 1912. 231. szám). B. panbabylonista és a szélső kritikai iskola hive, de ez nem zárja ki azt, hogy találóan irja le az országot, a népeket és szokásaikat, a történeti kor eseményeit, a történetelőtti kor persze tisztán a saját álláspontja szerint van megkonstruálva. Ez utóbbiról azonban mindössze csak 20 oldalon van szó, melyeken már Mózes és a birák története is le van tárgyalva. A munka dereka 27-117 Izráel-Juda királyságok történetének van szentelve és e szük téren minden fődolog el van mondva. A III. az exilium után fennállott zsidó államot mutatja be (118—153), mely után egy hasznos kronológiai tabella következik. A 39 fejezetből kiemeljük a 19-iket, amely a régi Izráelben való életről és az utolsót (39), amely az exilium utáni zsidó község belső fejlődéséről szól. Részletekbe nem megyünk bele, csupán azt emlitjük, hogy különös módon magyarázza azt, hogy a szamaritánusok az uj Törvényt elfogadták (143).

Ugyanazon gyüjtemény 292. száma: *Löhr M.*, Alttestamentliche Religionsgeschichte *(Leipzig* 1906). A szélső bib-

liakritika álláspontjából irt mű, melyet a fejlődés eszméje ural és melyben sok a képzelet. Az előbbihez a következőt jegyezzük meg. Ha el is fogadjuk a fejlődésről szóló dogmát, kérdés, hogy oly népnél, a melynek ily változatos politikai története van, a vallás egyenes vonalban fejlődik-e ? Konkrét esetekben, hol a történelmi alakulatot ellenőrizhetjük, nem látunk egyenes fejlődést. Sok a visszaesés, az irány, a körbe forgás. Ime egy példa. Löhr a profetismust Sámuel korából származtatja. Azután azt mondja : „Miután a próféták először a filiszteusok szorongatásai közt léptek fel, ujból megjelennek, még pedig mint jelentős tényező az izraelita nemzet életében Ahab király és felesége, a tyrusi Izebel korában" (49). A két esemény között majdnem 200 esztendő tátong. Hát ez alatt mi történt ? — A legterjedelmesebben Ézsaiás, Jeremiás és II Ézsaiás van ismertetve. Az elfogulatlan kritikus, mint valamennyi társa, az evangeliumra lyukad ki. „Az ótestamentomi vallástörténet tulajdonképi befejezése az evangélium. Magaslatáról visszatekintve az ótestamentom irataira, sok tekintetben mély ürt látunk a kettő közt" (144). Ha ez igy van, hol van a fejlődés dogmája ? L. maga is érezhette a nagy kérdést, mert néhány kenetteljes szóval felelni próbál a nagy kérdésre, de nem hisszük, hogy van kritikus, ki ezt a feleletet kielégitőnek tekintené. Mintha a bibliakritikusok jámbor befejezéseikkel mintegy expiálni akarnák „apikorszeszeiket."

•

Az előbbiekkel közös a forrása *Staerk W.* müvecskéjének : Die Entstehung des Alten Testaments (*Leipzig* 1912. 272. szám). Ez egy bevezetés a szentirásba 144 oldalon 49 paragrafusban az előbbiek iskolájából. A jelenleg uralkodó nézeteket nagy ügyességgel adja elő, radikális álláspontból, pl. hogy a Krónika könyvébe még az első században (időszámításunk előtt) is kerültek pótlások (142), ami tekintettel arra, hogy akkor már a hagyomány történeti világosságban áll, ki van zárva. Sammaj és Hillél nem hallgattak volna. Egyebekre is lehetne megjegyzést tenni, de azért a munka a maga célját jól szolgálja.

•

A 345. szám *Hölscher G.* ügyes munkája : Landes- und Volkskunde Palästinas. Mit 8 Vollbildern und einer Karte (*Leipzig* 1907). Ebben a szentföld jelenéről és multjáról minden megvan, persze csak dióhéjban. A zsidókról különösen a talmud korában, nincs ugyan szó, de azért a talmud szempontjából is nagyon tanulságos. Sok dolog más világításban jelenik meg az ország és népe ismereténél. Bevezetés és általános megjegyzések után következnek : Geológia, éghajlat, földterület, növényzet, állatvilág, lakosság, a nép életmódja és szokásai, gazdasági viszonyok, vallások, szellemi kultura, az állam, település, név- és tárgymutató.

Néhány idézet és észrevétel. A klima történeti időben nem változott, a földmivelés hanyatlása az ókor óta politikai viszonyokra vezetendő vissza (27). De nemcsak az első arab uralom végétől kezdve, mint H. mondja, hanem már a rómaiak uralma óta, kik az országot kiszipolyozták és igy gazdaságilag tönkre tették. Erre a talmudban sok adat van. — A bélpoklosság nem inficiál, 1895-ben 600-ra becsülték a bélpoklosok számát (28). Ez az ókorról nem igen áll, mert különben nem különitették volna el a bélpoklosokat. — Az északpalesztinai erdőség állományát 580 q km.-re becsülik (58). Papyrus némely helyt még terem (59). E szerint a talmudban sürün emlitett papyrus belföldi termék lehetett. — „Die Kopfbedeckung abzunehmen gilt als unschicklich" (72). Ágyak nincsenek, az emberek a földön alusznak, a köpönyeggel vagy takarókkal takaródznak (76). Látjuk, hogy a Mózes V. 24. 13 emlitett szokás a nem zsidó népnél mai napig fennáll, bizonyiték arra, hogy az ősi szokásokat a szent földön a fellach őrzi. „Születésnapjukat az emberek nem ismerik" (78). Nem szenved kétséget, hogy az ókori zsidóknál is igy volt. Ha a talmud azt mondja : mikor Akiba meghalt, az nap született I. Juda stb., csak nagyjában gondolta. A hasonló adatok, p'. Mózes Adar 7-én született és halt meg, csak agádikus következtetések és nem annak jelei, hogy érdeklődtek a születésnap iránt. A házasságkötés, melynek leirását 79 olvassuk, több pontban ugy történik, mint a régi zsidóknál. Esküvő nincs, a házasságkötés a menyasszony ha-

zavitelével fejeztetik be (79). Teljesen magán aktus volt. „A népélet" egyike a legterjedelmesebb és legérdekesebb fejezeteknek.

•

A 291. szám *Brockelmann C.* munkája: Semitische Sprachwissenschaft (2. kiadás, *Berlin—Leipzig* 1916). Három részre oszlik: 1. A sémi nyelvek, 2. A sémi irás. 3. A sémi nyelvek összehasonlító grammatikája. Több mint 20 nyelvről van szó, valamennyiről csekély téren bő felvilágositás. Olcsóbban és rövidebb idő alatt tájékozást szerezni már csakugyan nem lehet. Néhány részlet.

Az assyr (akkad) nyelv legkésőbb Nagy Sándor kora óta holt nyelv volt, de mint egyházi és irodalmi nyelv még több századig tartotta magát a papok között (23). Jó analógia a Keletről ahhoz, hogy a papok tartják fenn a régi szent nyelvet. A három nagy próféta közül kettő (Jeremiás és Ezekiel) pap volt. Az első irástudó (Ezra) szintén pap volt és az utódai közül a legrégibbek kétségtelenül többnyire papok voltak. A héber nyelv B. szerint a hellenista kor elején tulélte magát, de mint a vallás és iskola nyelve még sok századig tartotta magát (25—26). A papok tartották, de valószinű, hogy Judea egyes vidékein még népnyelv volt, amint a talmud egyes nyilatkozataiból kiviláglik. Ez említhető létt volna. Az elefantinei zsidók Bauer szerint a 7-ik század végén telepedtek ott le és az aram nyelvet már hazájukból hozták magukkal. Nem szabatosan fejezi ki magát B., midőn azt mondja, hogy „a közép- és ujkorban még sokat *beszéltek* héberül" (26 lent). Csak sokat irtak. B. szerint a vokalizáció a zsidó istentisztelet számára állapittatott meg (27 lent). Ez azt tételezi fel, hogy az iskolában mindjárt kantillációval tanulták a hébert, illetve a bibliát, ami nem bizonyos, bár a felnőtteknek a bibliának ilyen olvasása (מגיחה) már a talmudban ajánlva van. A fönicziai nyelv (29. lap) az anyaországban tovább tartotta magát, mint a héber, de 100 körül (ante) az aram nyelv már ott is felszivta. De, mint már megjegyeztük, az anyaországban, főkép Jeruzsálemben és környékén, a szóban forgó korban még a héber is élhetett, legalább egyes körökben. A legrégibb evangelium, a Márké, B. szerint

eredetileg aramul volt irva. Az aram nyelvvel a zsidók az aram irást is átvették, hellenista korban (51). Talán már előbb, a hagyomány szerint Ezra irta át az irással a bibliát.

•

A 208. szám *Achelis Th.*, Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft (2. kiadás, *Leipzig* 1908). 27 pontban 164 lapon az összes tekintetbe jövő kérdésekről megfelelő tájékoztató, amely jámbor szemlélődésbe hangzik ki. Az első szakasz első fejezete a vallás alkotó elemeit mutatja fel: viszonyát a kulturához, az ethikához, a hit és tudás viszonyát, lélekfogalom, tulvilági élet, megváltás, vallásalapitó, Isten és ember, ritus, stb. A második fejezet a vallásfejlődés fokozatait ismerteti: fetisizmus, polytheizmus, ethikai vallások, nemzeti és általános vallások. A második szakasz a vallástudomány principiumairól szól: a vallás fogalmáról, a vallás eredetéről és lényegéről, a vallásfejlődés törvényeiről, a vallás általános érvényességű elemeiről.

•

Gercke A., Griechische Literaturgeschichte mit Berücksichtigung der Geschichte der Wissenschaften 1. kötet (*Leipzig* 1911. Göschen 70) saját érdekességén kivül néhány észrevételre ad alkalmat. A görög próza a jónok terméke, azelőtt csak vers járta, már tudniillik az irodalomban. A tradició hatalma oly erős volt, hogy „hosszu ideig az összes bölcseleti és történeti prózaművek e dialektuson adattak elő és irattak fel, az orvosi, mathematikai és asztronómiai munkák 200 éven át vagy még tovább" (95). Az első attikai prózamű a 424 körül irt „Az athéniek államáról" (105). Csak az 5. század közepén kezd az attikai próza az ióniaival versenyre kelni, hogy azután ulszárnyalja (105). Ha az irodalom nyelve ily szivósan tartja magát, érthető, hogy a héber nyelv, amelyen a nemzet szent könyvei voltak irva, minden más nyelvet távol tartott az irodalomtól. Nem valószinű, hogy egyetlenegy apokrif könyv más (aram) nyelven iratott volna. A misna is héberül beszél, még az első amórák is és a zsidóknál a tradició hatalma még erősebb volt, mint a görögöknél.

Az első logográfus (beszédíró) *Hekataios* volt Miletből, ki 494 után (ante) írt művét így kezdi: „Mileti Hekataios ezt beszéli el: Ezt úgy írom, ahogy előttem igaznak látszik" (Genealógiák 4 könyvben. Idézve 96). *Herodotos*, ki ok nélkül kapta „a történet atyja" címet, részletekben kidolgozott művét, melyből 445-ben (ante) felolvasott, így kezdi: „Ez halikarnassosi Herodotos kutatása" (97). Nem kutatták, hogy mely görög és más nyelvű régi írók kezdtek még irodalmi termékeiket saját nevükkel harmadik személyben, biztos, hogy ez volt egy időben az irodalmi usus. Kérdéses e szerint, hogy a prófétai iratoknál az úgynevezett felirat, pl. Ézsaiás próféciája stb., a gyűjtőktől származik-e, vagy pedig magától a prófétától? Általában mi bizonyítja, hogy a bibliai könyvek feliratai (mai nyelven címei) nem erednek a szerzőktől? Ez független az authentia kérdésétől, miért ne lehetne pl. elhinni azt, hogy az, aki a Példabeszédek könyvének első 9 fejezetét írta (összegyűjtötte), maga látta el a „Salamon példabeszédei" címmel? Nagy kérdésről van szó, melyet az általános nézet ellenében jelen alkalommal csak felvetünk.

Demokritos (abderai) nagy természettudós 420 körül írt „Világrend" c. művét Leukippos tanítója hasonnevű művétől való megkülönböztetés végett „a kicsi" jelzővel látták el (103). A régi rabbinikus irodalomban találjuk „a (nagy) Széder Ólam" és a „kis Széder Ólam", valamint a „Peszikta" és a „kis Peszikta" neveket. Nem fér kétség ahhoz, hogy a „nagy" jelző később keletkezett, mint ellentéte a „kis"-nek. Eredetileg csak Széder Ólamról beszéltek, amint találjuk is, amelytől való megkülönböztetésül a fiatalabb hasonnevű művet a „kis" jelzővel látták el, a mi időbeli értelemmel bír, mint a „nagy" jelző is, pl. Eliezer, a nagy. A görögök is használták *megast* és ellentétét korjelzésre. A „nagy-midras" (Rabba) név származhatik a terjedelemtől is, de még valószínűbben a teljességtől, melyre a héberben nincs megfelelőbb terminus. A „kis traktátusok" azonban a terjedelemtől kaphatták a nevet.

Thukydidesről Gercke azt mondja: „Nicht die Verwirklichung allgemeiner oder religiöser Ideen in der Geschichte nachzuweisen, betrachtete er mit Herodot als

seine Aufgabe" stb. (106). A régi zsidó historiographia, a Királyok könyve és a Krónika, kifejezetten a vallás szempontjából adja a történetet, különösen kidomborítva a Krónika. Az akkori világ szokását követte, amely szokás különben Thukydides, Tacitus s mások dacára évezredekig tartotta magát.

Hardy E., Indische Religionsgeschichte, (*Leipzig* 1914, Göschen 83) a következő észrevételekre ad alkalmat. Az elhalt lelke egy ideig a rokonok közelében tartózkodik, addig t. i. míg az összes observantiák teljesítve vannak. A halotti ünnepek *egy évig* ismétlődtek, míg a halott az „atyák" közé lesz véve (25.). Az egy évi gyászra a kabbalista zsidó felfogás hasonló okot mond, melyet azonban irodalmilag nem tudnék hamarjában bizonylatokkal ellátni. Az indusok az ősök szellemének tiszteletére étkezéseket rendeznek. Ez alkalmakkor így szólnak: „Legyenek szószólóink, segítsenek bennünket." (26). Németül: „Mögen sie (die Väter) unsere Fürsprecher sein, mögen sie uns beistehen". Ismerős mondat, melyet mindnyájan sokszor hallottunk. „Er soll für uns ein Meliz joscher sein, er soll uns beistehn". Ez sem a bibliából, sem a talmudból nem származik, a rabbinizmusból sem. A mystikus zsidóság a forrása, de nem a kabbalával került a zsidó néphez, hanem, mint az indus példa, amely legalább 2500 esztendős, megdönthetetlenül bizonyítja, jóval előbb, talán még a talmud előtt hatolt be. Hogy a talmudban nincs meg, sem ez, sem az egyéves gyász (az elhalálozás napján való böjtölést a talmud már említi), csak azt bizonyítja, amit számos izben és különböző összefüggésben hangsúlyoztunk, hogy a talmudban a zsidóság művelt, tudós, felvilágosodott rétegének vallása és szokásai tükröződnek, melytől a néptömbörség lényegesen különbözött. Az élő mystika, ha tetszik, babona a kabbala termékeiben csak irodalmi kifejezést nyert. A kabbala maga magasabb rendű mystika, mint a néphit, úgy hogy ezzel szemben haladást jelent. Általában a halotti szokások igen szívósak, melyeknek széles alapon való kutatása meglepő eredményekkel kecsegtet. *Rosegger* egyik regényében azt olvastam, hogy a

Stájer hegyek közt a halott koporsójára a jó barát három marék port dobott és azt mondta: térj vissza a porhoz. Még egy indus példa: „Man vermied es, die Leichenträger anzublicken oder *nach der Leichenstätte umzuschauen*. Man verwischte die Fusspuren auf dem Wege zur Bestattung oder versperrte der Seele den Weg durch Wasser, das man ausgoss . . . oder *einen Stein*, der einen Berg vorstellte . . . man half sich mit *Abwaschungen*" stb. (24).

Az indusoknál a talmudban említett babonákhoz felette sok az analógia. Áll ez különösen a bűvészetről. Találjuk a körhuzást, a milyet a csodatevő „Chóni, a körhuzó" csinált, a nyillövést, melyet a babylóniakról Ezekiel próféta említ. Később még a következőket:

„Oft trägt die Beschwörung unmittelbar nur zur Abwehr bei und ist dann Gegenbeschwörung. Die geisterhaften Angriffe können nichts ausrichten, wenn man sich zu helfen weiss, und man hilft sich *durch das Aussprechen heiliger oder geheimnissvoller Namen, durch kräftige Sprüche, durch das Tragen eines metallenen Ringes an der Rechten, durch Anbinden eines Amuletts* usw." (33). Ezt zsidó könyvbe is be lehet irni, valamint azt is, hogy a gonosz szellemeket lárma által riasztották el (34 és 24. Zsidó bűvészet 142). — „An einen geheimnisvollen Zusammenhang des *Mondes* mit dem Wachstum aller lebenden Wesen, besonders der Kräuter und Pflanzen, glaubten die alten Inder". (36). A holdnak ilyetén befolyása Mózes V, 33, 14 is említtetik és talán valóság, nem titokzatosság. — A négy elem: föld, viz, tűz, levegő, a zsidó vallásbölcsészet utján a zsidó köztudatba behatolt tan, ó-ind eredetű (69), de a talmud még nem ismeri. — Az erkölcs öt főpontja a jinisták és buddhisták szerint: ne ölj, ne hazudj, ne lopj, ne paráználkodj (coitus). Az 5. az első szekta szerint: szived ne függjön semmin, az utóbbi szerint: ne igyál szeszes italokat. (79). Nevezetes, hogy a közös 4 (fogadalom, illetve) erkölcsi szabály található Hósea prófétánál az ismert versben (4, 2): Hamisan esküdni, hazudni, gyilkolni, lopni, paráználkodni. 5 főbűn van nála is, az 5. a hamis eskü. A tizparancsolatban ezekből 3 van meg: ne gyilkolj, ne paráználkodj, ne lopj. Úgy látszik, hogy az ötös szám ily célra jelentőséggel birt: Őt ige. — Az egyik időszámításunk előtt létesült szekta jellegzetes tulajdonsága a fehér ruha (= svetámbara) (80). Koh. 9, 8 szavai: „minden időben ruháid fehérek legyenek", bizonyára nem világi jó tanács, hanem jámbor intés. Az esszeusok, kik fehér ruhába jártak, nem szükségkép e versből vették ezt a szokást (Schürer II, 3. kiad. 567, 578; Krauss, Archäologie I, 550, 212. jegyzet), az indus szekta sem onnan vette, mellyel az esszenusok egyik iránya a coitus tilalmára nézve is megegyezett. — A tizparancsolatból ismert röviditett kitétel: ég, föld és a mi a föld alatt van, az indusoknál is található (103). Akbar nagymogul (1556—1605) minden csütörtök este, a mohamedan szombat előestéjén, az összes vallások tanitóit magához hivatta: moszlimokat, keresztényeket, parszikat és zsidókat. Ezeket meghallgatta és valamennyinek tanaiból külön vallást alkotott (120).

Dieffenbacher J. a német életről ir. Deutsches Leben im 12. Jahrhundert. Kulturhistorische Erlänterungen zum Niebelungenlied und zur Kudrun (*Leipzig* 1899). A zsidók német földön nagy számban élvén, ebben a könyvben több dolgot találunk, melyek zsidó szempontból érdekesek vagy tanulságosak.

A lakosság két csoportra oszlott: szabadokra és nem szabadokra. Az utóbbiak jogfosztottak voltak: rabszolgák (Knecht), kiket a tulajdonos meg is ölhetett. Leszármazottjaik szintén szolgák voltak, akkor is, ha csak az egyik fél tartozott a szolgasághoz, ezen elv szerint: das Kind folgt der ärgeren Hand (17.) Ezt az elvet más összefüggésben a talmud is vallja, sőt majdnem ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki: „a gyerek a hibás fél után igazodik". (Kiddusin 66b הולד הולך אחר הפגום). — „Geschorenes Haar und Waffenlosigkeit waren in älterer Zeit die Abzeichen der Knechtschaft" (17). A lengyel paraszt a lakodalom napján levágatta menyasszonya haját, a „császár" nálunk is lenyiratta a besorozott katonát. Ez a szokás napjainkban is járta még, noha régen el volt feledve a jelentősége. A szokások szivósak, a zsidókra akaratukon kivül is hat-

nak, kik a szokás eredetét nem ismerve a rabbinikus törvényben keresnek megokolást és találnak is.

A pecséthasználat olyan jog volt, mint a cimer (Recht der Siegelfähigkeit), fejedelmeket, majd lovagokat is illette meg (34). Már a bibliában szerepel a pecsét előkelőeknél (pl. Juda Mózes I, 38), de nem erről akarunk beszélni, hanem arról, hogy a talmud is beszél Hadrianus korszakában arról, hogy „bizonyos helyeken a zsidók nem pecsételnek" (Gittin 11a במקום שאין ישראל חותמין). Itt is pecsétjog értendő, oly értelemben, hogy okmányoknál aláírásuk érvénytelen. Ez a zsidó jogfosztottságának talán a legrégibb példája, a mely átmeneti jellegű volt.

A jeruzsálemi szentélyhez a biblia szerint háromszor kellett zarándokolni minden évben; a talmud szerint a tanitót kell hasonló módon megtisztelni; a chászid ugyanezt cselekszi rabbijával szemben mai napig. A hűbéres szolgálatához tartozik a katonai szolgálat után: 2. *„Die Hoffahrt*, zu der der Lehnsmann entweder entboten wird oder unaufgefordert kommt. *Dreimal im Jahre erscheint Wate*" (K* 570). Továbbá 3. a feltétlen *engedelmesség* és 4 *adakozás* (ruha, gabona, barom), mit „Zins"-nek neveztek (38 és 24). A chászid a hadi szolgálaton kivül a hűbéres mindhárom kötelességét teljesiti. Az analógia nagyon frappáns, annál inkább, mert a viszony a csodarabbihoz nem a tanitványé a tanitóhoz, hanem a szolgáé az urhoz.

Az irásművészet nem volt elterjedve, maguk a királyok sem tudtak irni és olvasni, iródeákokat tartottak maguknak (45). A zsidóknál legalább kétezer évvel előbb tudott már a nép is irni. — „A büntetés a pogány korban mindig a halál volt" (47). A sok halálbüntetés a mózesi törvényben az ókori világban tehát nem volt sok. Ezek többségét a talmud kiküszöbölte, midőn a „kiirtás" büntetést, a mely 36-szor fordul elő, az Egre bizta, a többit is oly feltételekhez kötötte (előzetes megintés stb.), hogy körülbelül megszüntette. Érdekes, hogy a talmud szerint „Nóé fiai" azaz a nemzsidók büntetése mindig halál. Jól volt informálva a pogány népek büntető gyakorlatáról. — A természeti gazdaság korában a hibátlan tehén volt az értékegység. „Unter byzantinischem Einfluss verwendete man

dann Arm- und Fingerringe (*bouc*) als Zahlungsmittel, was sich lange erhielt" (51). A jeggyűrű e szerint oly időből ered, mikor még pénz tulajdonsága volt. Már a frankok alatt az érem (moneta) került forgalomba. „Bei den Römern gab der Bräutigam anstatt des ganzen, am Hochzeitstag fälligen Kaufgeldes ein geringwertiges Handgeld *arrha*, gewöhnlich einen eisernen Fingerring. Die *Vermählung* folgt meist unmittelbar der Verlobung" (128). „Mit dem 12. Jahre war das Mädchen erwachsen (K* 199); es nahte die Zeit, wo man um es freite". (117). A zsenge korban való eljegyzés és házasodás általános szokás volt. Gertrud, Lothar császár leánya, büszke Henrikkel 12 éves korában kötött házasságot (1127), szent Erzsébet és Ludwig Thüringia grófja gyermekkorban léptek házasságra: a menyasszony 4, a vőlegény 12 éves volt (117). Ha tehát a midras azt mondja, hogy Rebeka Izsákhoz 3 éves korában ment férjhez, nem mondott képtelenséget és a talmud sem „casuistákat" tárgyal, mikor a gyermekházasságokról beszél. Az sem akadémiai kérdés, hogy a férfi azt mondja a másikhoz, ha feleséged leány gyermeket fog szülni, legyen nekem már most eljegyezve (Kidd. 62a). Előfordult, nem jogászilag kiokoskodott eset volt.

*

Diercks G. „Spanische Geschichte" (*Leipzig* 1905. Göschen 266) tisztán politikai történet és igy zsidókról csak elvétve van benne szó, ahol t. i. nagy zsidó üldözéseket kell jelenteni (Gótok 7. század és kiüzés 1492). Általában azt látjuk, hogy a külső-belső harc állandó volt és ily körülmények közt nem csoda, hogy a zsidók is sűrün szenvedtek. A nagyobbméretü kényszertéritést már a gótok kezdték, melyek aztán a 14.-15. század folyamán befejezést nyertek. Ebből a történetből senkisem tudja meg, hogy a zsidók Hispániában mily nagy tényezők voltak. Tulgagót királyt (640-642) „Chindasvinth megbuktatta és képtelenné tette arra, hogy még valaha uralomra jusson, az által, hogy lenyiratta és ily módon rabszolgává bélyegezte". (21. lap). Más esetben a lázadóknak szakállát és haját nyirták le (23). A hajlenyirás mint tulajdonjelzés zsidó

szempontból sem érdektelen jelenség, mint látjuk igen régi (7. század). — A zsidók kiüzésekor a 7 éven aluli gyermekeket erőszakkal elvették és keresztény családokhoz adták. Ez sem volt uj módszer, már 687-ben gyakorolták a gótok.

*

A klasszikus philológia története, melyet *Kroll W.* irt (Geschichte der klassischen Philologie, *Leipzig* 1909, 367. szám) azt mutatja, hogy a tudományokban a zsidó nép a görögökkel semmiképen sem versenyezhet. Hiányzott ehhez a világi hatalom, főkép pedig a világi törekvés. A zsidó nép zöme minden időben, a jelen korszakot kivéve, első sorban vallásos nép volt, különösen pedig az ókorban. Voltak bölcsei és költői, de nem voltak a tudományért in abstracto élő tudósai. Az Énekek Énekét kivéve nincsen világi könyve, a történetiek, beleértve az apokrifákat is, vallásos irányzatuak. A mi világi könyv az őskorban létezett, az idők folyamán érdeklődés hiján eltünt. A világi érdeklődéssel biró zsidó tudós a hellenizmusba olvadt, akár ma az európai tudományokba. Zsidó irodalom keletkezését a talmud korában az irott betü vallásos tisztelete, amely csak a szóbeli tudást engedte meg, teljesen lehetetlenné tette. Klasszikus irodalmának imádása megakadályozta a zsidó népet abban, hogy nem klasszikus irodalmat is produkáljon. A talmud, értve alatta a hagyomány összes termékeit, nem irodalom, hanem szóbeli hagyományok irott betükbe öntése. Mindamellett a jelen mü is szolgáltat némi felvilágositásokat zsidó szempontból.

Nagy tudomány árán jutottak a hellének tiszta Homeros szövegekhez (16 §. 27. lap), de ezek biztosságra nézve a legtávolabbról sem mérközhetnek a bibliai könyvek szövegével, jele annak, hogy a vallásos buzgóság a könyv hü megőrzése terén tultesz a tudományon. A szövegkritikában használt jegyek: obelos, diple, asteriskos (28), de hiányzik a *pont*, amely a legrégibb és valójában egyedüli zsidó kritikai jel. Ebből a tényből nézetem szerint föltétlenül következik, hogy a pont (mint törlési jel) ókeleti és nem antik eredetü, noha a görög-római világ is használta (pl. milites expuncti = kipontozott (obsitos) katona).

Az alexandriai philológusok az irodalmi termékeket kritikailag is értékelték, három irodalmi fajra érték szerinti kánont állitottak fel. A régi kánonban három Jambograph, kilenc lyrikus, tiz szónok van (32). A véletlen játéka a 22-es szám, a bány könyvből áll Josephus és későbbiek szerint a bibliakánon, de nem véletlen az, hogy a kánon felállitása mindkét irodalmi körben a könyvek elveszését nagyban előmozditotta. Ugyanez áll különben a misnáról, valamint Rasi kommentárjáról, Maimonides törvénykönyvéről, katasztrófális hatással voltak a hasonló müvekre, tehát a misna (barajta), kommentár és kódex müvekre — a jobb kiszoritotta a jót.

Az első szótári tevékenység a nehéz, szokatlanná vált szavak magyarázatára vonatkozott és glossanak neveztetett (glossographos). Azután tárgyak szerint csoportositották a szavakat és végül következett az alfabétikus lexikon (régibb név *lexeis*), melynek legrégibb képviselője Hadrián császár idejéből való. Az egyiknek a neve *Leimon* (rét), amely nevet archäológiai tartalmú mü is viseli: *Pratum* (18, 1. j.; 52, 65). A héber nyelvtudomány szintén glossával kezdődik, Száadja 70 (90) szó magyarázata, פתרון, melyet még ugyanabban a 10. században követett Menáchem ibn Szaruk első alfabetikus teljes héber szótára (מחברת). Ez az arab csatornán át beszivárgott hellenismus hatása lehet. Abulwalid nyelvtanának neve: *himzés* (*luma, rikmah*) emlékeztet a „rét" névre, melyhez hasonló a „Prairie d'or" ismert arabból forditott francia mü. Hogy a Náthán Aruchja genuin zsidó-alkotás-e, melyre az általános tudomány nem volt hatással, még kutatandó volna. Az ismert Suidas, ki a 10. században élt, hasonló lexikont állitott össze.

A nyomtatás kezdetben zsidó körökben némi ellenszenvre talált. Azt mondták, hogy az istennevet, melyet ájtatossággal kell irni, nem lehet szedni, különösen minthogy nem is zsidók szedték. Az ok, mint sok más jelenségnél, nem az volt, amit mondtak. Az ellenszenv az „uj" ellen irányult, ha nem is vallották be maguknak, mire dönto bizonyiték az, kogy hosszu ideig a klasszikus philológusok is idegenkedtek az uj müvészettől, jelesen a nyom-

tatott klasszikus szövegtől, noha náluk az istennév irásából vett ok nem létezett. Az igazi ok a megszokás volt és sok humanista még a 17. században is diktálta hallgatóinak az auctor szövegét.

A 235. szám: *Regel F.*, Landeskunde der Iberischen Halbinsel (*Leipzig* 1905) zsidó szempontból azért érdekes, mert az ország természeti viszonyainak és népe sajátosságainak ismeretével a zsidók az országban való sajátságait és szerepét világosabban érthetjük meg. A zsidó történetirásnak általában egyik alaphibája, hogy az országot és népét, melynek zsidóiról szól, mintegy közismertnek tételezi fel. A zsidó történet mintegy időben játszódik le, tér nélkül. Különösen érezhető ez a hiány a spanyol félszigetnél, hol a zsidók már a középkor elején tömegesen laktak és történetük megrázó tragédia, a hős emelkedésével és bukásával. A tragédia szabályának csak a hős saját hibájáról szóló pontja okoz nehézséget. Szembeötlő pl. az, hogy azok a városok, melyek a zsidó történetben szerepeltek, tulnyomólag nagy városok, részben csak ilyenek *voltak*. Az előbbi csoportból kiválik Barcelona, amely még most is nagy város, 533000 lakosával csak 6000-el marad Madrid mögött. De még érdekesebb a második, a volt nagy városok csoportja: *Toledo*, valaha főváros, ma kisváros; *Burgos*, egykor a kastiliai grófok székhelye 200000 lakossal, ma 30000 lakos; *Salamanca*, (22000) egykor 200000 lakossal biró egyetemi város, hol Niger Péter a zsidó iskolában héberül tanult (156. l.). *Kordova* (162), melynek az arabok uralma alatt egy millió lakosa volt, a zsidó kultura egyik gócpontja, ma 58000 lakossal bir. A zsidók és mórok kiüzésének hatása mai napig látható, habár más történelmi okok is közreműködtek egyik-másik város hanyatlásánál. *Madrid*, amely a zsidók kiüzése után lett a szék- és főváros, a zsidó történetben nem szerepel.

A spanyol félsziget a földközi tenger országai közé tartozik és sok tekintetben hasonlit az ugyanoda tartozó Palesztinához, ugy természeti tekintetben, valamint a népéletet illetőleg is. Ez igen nagy fejezet, amelyből csak néhány pontot ragadunk ki.

A táplálkozás, mint a déli országok népeinél általában, lényegében növényekből áll, a hus is leginkább juhhus. „Die Herstellung der Nahrungsmittel erfordert im Süden viel weniger Arbeit und Unkosten als bei uns: *Brot, Öl und Wein bilden den eisernen Bestand der Mahlzeiten*, ja Weizenbrot mit Zwiebeln oder Knoblauch als Zukost macht oft die ganze Nahrung der ärmeren Klasse aus; das Olivenöl . . . . wird auch allein zum Brot genossen" (110). Die vier wichtigsten Urkulturpflanzen des Mittelmeergebietes sind der Weizen, die *Gerste, der Ölbaum und der Weinstock*" (116). De az árpa csak takarmány (117), mit a talmud is mond. A biblia sokszor emliti együtt a gabonát, bort és olajat (דגן תירש ויצהר) és Jochanan azt mondja, hogy az ember ossza három részre a földjét: egyharmad legyen gabonatermő, egyharmad olajfa és egyharmad szőlőkert (B. Mecia 107a). Értjük azt is, hogy a bibliában az étkezés kifejezése „kenyérevés", melynek hatása mai napig él a rabbinikus benedikcióban: „a ki kenyeret teremtett a földből", a mi az étkezés (סעודה) kriteriuma, a mennyben csak az esetben van helyén a „bencsolás" (שלש ברכות). A szükségletek kielégitése könnyű lévén, a Dél fiának sok ideje marad a semmitevésre, de a közügyekre illetve szellemi foglalkozásra is (110). A szent föld népéről ugyanez áll és részben ebből érthető, hogy a szónoklatot szivesen hallgatta: a prófétát, az agadistát. A napos éghajlat alatt a férfiak a szabadban élnek, a ház csak hálásra való és a család szállása (110). Ebből következik, hogy בית szóból, melynek etymológiája Gesenius Buhl szerint ismeretlen, minden esetre a hálás fogalmát hallották ki. A népről egyebek közt ezt olvassuk:

„Der Mann bringt den grössten Teil des Tages ausserhalb der Wohnung zu; der Handwerker, der Kaufmann übt sein Gewerbe in Buden oder Läden aus, die sich nach der Strasse öffnen" stb. A férfiaknak gyors felfogásuk, kifejező gestusaik vannak, a néptömegek gyulékonyak, az egyesek személyes befolyásra törekednek, felette hiúk, boszszuállók személyes sértéseknél, egyszóval nagy az *individualismus*, nincs fegyelem, ezek a ragyogni és szerepelni vágyás folyamányai (111). Ezt *Regel* a spanyolokról mondja,

nem a zsidókról. *Friedmann M.* valahol azt mondja, hogy a bibliában hiuság észlelhető. Ez talán csak optikai csalódás, de az bizonyos, hogy a déli népek hiubbak az északiaknál. Az erdők irtása és a termőföldek megmivelésének elhanyagolása folytán a földréteg végleg eltűnik és pusztaság keletkezik (115). A szent föld háboruk és egyéb okok folytán igy ment tönkre. — A szamár a teherhordó állat, ősidők óta alkalmazzák (125). Ugyanez áll a bibliáról A talmud rendes esetként emliti : Aki tehenet becserél szamárért (B. Mecia 100a). Még számos részletet emlithetnénk, de nem ez a fő, hanem az általános ismeretek, melyek világitásában a zsidók történetét más szinben látjuk — kiemeljük a Ghettóból.

•

A 275. szám : *Seiler F.*, Geschichte des deutschen Unterrichtswesens. I. Von Anfang bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (*Leipzig* 1906). A régi germánok nem tudtak irni, iskolájuk tehát nem is lehetett, csak 529-ben rendelte el az egyik zsinat, hogy a papok a leendő klerikusokat vegyék a házukba, hogy *megtanitsák őket a zsoltáréneklésre* és az irásra. Az apáca iskolában az olvasást a zsoltárokon tanulták meg (17). A zsoltár a német kultura kiinduló pontja, de igazi iskoláik csak Nagy Károly óta vannak, persze csak tudós, nem népiskolák. „Der Unterricht dient fast ausschliesslich kirchlichen Zwecken . Eine weltliche Bildung gibt es nicht" (17). A tanitás körülbelül a 18. századig a vallás szolgálatában állott, különös tehát, ha a zsidó iskolát, amely a nagy császár kora előtt közel ezer évvel keletkezett, a tananyag szempontjából birálják. A zsidók azonban már a Birák korában tudtak irni, a nép is, de hogy mikép tanulták meg, arról nincs értesitésünk. Bizonyára apáról-fiura szállt. A fegyelmi eszközök keményebbek voltak, mint a zsidóknál, hol a verés járta. A tananyag a magasabb iskolákban, mint tudva van a hét artes liberales, a trivium (innen : trivialis) és a quadrivium volt. Ezt a rendszert Martianus Capella találta ki az 5. században, melyet a későbbi középkor átvett, mert Salamon Példabeszédei 9, 1 azt mondja : „A bölcseség felépitette házát, hét oszlopot vágott" (14. lap). Ezt a megokolást középkori

zsidó irók is adják. Az oktatás dereka a latin nyelv volt, tehát a grammatika. Az oktatás egy része a verscsinálás is volt (16). Érdekes, hogy a héber grammatikában még a 16. században egy függelék a verstant adta elő. Külön poetikát nem ismertek. Az okmánykészitést külön formulare könyvből gyakorolták (16. Formelbuch). Ilyenek a zsidóknál is voltak. (תקונים). Ragevin historikus I. Frigyes tetteinek leirásánál egész oldalakat Josephusból vesz át (15). A városi iskola feje, *rector scholae* szerény fizetést és a tandij mellett ajándékokat is kapott : *ujévi ajándékot* a polgároktól, természeti ajándékot a tanulóktól, *tiszteletdijat lakodalmaknál, temetéseknél, miséknél való éneklésért* (22). Honnan ered a jomkipuri előnapján a rabbinak küldött ajándék szokása? Nem európai szokás, mint a kántornak adott ajándék lakodalmaknál (és temetéseknél is) ? A 13. századig kizárólag a latin nyelv uralkodott, amikor az okmányokat németül kezdték irni (25). A zsidók természetesen héberül állitották ki az okmányokat és e szokás mellett megmaradtak.

•

A 43. szám : *Hommel F.*, Geschichte des alten Morgenlandes. Mit 9 Abbildungen und einer Karte (*Leipzig* 1912) A tudományos anyag teljes ismerete alapján készült népszerű mű a régi Izráel történetének megértéséhez nagyban hozzájárul, a mennyiben bemutatja azokat a nagy népeket, melyek Izráel politikai történetére döntőleg hatottak, továbbá azt a kulturát, melynek Izráel is részese volt. Hogy azonban a részletekben való minden analógia dacára Izráel vallása alapjában más volt, mi sem bizonyitja jobban, mint az ezen népek vallásával való összehasonlitás. Ha az izraelita vallás eltünt volna, mint a többi, a fejlődéselmélet alapján senkisem következtethetett volna egykori létezésére. Nem rekonstruálhatta volna és a népek akár mai napig hihettek volna Marduk, Osiris, Jupiter stb. istenekben. Mindazok az elméletek, melyek a zsidó vallást a fejlődés elméletéből vezetik le, ingatag talajra épitenek.

A babylóniai, valamint az egyptomi emlékek kereken 5500 évig követhetők. H. s mások szerint az egyptomiak kulturájukat Babylóntól illetve egy ősidőben bevándorolt

sémi néptől kapták, minek nyomai még láthatók. Palesztinára már 2000 körül (ante) mindkét ország befolyással volt és ezért a héberek ősidőben sem voltak müveletlen beduinok (70). A betűirás, melyet 900 körül főniciaiak a görögökhöz hoztak, Kelet-Arábiában keletkezett (70). Kitalálták pedig a szumerek, kik árják voltak, nem semiták (71). Hogy ezt H. honnan tudja, nem mondja. A zsidók kivonulását Egyptomból a 14. századba teszi és Mózesről részletesen szól (91—95). A birákról és királyokról 115—124. Hommel a bibliakritika ellen van, jelesül azt mondja, hogy a forráselmélet oly hamis, amilyennek Homerosnál és a Nibelungennál bizonyult. A könyv rövid és jó tájékoztató a biblia országairól és történetükről.

A 169. szám: *Sternberg Th.*, Einführung in die Rechtswissenschaft. I Methoden- und Quellenlehre (*Berlin—Leipzig* 1917). Nemcsak a talmudi jog, hanem a zsidó történet szempontjából is érdekes mű. Szerző a legmodernebb jogászok közül való és a népszerű könyvtől egyáltalában nem várt önállóságot tanusit és uj nézeteket fejteget. Általában világosabban érthető a talmudi jog az általános jogtudomány világossága mellett, nem lesz „lernolás", a minek gyakorolják és megteszik, hanem az emberi jogtörténet illetőleg jogfejlődés egyik fejezete, még pedig a legérdekesebbek közül való, mért azért is, mert oly kulturkörből ered, melyből hasonló jogemlék egyáltalában nincs. Ez oly nézőpont, a mely méltatva egyáltalában nincsen és per tangentem mi sem fogjuk tenni, csak azt hangsulyozzuk, hogy a legjelentősebb a talmud méltatásánál. A jelen mű kapcsán csak néhány pontot fogunk érinteni.

A zsidó törvény abból indul ki, hogy Mózes törvénye csak a zsidókra kötelező, mert a kinyilatkoztatáskor ezt önként vállalták. A nemzsidóra valamint Izráel ősatyáira is csak azok a törvények kötelezők, amelyek Mózes könyvének a kinyilatkoztatást megelőző részéből olvashatók. Ezek a „Nóé fiainak hét törvénye". A 18. század végéig azon nézeten voltak, hogy van természetes erkölcs és „természetes jog" (Naturrecht, észjog). Már Aristoteles azt

iparkodott bizonyitani, hogy a jog nem önkényes positio (*theseï*), hanem természet (*physeï*) által mathematikai bizonyossággal érvényes. E természeti normák forrását első sorban az isteni parancsban látták. Bizonyos erkölcsi és törvénybeli normákat a kinyilatkoztatásban találtak, de megkülönböztettek feltétlenül általános érvényességű szabályokat (*lex divina naturalis*) és olyanokat, melyek csak egyes népekre vagy felekezetekre, zsidókra, keresztényekre, kötelezők (*lex divina particularis*). A határok felett nagy polémia folyt (22. lap). Bár a rómaiak és pl. az egyptomi ptolomeusok is egyes csoportokat más-más jog szerint kezeltek, mégis azt hiszem, hogy a szóban forgó, a keresztény népek kebelében élt kétágu törvény a fentérintett zsidó felfogásra megy vissza. A régi kereszténység innen vehette át, mert már Pál apostol hirdette, habár más név alatt, sőt maga Jézus is, ki a válásról azt mondja: „de elejétől fogva nem volt igy" (Máté 19, 8. V. ö. A zsidó házasságfelbontás I, 49), mivel a בני נח és בני ישראל törvényeire céloz. — Az erkölcs és törvénynek első forrása a vallás, a második forrása az ész (22 k.). Ez a מצות שמעיות és מצות שכליות, ami már Száadja Gáonnál megjelenik. A „Naturrecht"-et *Hugo* döntötte meg (1799), a fegyvereket hozzá Kant szolgáltatta (1797). — „Um gerechte Entscheidungen zu finden, muss man das „Leben", d. h. die geistige und wirtschaftliche Kultur des Zeitalters, kennen. „Des Zeitalters", damit ist bereits gesagt, dass die Kultur nur durch die Geschichte hindurch gekannt werden kann. Rechtsempfinden aber, das eigene, das man in sich trägt und kontrollieren muss, das der Mitmens heit, dem man „gerecht" werden soll, ist ein Teil des sich entwickelnden allgemeinen wirtschaftlichen und idealen Kulturempfindens" (30 k.). Ezt egy önálló és legmodernebb jogász mondja. A talmudi jog fölött azonban ugy itélkeznek, sőt pálcát is törnek, hogy összemérik a saját jogelmélettel, tekintet nélkül a „korszakra", „az embertársak jogérzetére". Ez annál igazságtalanabb, mert a babyloniai ókori kultura és emberiség alapjában különbözött a maitól, nem is szólva a jelenben megnyilvánuló igazságérzetről. — A jog forrásaihoz (*lex, plebiscita, senatus consulta, principum placita, ma-*

gistratuum edicta) a római császárság korában a *responza prudentum* járult. Egyes tudósok megkapták a *ius respondendi*-t és az ilyen vélemény, amely ingyen adatott, a bíróra kötelező volt (64). A zsidóknál nincs ugyan *ius respondendi*, de *respondens* mai napig van, aki a jogosultságot a közvélemény elismeréséből meriti. Hasonló módon kell képzelnünk a tannák, a szóban forgó római jogtudósok kortársainak, jogi tekintélyét. Ordinálva voltak ugyan, de az, hogy nézeteik a misnában említtetnek és a gyakorlatban követtettek, végeredményben a nép bizalmán alapult. A nép bizalma a jog alapja. Hogy a patriarchatus a gyakorlatban mikép érvényesült, nincs még kikutatva, de bizonyára szervezte a községek igazgatását.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A TERMÉSZET ÉS SZELLEM VILÁGÁBÓL.

(MÁSODIK KÖZLEMÉNY.)

Konov Sten India kulturájának és történetének kiváló ismerője, Indiát ismerteti (Aus Natur und Geisteswelt, 614. szám, 1917). Ez a csodaország elég sűrűn szerepel a bibliában és a talmudban és nem szenved kétséget, hogy a régi palesztinai és babylóniai zsidók sürübb összeköttetésben állottak vele, mint a mennyit az egyenes adatok közölnek. Maimonides azt mondja: „Indiában nincs tóra, csak szombatot tartanak és circumcisálnak" (בהודו אין תורה אלא ששובתין ומלין). Ez ősi bevándorlásra vall, amikor a zsidóság három kriteriuma a tóra, szombat és circumcisio volt (תורה שבת ומילה) és mintegy megerősitése a talmudi mondásnak, mely szerint a tóra, szombat és circumcisió, melyekért a zsidók vértanuságot szenvedtek, megmaradt náluk (Sabb. 130a). Most azonban mindössze kereken 21000 zsidó lakik Indiában, melyeknek fele bizonyára ujabb időbeli bevándorlott. Ezeket azonban csak bevezetőleg jegyezzük meg, célunk a szóban forgó kötetek ismertetésénél csak a zsidó szempontból nyerhető felvilágositás bemutatása lévén.

A házasságkötés több tekintetben érdekes. Az indusok igen korán házasodnak, a nőtlenek $^3/_4$ rész 15 éven alul és a hajadonoknak $^4/_5$ része 10 éven aluli korban van. A magasabb korosztályokban alig van valaki, aki nem volna házas. A hindu férfinál a megházasodás vallási kötelesség, a szülőkre nézve valóságos szégyen, ha a pubertást elért leány még otthon van (20-21). Mindez illik az ókori zsidókra. A misna a 18 éves házasodási életkorral csak „maximál", a gyakorlatban már 13-14 éves korban nősültek (סמוך לפרקן). Az egyik tanna felesége azt üzente az iskolában tanuló férjének: Leányod eladó sorban van (בתך בוגרת), jer haza és házasitsd ki. A gyerekházasságok igen gyakoriak, 5-10 éves kor között a fiuk közül 4% és a leányok közül 10% házas (21). Ha tehát a talmud sürün beszél a kiskoruak házasságáról (קטן, קטנה), nem casuista, hanem az életből veszi az anyagot. Nem oly absurdum, mint ahogy tartják, ha számitás alapján azt állitja, hogy Rebeka 3 éves volt, mikor Izsák feleségül vette. Az indiai mohamedánok szintén korán házasodnak (u. o.). Dél-Indiában sok helyt az a szokás, hogy az atya nővérének vagy az anya fivérének leányát veszik nőül, unokatestvér házasság (22). A zsidóknál a nővér leányával való házasság járta. A vérrokonok közti házasság tilos (22), szigorubb, mint a régi zsidóknál. Hogy előkelő leányok férjhez jussanak, előkelő emberek 65 feleséget is vesznek, a nélkül hogy velük tovább törödnének. Egy faluban magában négy ilyen brahman (pap) volt (23). Nem ugyanazon okból, hanem azért, hogy papi gabonát (teruma) ehessenek, R. Jismáel éhség idején 300 nőt vett el (Ned.). Bár elvben soknejűség uralkodik, rendesen azonban mindenkinek csak egy felesége van (u. o.) Ez áll a régi zsidókról is. Elkana is csak azért vett második feleséget, mert Hannának nem volt gyermeke. Igy volt a talmud korában is. Polyandria azonban, amely Indiában itt-ott található, a zsidóknál nem volt. „Rendesen az a viszony, hogy több testvérnek egy közös feleségük van. (23). A gyermekek azután a legidősebb testvéré vagy az asszony dönt az apaság fölött" (23). Ez ugy néz ki, mint a leviratus egyik előfoka. Vannak hinduk, kiket a többiek oly tisztátalannak tekintenek, hogy nem szabad őket megérinteni és nem szabad a templo-

mokba belépniök" (45). Ez Indiában ma a helyzet, miért ütköznek meg azon, hogy a jeruzsálemi szentélybe nem engedtek be 2000 év előtt pogányt ? Mint ismeretes, India a kasztok hazája. „Der Hinduismus ist an und für sich keine Religion der Propaganda. Ein Hindu kann man nur durch Geburt werden, da ja der Hinduismus auf das engste mit dem Kastenwesen zusammenhängt" (48). A zsidó vallás ellenben a legnagyobb propaganda vallás volt az egész ókorban, nem áll tehát az, hogy zsidónak csak születni lehet és hogy a zsidó vallás „népvallás". Sőt, az első nagy világvallás volt. Tőle örökölte két leányvallása a propagandistikus tendenciát, olyannyira, hogy az anyavallás konkurrenciáját meg sem tűrték. Miután győztek, a zsidó vallásnak egyik-másik szemére veti, hogy nem misszionál. Ha nem is a misszió szó maga, de fogalma zsidó eredetű, amint hogy az apostol szó is a héber (שלוח) görög fordítása.

A parsik, Zoroaster hivei, 717-ben elhagyták perzsa hazájukat a mohamedánok miatt és Indiába vándoroltak. „Sie sind meistens wohlhabende Geschäftsleute, mit grossem Interesse für Erziehungsfragen und ausgeprägtem Gemeinsinn" (52). Szóról-szóra illik a zsidókra, azzal a különbséggel, hogy róluk csak a „jómódú kereskedők" sajátságot mondják, ezért esetleg szidják, a másik két tulajdonságot pedig elhallgatják. — Régi zsidó telepek Kolababan (Bombay) és a Kotsin-államban vannak. Számuk 1911-ben 20980 volt (u. o.). A kereskedők közt több mint a fele olyan, kik élelmiszerekkel kereskednek, szóval „greizler". Jórészt egész kis üzletek. „ Im Dorfe selbst ist der Kaufmann auch gern Geldverleiher und gibt den Bauern Vorschüsse auf ihre Ernte, die er dann selbst später verkauft" (61). Ez a mai Indiáról szól. Látjuk belőle, hogy a viszonyok szülik a kereskedőt és a kereskedelem módjait. Még nem régen akár magyar zsidókról is el lehetett volna mindezt mondani. Nem zsidóságukkal függött össze, hanem a közviszonyokkal — az indusok nem zsidók és nem is idegenek a saját falvaikban. Az iskoláról a következőt olvassuk :

„In früheren Zeiten wurden die höheren Klassen durch private Lehrer, in deren Hause die Schüler wohnten, in dem altererbten Wissen unterrichtet. Die Kinder der unteren Kasten erhielten teilweise durch einen Lehrer Unterricht im Lesen, die wesentliche Belehrung aber erhielten sie zu Hause vom Vater, dessen Beruf sie fortsetzten. Die Mädchen erhielten in der Regel keine Schulausbildung" (73). Ha a kasztoktól eltekintünk, az egész illik a palesztinai és babylóniai zsidókra. A középkorban, a mely a zsidóknál 1848-ig tart, az iskoláztatás náluk nagyjában szintén ilyen volt. A jobb módu magántanitót tartott, a szegények összeálltak és közösen tartottak egy elemi tanitót. Még most is előfordul, hogy a chédertulajdonosnál lakik néhány gyerek. Nem speciális zsidó dolog. Az indus irodalom, mint ismeretes, igen nagy. Csak egy mondatot idézünk : „Eine gewaltige *Literatur* entstand in dieser Zeit. Sie wurde, wie es noch heute in grossem Umfange der Fall ist, mündlich ohne Hilfe der Schrift, überliefert" (80). A bibliai iratok az irott könyvet tételezik fel, legalább a legtöbb, de a talmud élő szóval tradáltatott évszázadokig, lehet ezer évet is mondani. Miért csodálkoznak azon a kritikusok, jelesen miért mondják, hogy a misnát és a talmudot megszerkesztésük után mindjárt felirták ? Különben Homerost is évszázadokig élő szóval tradálták, a mig fatáblákra leirták. A Vedáknak maszorájuk van. Rövidség kedvéért csak egy mondatot idézünk. „Man war eifrig bemüht, die alten heiligen Texte, die als Lieder und Sprüche beim Opfer Verwendung fanden, dem Inhalt und der Form nach treu zu bewahren. *Man stellte die Worte auf allerlei Weise zusammen, damit keine Silbe, kein Akzent verloren gehe*". Az aláhuzott mondat zsidóul : maszóra. Ha volna tér, sok mindenféléről lehetne még zsidó szempontból beszélni, de azt hisszük, hogy e pár vonás is hozzátartozik ahhoz a képhez, a mely a zsidó jelenségeket általános emberinek mutatja.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A ש"ס TERMINUS.

Jelenleg a talmudot legtöbbször „Sasz" névvel illetik, sürün ebben az összetételben ש"ס ופוסקים. Van ugyan más rövidités is, t. i. נסח = פוסקים תוספות נמרא, de ez nem oly gyakori, mint az előbbi és mint tartalma mutatja, nem is lehet oly régi, hisz benne vannak már a „toszafoth" is. Maga ש"ס ופוסקים is csak kibövitett kitétel ש"ס terminusból, a mit valószinüvé tesz az is, hogy a פוסקים régebben nem alkottak külön csoportot, noha a szó a decisoroknál, a poszkimnál elég gyakori, pl. igy וכל הפוסקים. Mint terminus alig lesz régibb, mint a 14. század, a mely a „Turim" kora. A R. I. F. nem nevezte magát פוסק-nek, habár a legnagyobb פוסק volt. A פסק szó döntés értelemben, a mai értelemtől eltérő árnyalatban, előfordul ugyan (Bacher, Terminologie II, 55 és 158), de a döntésre a terminus מורה הוראה, volt. Erről külön értekezett *Lőw Lipót* Gesammelte Schriften IV, 158-166 (v. ö. a héber indexet e szó alatt). Izráel Isszerlein azonban már (וכתבים) פסקים nevet ad művének. Ugy látszik, hogy terminussá német zsidók közt vált. Érdemes volna kutatni, mi csak mellékesen érintjük, azt azonban biztosnak tartjuk, hogy ש"ס régibb terminus. Értelme „6 rend", azaz a misnának 6 rendje : ששה סדרים.

Ez csupán egyszer fordul elő a hagyományban, t. i. Bamidbar r. 12, 17 eleje ששה סדרי משנה, de a régebb forrásban, Peszikta d. R. Kahana ed. Buber 7 a és Sir r. 6, 4 (66a Wilna) ששׁ ערבי המשנה áll. A bab. talmudban Meg. 28 b (nem 29 b, mint Bacher, Terminologie II, 136) előfordul תנינא ארבעה סדרי משנה (előbb : תני ארבעה־מתני ארבעה) és Sabb. 31 a az ismert helyen felsorolva egyenként : סדר זרעים stb. Mindkét helyen Simon ben Lakissel kapcsolatban. Előfordul תלמוד ערוך (Meila 17 a, Menach 88 b, Bécza 34 b, Bacher, Terminologie II, 154), de nem משנה סדורה. Ugy látszik, hogy tanna nem használta a סדר szót a misnára ily értelemben. אין סדר למשנה (Bába K, 102 a. Bacher Terminologie II, 132) mást jelent. סדר szóról l. Rivista V, 98-102 (Elbogen) és Posnanski 127-132. Strack, Einleitung in den Talmud, 4. kiadás, 22 lap azt mondja, hogy a ששה סדרים-ból nevezik a zsidók a talmudot ש"ס-nak. De hogy mióta, arról nem szó

semmit. Ezt a kérdést jeles munkatársunk, Dr. Löwy Ferencz főrabbi már régebben intézte hozzám és a kérdés annál érdekesebb, mert ש"ס kizárólag a talmudot jelenti, sohasen a misnát, a melyet régebben ששה סדרי משנה-nak, a jelen, már évszázadokra visszamenő nyelvhasználatban pedig משניות-nek neveznek.

Miután a media hebraitas lexikona még nincs megirva — Ben Jehuda szótára még távol van a ש betütől — pontos felelet a kérdésre nem adható. A jelen kérdés megfejtését az is komplikálja, hogy a „talmud" azon szavak közé fartozik, melyeket a cenzura üldözőbe vett, rendesen „gemárá"-val helyettesitett, de esetleg mással is. Minthogy a nyomdász, illetve a könyvkereskedő, ki akarta kerülni a konfiskálást, a zsidó korrektor tullicitálta a szerzetes cenzort is és radikális munkát végzett. Nem volna tehát kizárva az sem, hogy a ש"ס szót ily óvatosságból honositották meg. Ebben az esetben a 16. század volna a szülő anyja. De azt hiszem, hogy ez az eset nem forog fenn. A mennyire látom, a szóban forgó terminust a toszafisták használják legelőször, még pedig a gemára (vagy talmud) helyett, bár gemára sem ritka náluk.

Átnéztem e szempontból két traktátusból két-két fejezetet, Chullin 3. és 7., Jebámót 1. és 8. fejezeteit, hol kereken 20-szor találtam a ש"ס szót, a legtöbbször, 10-szer, Jeb. 1. fejezetben. A ש"ס sokszor a talmud szerkesztőjével kapcsolatban fordul elő : מסדר הש"ס (Chull. 48a. אמר cim szó ; 54a végén ; 99b לא eleje felé ; 105a (אי), még többször csupán הש"ס, mint valamely szerző : הש"ס. Pl. מפרש הש"ס (Jeb. 7a בתו), קאמר הש"ס (4b ואפילו) ; לא מסיק אדעתיה דהש"ס (7a ומה eleje felé) ; אבל הש"ס היא שמפרש בן (11a מסתבר ליה להש"ס ר"ש végén) ; מי דוחק הש"ס לומר (ugyanott) ; רגיחא ליה להש"ס עמוי vége felé) ; שרצה הש"ס לדקדק (Chul. 96a מאי) ; ולכך דוחק הש"ס (103b חלקו v.) ; מוכיח הש"ס (88a זמה 5. sor.) ; דקדוק הש"ס (Jeb. 3b טעמא v.) ; (ורי"ם 102a) ; שהשים מדמה (Ch. 104a. ומנא.) Az egész talmud = כל הש"ס (Ch. 48a אמר, 104a חלת v. felé) ; מצינו בהש"ס (Jeb. 93a קנויה eleje) ; סתמא דש"ס (Jeb. 92b אבל v. felé) ; סוגיא דהש"ס (16b קסבר eleje).

A ש"ס szó mellett azonban ritkábban ugyan, de előfordul נמרא is, még pedig mint himnemű szó, mint a tal-

mudban magában, a mint Bacher a Kohler Festschriftben kimutatta, de a talmudutáni irodalomból, melyet nem kutatott át, erre példát nem hozott. Ez külön kérdés lévén, most mellőzzük. A vegyes használat azt a gondolatot ébreszti, hogy a ש״ס szót talán a cenzura kedvéért tették a גמרא (vagy תלמוד) helyébe. A baseli kiadásban (1578—81), az első cenzurált talmud kiadásban a תלמוד szót גמרא, ש״ס és למוד szókkal helyettesitették (Rabbinovicz דקדוקי סופרים VII, 68) és nem lehetetlen, hogy később a גמרא szót is üldözőbe vették, illetve a zsidó korrektor óvatosságból feláldozta, de némelyik figyelmét kikerülte. Erre hozhatok példát. Zunz Rasi életrajzában azt mondja, hogy Rasi a talmudot ש״ס név alatt is idézi, hivatkozva 1. Mózes 47,2-re (Zeitschrift 295. lap). A kéziratokban azonban Berliner kiadása tanusága szerint תלמוד בבלית áll. Ugyanott Zunz Rasi 1. M. 29,26-ra való utalással ירושלמית גמרא-t is emlit, a mi helyett Berlinernél תלמוד ירושלמית vagy ת׳ ירשלמי áll. Rasi rendesen csak תלמוד-ot mond, pl. 1. M. 6, 15; 15,2. A nőnemű melléknév arra vall, hogy a másolók גמרא szót már nőnemünek tekintették, a mi a 16. század óta figyelhető meg, és ott is meghagyták, a hol a גמ״א szó helyébe תלמוד került. De ez más kérdés. Mindenesetre látjuk azt, hogy תלמוד helyébe, melyet Berliner kiadásában többször találtam, ש״ס-t tettek és igy nyilt kérdés marad, hogy a tószafóthba nem került-e bele utólag a ש״ס szó? *De ha igy is volna, akkor is bizonyos, hogy a mai nyelvhasználat a tószafótból ered, melyek a talmudisták gondolkozás- és beszédmódját leginkább uralják.*

A gáonoknál, a mennyiben a Halákót Gedólót és a Harkavy által kiadott Responsunok lapozásából látom, ש״ס nem fordul elő, csak גמרא aram és תלמוד héber szövegekben. A cenzura azonban ide is becsempészte. Igy a Hildesheimer-féle kiadásban 650. lap (a mü vége felé) idézett העוסק בתורה מידה שאינה מדה וכו׳ תלמוד וכו׳ a régibb kiadásban meg van toldva még e szavakkal: ולעולם הוי רץ לקיים יותר מן השׁ״ס. Bába M. 33a lent, a honnan az idézet vétetett, גמרא áll (nem ש״ס), de az is cenzura תלמוד helyett.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

GENIZA TÖREDÉKEK.

I.

A Magyar Tudományos Akadémia birtokában levő *Kaufmann* könyvtár Genizájával foglalkozván néhány fontosabbat e folyóirat hasábjain akarunk közzétenni. Eddig ezen *Geniza* gyüjteményből következő publicatiók folytak: 1. *Goldziher* I.: Melanges judeó-arabes XXV-XXVI. a R. E. I. LII. kötetében 43. és köv. oldalokon (Un recit sur l'apparition d'un messie; Traduction du Cantique du Débora par Ibn Djanah.). *Ugyanaz*: Melanges XXVIII. (Fragment de l' original arabe du commentaire sur le S. Yecirah par Isak Israeli, u. o. 187 köv. old.). *Ugyanaz*: Melanges XXX. (Fragment d' une lettre des communautes du Caire á celle d' Ascalon. U. o. LV. 58. o.) 2. *Elbogen* I. Néhány engesztelési napi *Abóda* a Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes (Berlin 1907) c. művében 3. *Kandel* Sámuel: Genizai kéziratok (Bpest 1909). 4. *Steiner* Vilmos: Három arab kézirat az ókairói Genizából (Bp. 1909). 5. *Kis* Ch. Henrik: Gáóni responzumok (Bp. 1912). [Utóbbi három doktori értekezlet.]. 6. *Weisz* Miksa: Simmus Semóne Eszré M. Zs. Szemle XXXIII. 54. és köv. old. és *Lőw* I. Helyreigazitások. U. o. 240. o.

Ezuttal több érdekesebb darabot akarunk ismertetni. Az A és B alatt közölt darabok ugyanazon kézből származó levéltöredékek. Mindkettő *Fosztatból* [צוען מצרים] indult útnak. Az A. jelzésü pontos dátumot is mutat, Ijjár havában a Seleuc. 1443-iki évnek iródott [= 1132]. Mindkét levél külzetén a sorok fölött függőleges irásban olvasható az אמונה אומן kifejezés, mely formula azt jelzi, hogy a levéliró a levelet közvetitő személy becsületére bizza a levél kézbesitését.[1]) A levelek irója *Maczliách*, ki a Palesztinából Fosztátba áthelyezett főiskolának volt feje. A levelek

[1]) Bővebbet e formuláról Goldziher: Melanges stb. XXX. Formules dans les lettres de „Geniza" R. E. I. LV. 35 o., mely dolgozat tetemesen bővíti Worman E. I.: Forms of address in Geniza letters c. értekezését. [l. Qu. R. XIX. 723 és köv. old.]

elején büszkén adja családfáját. E család bővebb történetét és vele kapcsolatosan a palesztinai gáonatus történetét legelőször *Bacher* Vilmos irta meg a maga lucidus modorában Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte cim alatt. [I. Qu. R. XV. 79-96 old.] Utána az ujabb leletek alapján összefoglalta e familiára az anyagot *Poznanski* Sámuel alapos munkájában Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums IV. 1. 2. Berlin 1914.) *Bacher* annak a nézetnek ad kifejezést, hogy *Maczliách*[1]) bizonyos tekintetben csupán *in partibus* volt Fosztátban gáón, azaz iskolája nem volt. Az itt közzétett A. levél tizenkettedik sora világosan reá mutat a gáóni iskolára [שער הישיבה], melynek nevében üdvözli *Áhron ben Nethanél* előkelőségét, kihez a levél szól. A genealógia szerint harmadunokája *Jehószefnek* [יהוסף], kinek neve mellett mindig cim gyanánt בית דין כהן צדק áll.[2]) Az A. levélben, melyet Ahron ben Nethanélhez intézett Maczliach, bejelenti az előkelő férfiunak, hogy elküldte hozzá bizalmi emberét *Japhet* há-lévit, kit meleg figyelmébe ajánl, hogy támogassa törekvéseit a gáon és az iskola érdekében. *Ahron* nevét kevésbé ismerjük. Atyja, *Nethanél* nevével találkozunk egy régi *Házkára* formulában, mely jeles egyptomi férfiakat sorol fel, köztük מרנו וכבוד נדולת קדושת [=] וכניך ורבנו נתנאל השר האדיר ראש בחור הישיבה.[3])

[1]) V. ö. még róla Schechter: Saadyana 81 old. 1. j. Poznanski: Contribution á l'histoire des Genonim Palestiniens [R. E. I. 21. 53 o.] Wormann i. h.; Greenstone T. H. Two memorial lists from the Genizah [I. Qu. R. uj sorozat I 52. o.]; Cowley-Neubauer Catalogue .... Bodlejan II. 2872 $_{8, 40}$, 2874 $_{3}$, 1875 $_{1, 7, 18}$.

[2]) Bacher az אב szócskát ragasztja elé, de ez mindenütt hiányzik. Neubauer-Cowley f. i. m. 2878 $_{33}$. יהוסף הכ ביר . . ן כהן צדק e szerint ין בית -re javitandó.

[3]) A fragmentumot kiadta Greenstone. f. i. h. 50 o. A kiadó feltételesen Nethanel Nágiddal, Maimuni kortársával azonositja, [U. o. 55 o. s. v. נתנאל,] a mi ilyen körülmények közt nem lehetséges. A Sel. 1440-iki évből [= 1129] is ismerjük ברבי נתנאל . . . Cowley-Neubauer f. i. h. 2821 l. i, ki mindenesetre azonos az itt emlitettel.

A B. jelzésű töredék ugyanazon kézből való. A zsidó községek egyetemességének szól, kik בכל ערי אדריך lakoznak[1].)

C. töredék egy hódolati vers-conceptus a gáón és családja tiszteletére Egytomban. A negyedik sor felett נם מצליח szavak olvashatók, áthuzattak azután. Talán *Maczliách* gáón familiája tiszteletére készült vers. A késői keleti poesis egyszerű rimelése gazdagon támogatva bibliai idézetekkel.

Mindhárom fragm. anyaga papir. A. 48 × 19 cm. 9 szűken egymás után következő és széles közű 17 sor; a tuloldalon 3 sor. A 14. sor közepéből hiányzik egy szó, 23, 24 és 25 sor eleje teljesen hiányzik. B. 24 × 20 cm. 8 szüken egymásután következő és négy széles közű sor, hátán 3 sor. C. 34 × 12 cm. mindkét oldal teleirva. a old. 27 sor és az oldalon egy sor hosszában, 1 és 2 sor vége hiányzik, b. oldalon 29 sor, 1 és 25 sor hiányzik.

A.

עזרנו בשם יי עשה שמים וארץ
מן מצליח הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
החוסה בשם יי אלהיו מנן הוא לכל החוסים בו
ביר' שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
בן אליהו הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
נין שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
נוע יהוסף הכהן בית דין כהן צדק
נכד אהרן הכהן הראש קדוש יי וק"ל.
ישא שרנו אדירנו כבוד נדולת ק[דושת] מרנא ורבנא אהרן השר האדיר
החכם והנבון ינצרו מעוזינו להמציאהו חן ושכל טוב בעיני כל רוא[יו]
שלום רב בברכה מעורב מהמלך הרב ומשומרי מזרה ומערב
ומנחמדים מוחב ומסו רב ומשער הישיבה קרית מלך רב
נם מאת שרי הקדש אדירי התורה והלמידיה וחביריה סופריה ושאר
סמוכיה הדורשים שלום אדירנו וט . . . ברוב טובותיו יתמידם
אלהינו לעד
מאהבת צור ישראל יריאו המשבין חיבתם במורשי יצוריו למען

[1]) Egyelőre nem tudtam azonositani.

Neubauer-Cowley f. i. m. 2888 $_{33}$ Maczliach szintén egy egész közösséghez intéz levelet שאו אחינו אנשי נאולתינו אוהבי ישיבתינו כ ל ל ה ק ה ל הקדוש הדרים בע[יר] רמסים.

היותם ננצרים והזהירם בכוכבים להיות לנס וכל רואיהם יכירום
כי הם הזרע ברך יי״ו. עדות מוראינו כי בכל עתים אנו שואלים על יקר
אדירינו ושמיחים בשלומותיו ויודעים באמת כי אלהינו יתעלה נצח
מחסה לו ומעוז לפי בינתו ויראתו והגידות אנשי חסד מפעלי ידידותו
וכבר שילחנו את בן ביתינו רבנא יסה הלוי היקר נטריה רחמ׳
בצרכים לנו ציונו עליו לעשותם. יצוה עליו אדירנו בגודל מוימתו
אל חי יעמוד עמו לעזריהו באשר ציויניהו ולרעותו כאשר ידענו
מבן[?] שכלו
. . . נו כי כל יוכל וישוב אלינו הנזכר מודה חסדיו ויבן בן ביתינו
. . . . . ט רחמ׳ יעזרו שרנו בכתבים אשר עמ . .
. . . . . השופט במקומו ושלום יקרו והדרו ירב
עזרת מניניו הבטחתינו לעד אייר את מנ
צוען מצרים.

A túloldalon :

1 [ליקר] שרנו אדירנו בנק מרנא ורבנא אהרן משער הישיבה החוסה בשם יי״ו אלהיו
2 אדיר החכם והנאון יעזרהו מעוזנו בן אדירנו . . מנן הוא לכל החום . . .
3 [האדי]ר מרנא ורבנא נתנאל השר הנכבד נ״ע עזרת מניניו הבטחתינו הוא לעד.

A 2. és 3. sor közt függélyesen : אמונה אומן

B.

1 עורנו בשם יי״ו עשה שמים וארץ
מן מצליח הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
החוסה בשם יי״ו אלהיו מנן הוא ל[כל] החוסים בו
ביר׳ שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
5 בן אליהו הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
נין שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב
נוע יהוסף הכהן בית דין כהן צדק
נכד אהרן הכהן הראש קדוש יי״ו זק״ל
לכ״ל אחינו אנשי נאולתינו אוהבי ישיבתינו כלל קהילות הקדש הדרים
10 בכל ערי אלריף הוקינים והישישים והבחורים ויתר עם אלהינו כהנים
לויים וישראילים יעזרם אלהינו על דבר כבוד שמו נצח יאתיו שלום
וברכת אומץ ורני פלט ושלות תשקט ושמחת עולם מעתה ועד עולם.

A tuloldalon :

לכלל אחינו אנשי נאולתינו קהלות הקדושות הדרים	משער הישיבה החוסה בשם יי״ו אלהיו
בכל ערי אלריף יתמיד מעוזינו בינתם נצח	עזרת מניניו הבטחתינו היא לעד

keresztben אמונה אומן

C.

A oldalon :

1 [הדר]ך נאוני ורעה ב . . . . . .
ודעה כי שדי הקימך לצמ[וחים] . . . . .
לך רעים ועמותים. ודעה כי שדי
הקימך לצמותים, וכה אמר נאוני
5 ובניו הקימותים. כיום בישראל לאותות
ולמופתים. למען רבות מופתי
בארץ מצרים. והנולדים לך
קומם אל בחסדך הילדים ההם
ורעה עדת יי״ו וישימם לגבירים.
10 נא בימי אביהם ובישורון לשרים.
ולראשים עליהם. ויאמרו בגללם
שרים בשיריהם. ברוך אשר
הקימם תחת אבותיהם פלוני
ופלוני יבורכו שניהם. בברכת שדים
15 וברכות שמים. הנולדים לך
ילדים התיחשו לנאונים קדושים.
אשר נזרו במשרת אלהים ואנשים.
והיו לישראל לרכב ופרשים. כן יהיו [?]
כהם להפציהם דרושים. ובחמשה
20 ספרי דת יהיו חמושים. ואת נאוני
כהני
אצילי נביר שרים וראשים. להם
בני בנים נם בני שלשים עוד . .
תראה כוירא יוסף לאפרים
ונם
25 כענין שנאמר נ״ם
וירא יוסף לאפרים בני שלישים
בני מכיר יולדו על ברכי יוסף

Az a. oldalon hosszában : האובדים נם הנה . . . . קום ועדה עשרה
צאן לידידים. ורעה עדת יי״ו בהודך בחסדים לא תעודות — בידך לאחדים
A sarokban : והפך.

A b. oldalon :

1 . . . . תרומיה נמ׳ יי״ו אל[הי]
אתה ארוממך. נמ׳ נשבע יי״ו
ולא ינחם נמ׳ ועתה הואל וברך

את בית עבדיך נמ' בריתי
היתה אתו נמ' תורת אמת
היתה בסיהו נמ [כי] שפתי כהן
ישמרו דעת נמ' שמר תם
וראה ישר נמ' לכן הנני נמ'
בני עבדיך ישכנו נמ' ויהי כחול זרעך
נמ' כחצים ביד גבור נמ' אשרי
הגבר אשר מלא נמ' הנה כי כן
יבורך נמ' כי עם אבני השדה נמ'
ורבצת ואין מחריד נמ' תעתיר
אליו ויישמעך ותגור צמר נמ'
ושמת את זרעך נמ' הנה אנכי
והילדים נמ' ילדים אשר אין בהם
כל מום נמ' ואתה שני בניך נמ'
אלה הבאים בשמות נשואים נמ'
יסיפית מבני אדם נמ' והדרך צלח
נמ' ואעשך לגוי גדול [נמ'] וראה
בנים לבניך נמ' כי תקדמנו נמ'
כי תשיתיהו נמ' יהי שם י"י מבורך נמ'
ויברכו נמ' אברכה את י"י נמ'
ואנחנו נברך יה . . ברוך י"י אלהים
אלהי ישראל נמ' וברוך שם כבודו נמ'
ברכי נפשי נמ' ברכי נפשי . . . נמ'
שאו ידיכם קדש נמ' אשר המתברך
בארץ יתברך נמ' גבור בארץ יהיה נמ'
ויאמר אלהים אל נח . . . נמ' A margón hosszában
ואת בריתי . . . . ה נמ'

Jegyzetek a szövegekhez.

A.

1. sor, Zs. 124. 8.
3. sor. Zs. 18. 31.
9. sor ישא objectuma a 11. sorban שלום. Zs. 72. 3. v. ö. R. E. I. LV 52. old. 13. jegyzet és u. o. 248 oldal.
11-14. s. üdvözli a cimzettet Isten nevében, a Tóra nevében [19. Zs. 12], a főiskola, tudósai és tanitványai nevében.
11. sor מלך רב = Isten 48. Zs. 3.

15. sor מורשי Jób 17. 11.
16. sor. Dániel 12. 3.; יזהירו — נגצרים szójáték.
17. s. Jezs. 61. 9.
Baloldal 1. sor כינק = כבוד גדולת קדושתו
3. sor נ"ע = נוחו עדן.

B.

11. sor 79. Zs. 9.
12. Zs. 32. 7.

C.

3. sor = עמיתים syn. רעים-nek: barátok, előtte talán kiegészitendő ישירו énekelnek tiszteletedre barátok és társak.
4. sor צמיתות, לצמותם = örökké. A sorok végén, a sor felett גם מצליח szavak vannak, de áthuzva.
5. sor. Jes. 8. 18.
6. sor és 7. sor. Ex. 11. 9. és Gen. 48. 6.
9. sor. Num. 27. 17.
12. sor שָׁרִים énekesek, költők.
13. sor Num. 32. 14.
14-15 s. Gen. 49. 25.
17. sor מְשֹׁרָה = uralom.
18. sor. II Kir. 2. 12. és 13. 14.
19. sor Zs. 111. 2.
20. חמושים . . . חמשה szójáték. Ex. 13. 18.
21. sorban אצילי fölött áll כהני és 20. sorban ואת fölött ע van.
22., 23. és 25. sor Gen. 50. 23.

B. oldalon.

1. sor a נמ' = stb.; Jes. 25. 1,
2. sor. Zs. 110. 4.
3. s. II Sam. 7. 29.
4-6. s. Maleachi 2. 6, 7.
7. sor. Zs. 37. 37.
8. sor. Num. 25. 12.
9. sor. Zs. 102. 29., Jes. 48. 19.
10. s. Zs. 127. 4. 5.
11. s. Zs. 128. 4.

12. sor. Jób 5. 24.
130. Jób 11. 19.
13. 14 s. Jób 22. 27, 28.
15. s. Gen. 13. 16.; Jes. 8, 18.
16. s. Dániel 1. 4.
17. s. Gen. 48. 5.
18. s. I Krón. 4. 28.
19. s. Zs. 45. 3. 5
20. s. Gen. 12. 2., Zs. 128. 6.
21. s. Zs. 21. 4, 7.
22. s. Zs. 113. 2.
23. s. Nehem. 9. 5; Zsolt. 34. 2.
24. 25. s. Zs. 113. 2.
26. s. Zs. 104, 1; 103. 2.
27. s. Zs. 134. 2; Jes. 65. 16.
28. s. Zs. 112. 2. Margó Gen. 9. 8. 9.

Budapest. *Dr. Weisz Miksa.*

ADALÉK NÉHANY MAGYARORSZÁGBAN SZEREPLŐ KÖZÉPKORI ZSIDÓ TÖRTÉNETÉHEZ.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által 1903-ban kiadott Monumenta Hungariae Judaica című oklevél gyüjtemény — mely már jelenlegi tartalmával is gazdag forrásként szolgálhat a Löw Lipót és Kohn Sámuel tudósok által megalapozott magyar zsidó történelmi irodalom gyarapítására — az azóta lefolyt hosszu idő alatt alig bővült ujabban napvilágra hozott oklevelekkel[1]). Talán csak a bécsi udvari kamara levéltárának gondos átkutatása gazdagithatja majd még tetemesen ezen gyüjteményt. Sajnos, ép oly kevés törekvés mutatkozik történeti szakirodalmunkban az iránt is, hogy a már kiadott oklevéltárban szereplő zsidó férfiakat történetileg jobban megvilágitsák, hogy alakjaik élesebb körvonakkal és elevenebben kiemelkedjenek az őket eddig körülvevő homályból. Pedig köztük néhány oly személyiség is van, kiknek szereplése és kiváló állása hazánkban nagy jelentőségü volt, kik királyokkal, hercegekkel, egyház, kormány és városok nagyjaival való érintkezésüknél fogva méltók volnának arra, hogy a történetirás, a mennyire lehetséges, egész mivoltukat kideritse.

[1]) V. ö. I. M. T. T Évkönyv. 1915. 252 l.

Azon néhány sovány adaton kivül, miket a magyar zsidó oklevél gyüjtemény róluk nekünk nyujt, mit tudunk pl. *Teka, Hevel, Tredmann* comesekről, kiket zsidó „grófok"-nak szoktunk nevezni, mit *Szerencsés* (Fortunatus) *Imréről* és a Budából Prágába származott *Akibáról*, kit a héber források következetesen naszi-nak neveznek? — E két utolsó mind eddig egyáltalában inkább csak olyan krónika-, illetve hagyomány-féle alak. Egykori okiratokban nyomukra eddig még nem akadtunk. Idővel, ha a zsidó történeti buvárkodás a fiatai historikusok között több lelkes és buzgó adeptusokra talál, talán több ilyen kiváló magyarországi elődünk homályos alakjaira nagyobb történeti világosság fog derülni és személyi, családi és gazdasági viszonyaikról szóló tanulmányok tetemesen fogják a magyar zsidók történetét gyarapitani.

Ezen célnak szolgáljanak a következő adatok, melyek az ujabb történeti irodalomban felmerültek és *Steuss*, valamint *Chadsim és Musch* a Monumentában előforduló 14. és 15. századbeli zsidókra vonatkoznak[1]). Előbb azonban *Tekara*, a 13. századbeli zsidó comes-re nézve is kockáztatunk egy rövid megjegyzést.

Teka, Tekanus, Techanus mivoltának és származásának kideritése már Kohnnak, magyar zsidó történetünk nagyérdemü uttörőjének is nagy gondot okozott[2]). Az ismeretes oklevelekből kitünik, hogy Teka a 13. század első felében, II. Endre és IV. Béla idejében hazánkban és Ausztriában nagy gazdasági és talán politikai szerepet is játszott. Magyarországban és tul a Lajtan is nagy ingatlanok birtokában volt. Hogy a róla szóló öt oklevél mindegyikének keltezési idejében hol volt állandó lakása, azt megállapitani nem lehet, de az egyik erre nézve legalább negativ támpontot nyujt. Az 1232-ben IV. Béla által kiállitott eladási okiratban[3]) Teka mint „hospes" emlittetik, tehát

[1]) Monumenta H. J. 47 és 76.
[2]) Kohn A Zsidók története Magyarországon 92-95 l. és 379-382 l.
[3]) Monumenta 14. sz.

ekkor Magyarországon nem lakott. De van még egy hatodik, még pedig Ausztriában kiállított okirat[1]), melynek keltében olvassuk: „apud Wiennam, in domo Techani Judei". Ebből már világosan kitetszik, hogy *ez időben* Bécs mellett lakott. Ezen tény elutasithatatlanul arra a feltevésre ösztönöz, hogy ezen Techanus, ki egy azon személy a mi Teka comes-ünkkel, azonosnak kell lenni azon משה (תקא תאקו), תקו-val, kit a zsidó irodalom *Mose Taku* neve alatt ismer[2]) és ki a 13. században Németországból származott hozzánk és Bécsujhelyen fejezte be életét[3]). Hogy az ujabbkori zsidó tudósok, kik ezen משה תקו-val foglalkoznak, következetesen Takunak nevezik, az nem térithet el bennünket az ő személye és Teka comes közti azonosság feltevésétől, mert a neveknek héber nyelvből más nyelvre való transcriptiója mindig a szövegolvasótól függ. Már pedig az elsők, kik Mose „Takut" az europai irodalomba bevezették (Carmoly és Kircheim), ép oly joggal, sőt még nagyobbal „*Teka*"-nak olvashatták volna a héber תקא-t és תקו-t mint „Taku"-nak. Hisz tudjuk, hogy a 13. századbeli nyelvemlékeinkben a mai *a* hangot gyakran *o* betüvel irták[4]) és a ו hang különösen a szó végén, még ma is a szefárd kiejtés szerint inkább ugy hangzik mint az *a*, mintsem az *o*.

Talán merésznek látszó conjecturánktól az sem riaszt vissza, hogy a zsidó források az ugynevezett Mose Takut sehol sem mint valami kiváló állásu férfiut emlitik és csak „רב" jelzővel ékesitik nevét, mert az ő idejében nem tartozott épen a ritkaságok közé, hogy zsidó férfiak királyi és hercegi udvarok személyzetéhez voltak beosztva[5]).

Hogy eddig még senki Tekát Mose Takuval azonosnak nem állitotta, az bizonyára abban leli magyarázatát, hogy legujabb időig Mose תקו-t egy azon személynek gondoltak

[1]) Fischer. Urkundenbuch von Oberöstrreich III. XXIV. sz.

[2]) Grätz I. kiadás III. kötet 168-170. Kohn, Mardochai ben Hillel 142 l. Pollák. Magyar Zs. Szemle 1892 579 kk. l.. Monatschrift 1910. 70 kk. ll. és 602 kk. ll.

[3]) Bruna Israel. Döntv. 24. וקבורתו בעיר ניאושטט סמוך לווינא.

[4]) V. ö. Simonyi. A magyar nyelv. 111 l.

[5]) V. ö. Grätz, VII. k. 23.

Mose ben Chisdaival (1250—1290), a 13. század nagy tekintélyü tudósával, kire nagy decisorok is hivatkoznak, de ezen identitásnak tarthatatlanságát kimutatta Tykocinsky a Monatsschrift 1910-iki évfolyam 70 kk. lapjain. Elég meggyőző módon fejtegeti ottan, hogy Mose ben Chisdai és Mose Taku két külön személy volt, mely külön állitást ugyan Poznansky (ibid 602 l.) megcáfolni iparkodik. Lehetséges, hogy e kérdés körüli vita esetleges folytatása uj anyagot hoz majd elő Tykocinski véleményének erősitésére, akkor talán Tekanus és Mose Taku azonossága is még jobban fog kitünni és akkor ezen zsidó comesben nemcsak hazánk egyik nagy stylü gazdasági szereplőjét, ha nem egy oly tudóst is fogunk látni, ki az ő כתב תמים-jával a Maimuni elleni irodalmi harcnak egyik fanatikus bajnoka volt.

A Monumenta Hungariae Judaicaban — 76. szám alatt — szerepel *Steuss* bécsi zsidó, ki egy a 14. század végén kelt levelében Pozsony városának hatóságával azt tudatja, hogy Vöglein zsidót a közte és Friedlein hainburgi zsidó közt fenforgó ügyben kitüzött tárgyalásra el nem engedheti, mivel a Toman grófnak tartozó összeget, melyért ő (Steuss) kezeskedett, még le nem fizette.

Levelét, mai irodalmi nyelvre átültetve igy kezdi: „Den Ehrbaren, Weisen dem Richter und dem Rate, Gemeinde der Stadt zu Pressburg entbiet ich hiermit der Steuss, der Jud zu Wien fleisziglich meinen Dienst. Ich lass Euch wissen stb". Már e levél bevezetésének stylusából sejthetjük, hogy Steuss valami előkelő bécsi személy lehetett korában és csakugyan a bécsi zsidó hitközség történelmi bizottságának megbizásából az ujabb időben megjelent történeti munkákból[1]) világosan kitünik, hogy Steuss Dávid a 14. század második felében és a 15. század elején a legtekintélyesebb és leggazdagabb osztrák zsidó családnak feje volt. E család nagyszabásu pénzügyi operatioi kiterjedtek Alsó-és Felsőausztriára, Salzburgra, Steierország, Csehországra és Magyarországra. A Steuss-család nagyon népes

[1]) Goldmann. Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien u. Leipzig 1908 Schwarz. Das Wiener Ghetto, seine Häuser u. seine Bewohner Wien u. Leipzig 1909

is volt, később, valószinüleg a sok belházasság és zsidó üldözés folytán, nagyon megfogyott. Steuss Dávidnak egyik fia, Jona, állitólag a bécsi zsidók rabbija, az ottani eleinket érte nagy katostropha alkalmából (1421) hősi martyrhalált halt. Egyik leánya felesége lett r. *Meier b. Baruch halévinek*, ki szintén rabbihivatalt viselt Bécsben és mint a morenu cim alkotója elég ismeretes. Haendlein nevü fia 1411-ben, mint Steuss Johann más két zsidóval együtt megbizatott Albrecht hercegnek megfizetendő zsidóadó behajtásával[1]). Unokája Nachem valószinüleg azonos azon Náchem nevü elökelő zsidóval, ki mint „bécsi zsidó" Albrecht hercegnek, miután német királlyá lett választva és a birodalom ügyeinek elintézésére rászorult összes zsidói vagyonának harmad részére (dritter Judenpfennig), 1438 julius havában a kivetendő zsidóadónak oly jegyzékét terjesztette elő, melyben a magyarországi zsidók 3000 forinttal és a Sopronban lakó *Kopflin* zsidó még külön 2000 forinttal lettek megadóztatva[2]). A család nagyterjedelmü pénzüzletei (kölcsönadások, jótállások, adósvételek) összeköttetésbe hozták városok vezetőivel, püspökökkel, hercegekkel stb.-vel. Brünn városa 1377 julius 25-én 1600 fort. bécsi fillért vesz fel náluk, 1391 október 31-én 1775 fontot. János, gurki püspök 1360-ban Steuss Dávid közbenjárásával kölcsönt vesz fel, melyért Steuss bécsi házát zálogba adja[3]). Nagy kölcsönöket adtak György, passaui püspöknek is[4]), valamint Walseei Rudolf Steierország főkapitányának[5]). Albrecht és Lipót, a közösen uralkodó osztrák hercegek többször fordultak kölcsön végett Steuss Dávidhoz, ki 1377-ben Albrecht herceg jóváhagyásával megszerzi a Sanct Pölten melletti *Rabenstein* nevü és 1380-ban a *Schauenburg* nevü várost minden tartozékával együtt. Ekkortájt már vagy 47 különféle birtoknak, várnak, majorságnak,

[1]) Latschka. Gesch. d. niederöster. Marktes Perchtolsdorf. Wien 1884. 88. l.

[2]) Geiger Zeitschrift f. d. Gesch. d. Juden in Deutschland. III. k. 181. és 129. l.

[3]) Rosenberg, Beiträge z. Gesch. d. Juden in Steiermark, 37 l.

[4]) Grunwald Oesterr. Wochenschrift 1907, 725.

[5]) Rosenberg, i. h. 130 l.

szántóföldnek és szőlőnek uraként szerepel[1]) és valószinü, hogy e nagy gazdagsága lehetett oka annak, hogy Albrecht herceg, ki igen magas kamatok szedését neki engedélyezvén, meggazdagitó pénzüzleteit eleinte nagyon elömozditotta, 1383-ban az öreg Steussot elfogatta, mödlingi várába záratta és csak 50000 font fillér, vagyis *600000 koronát érő* pénzösszeg lefizetése után bocsátotta szabadon[2]). A 12. és 13. századbeli hitelügyi gyakorlat ingatlan zálogok körül azt mutatja, hogy ekkor más országokban is szokásban volt a zsidó hitelezőket keresztény adósok által elzálogositott jószágok birtokjogával felruházni, ha a lejárt terminusban ki nem lettek váltva[3]). Az ezen jogszokás folytán Ausztria birtokviszonyaiban beálló eltolódások legjobb magyarázatát adhatják nekünk az 1421-ben Bécsben hamis vérvád és koholt ostya rablás alapján rendezett kegyetlen nagy zsidóégetésnek.

A Steuss családnak még vagy egy tucat háza is volt Bécsben, még pedig a mai belváros elökelő részében, azon területen, mely észak-keleti irányban az Am Hof és a Salvator-utca között, kelet-nyugat felé a Tuchlauben és a Tiefer Graben között fekszik. E házak elökelőségéről és értekéről legjobban tanuskodik azon körülmény, hogy az emlitett zsidóégetés után Albrecht herceg az egyik Steussnak házát oda ajándékozta Musterernek, Bécs polgármesterének[4]). Hogy a Steuss család mily tekintélynek és mily kiváltságos helyzetnek örvendezett, arról megint azon tény ad bizonyitékot, hogy Albrecht 1388 junius 24-ikén kelt rendeletével megadta „Steussens Sohn, unseren Juden die Gnade und das Recht", hogy peres ügyekben csak a herceg előtt kell mással szóba állania.

Még két más, a Monumenta H. Judaicaban emlitett zsidónak személyét lehet az utóbbi kutatások alapján jobban kidomboritani. Ezen oklevéltár 47. száma szerint a

[1]) Grunwald i. h. 724 l.

[2]) Schwarz. Gesch. d. Juden in Wien 23. l.

[3]) V. ö. Brann, Gesch. d. Juden im Schlesien 5. l. és Schorr értekezésében: Die Hauptprivilegien der poln. Judenschaft (Festschrift. Adolf Schwarz Wien 1917) a jegyzetet 527 l.

[4]) Schwarz i. h. 39. l. 4. jegyzet és idem, Das Wiener Ghetto 81 l.

Pozsonyban lakó *Chotschim* és *Musch* zsidók 1368 november 2-án 120 font fillérért megveszik Jakob pozsonyi polgármester Pál nevü fiától a „Judenhof" nevü házát, mely valószinüleg Nagy Lajos által röviddel azelőtt végrehajtott zsidó kiüzés házak birtokába került.

Chatschim (חיים) és Musch (משה) a Cilliben lakó Schéblein (שבתי = Seftel = Sebtel = Seblein) fiai egy évvel az előtt — 1367-ben — vándoroltak be Magyarországba. Nem önkéntes, hanem kényszer-távozás késztette őket a kivándorlásra Steierországból, ahol a legtekintélyesebb és legnagyobb pénzes emberek közé tartoztak, kiknek nagyszámu kliensei között sok előkelő polgár, nemes ember és egyházférfiu is volt. Azon időben a keresztény papok mint kölcsönkérők gyakran vették igénybe a zsidóknak mindig mobilis vagyonát, mert az egyházi méltóságok elnyerésére és azokban való kellő repraesentatióra nem ritkán szorultak nagyobb pénzösszegekre[1]). Chatsim Cilliben, Musch Marburgban lakott, később is Cilliben telepedett le. Eleinte együtt vezették kiterjedt pénzüzleteiket, később azonban összevesztek és külön-külön operáltak. Chatschimot és egész családját IV. Rudolf osztrák herceg még 1362. julius 3-án, Pozsonyban kelt oklevéllel I. Ulrik és I. Hermann cillei grófoknak adományozta és megengedte nekik, hogy ezt a családot ugy megadoztassák, mint a hogy ezt eddig maga a herceg tette[2]).

Hogy mi kényszeritette Chotschimot és Muscht arra, hogy hazájukat elhagyják és Magyarországon letelepedjenek, azt világosan tudatja velünk egy a bécsi Haus-u. Hofarchivban őrzött, Bécsből 1367 junius 16-án kelt okirat, mely szerint köztük és a közösen uralkodó III. Albrecbt és III. Leopold hercegek között egy 2000 forint, vagyis a mai pénzérték szerint 24.000 forintra rugó pénzügy miatt támadt követelés volt szökésük oka[3]). Ezen összegért jót állottak a hercegeknek *Baruch*, a bécsi zsidók rabbija vagy birája (juden maister), a perchtolsdorfi *Musch*, a Klosterneu-

[1]) Zeitschrift für Volkswirtschaft stb. XV. 541 Wien 1906.
[2]) Rosenberg, Beiträge z. Gesch. d. Juden is Steiermark 157 l.
[3]) Ibid 159

burgi *Isserlein*, *Tröstlein*, Steuss veje és *Jeklein* Steuss fia. Ezen kezeseket a herceg emlitett okirattal felhatalmazták, hogy ezen összeget Musch és Chotschimnak Steierországban minden néven nevezendő vagyonából maguknak behajthassák.

Másfél évvel később a szökött testvérpár, a mint láttuk, Pozsonyban házat vett magának, de ugy látszik, hogy itt csak rövid két évig maradtak, mert 1370 junius 24-ikén már megint Steierországban látjuk őket, hol ekkor egy köztük vagyoni ügyben kitört viszály miatt elhatározták, hogy kiki magának egy-egy zsidó férfiut békebirónak választ, kik I. Hermann cillei gróf elnöklete alatt viszályukat elintézzék[1]).

Valami nagy crimen tehát nem lehetett az ami, őket 1367-ben hazájuk elhagyására kényszeritette, különben nem térhettek volna vissza már két évvel később.

A testvér viszály csak 1372-ben ért véget az ez évben junius 6-án Cilliben kelt hosszu itélettel, melyben Herman gróf és a Klosterneuburgi Isserl zsidó, mint a viszálykodó fivérek által kölcsönös megállapodás alapján választott békebirók, köztük igazságot szolgáltattak[2]).

Budapest. *Mandl Bernát.*

A TELEKI RABBI FELESÉGÉNEK KELENGYÉJE.

1917. márc. 25.-én este תרעז ניסן hunyta le fáradt szemeit örökre Tatán a nagytudományú és szentéletü Glücksmann Dávid יהוקאל שמשון 96 éves korában, aki Glücksmann Fülöpnek פנחס הכהן teleki (Veszprém megye) rabbinak volt a fia, a ki kegyelettel őrizte meg atyjának néhány reá vonatkozó levelét. Glücksmann Fülöp, a teleki zsidó hitközségnek utolsó papja volt. Teleki azon typikus kis helységek közé tartozott, amelyek a mult század második felében teljesen elveszitették zsidó lakósaikat, akik részben a fővárosban, részben a szomszéd városokban telepedtek le. A XVIII.-ik században és a XIX.-ik első felében azonban élénk zsidó élet pezsdült benne, a hol a hagyományos tudomány ápolói sem tartoztak a ritkaságok közé. A rabbi teljesen megelégedett életet élt a hivek között, akik nem

[1]) Ibid 87.
[2]) Ibid 160 l.

hanyagolták el anyagi támogatásukkal sem lelki vezérüket. És amidőn leányát férjhez adta, az akkori viszonyokhoz mérten nem jelentéktelen hozományt és kelengyét adhatott neki édes atyja 1853-ban. Nemsokára reá a rabbinak elhunyt első felesége és 1856-ban a már akkor 71 éves özvegy férfiu ujból házasságot kötött a szintén özvegy Schlesinger született Löwy Juliannával. — Az esküvő, ugy látszik, a rabbi székhelyétől csak körülbelül tiz kilométernyi távolságban levő komárommegyei Kisbér helységben volt márc. 10.-ikén. A papnénak kelengyéjét kivánom leközölni szószerint, amellyel bepillantást nyerhetünk a rabbi háztartása berendezésébe a mult század derekán. Engem tisztelt ugyanis meg az elhunyt Glücksmann Dávid családja, hogy atyjuk iratait átnézzem. Szeretettel tettem ennek eleget, mert a nemesszivü és fenkölt gondolkozású öreg úr számos boldog órát szerzett nekem és családomnak szombatonként, a muszafistentiszteletet megelőző látogatásával, amely alatt csodáltuk testi és szellemi mindvégig megtartott ruganyosságát, kedélye frisseségét és szeretetreméltóságát. Mindvégig meglátszott rajta, hogy magasztos gondolkozással megáldott rabbicsaládnak szivnemességgel telitett sarja. — A jegyzék igy szól:

Abschrift.

Verzeichniss

Über des Vermögen, welches Frau Julianna Schlesinger geborene Löwy bei Errichtung ihres Heiratsvertrags mit Herrn Philipp Glücksmann Oberrabiner zu Telek an nachgesetzten Datum besessen und sich eigenthümlich vorbehalten hat.

Post No.	Stück	An Fr.	Cmze Kr.
1.	10 Neue feine Rumburger Hemden	30	—
2.	5 halbgetragene do	10	—
3.	8 Leintücher	8	—
4.	6 Tischtücher (4 Stück 12 F., 2 Stück 2 F.)	14	—
5.	2 Caffetücher	4	48
6.	8 Handtücher	1	36
7.	9 Servietten	1	48
8.	1 Duchet		
9.	1 Unterbett	30	—
10.	4 Polster		
11.	5 Duchetüberzüge		
12.	16 Polster do. (6 weisse, 10 Canafas)	16	—
13.	1 Steppdecken	2	24
14.	2 Perkail Bettdecken	4	12

15.	15 Leinwand Schnupftüchel	4	—
16.	1 Pervién Mantel mit Seiden gefüttert	30	—
17.	1 alter do	2	40
18.	1 Pervién Pelzel	6	—
19.	1 Samt Jouppen	9	—
20.	1 Cachemir do	1	15
21.	3 andere do	3	45
22.	1 Shawl Tuch von Pour de Laine	10	—
23.	1 Neues blaues eingearbeitetes Tuch	10	—
24.	1 Gestreiftes do do	2	—
25.	1 Grosses weisses genetztes Sommertuch	6	—
26.	1 do kornblaues Seidenbareschtuch	3	—
27.	1 Wattmoll Tuch	2	—
28.	1 Chenillen Shawl	1	30
29.	3 Seiden Halstüchel	3	30
30.	2 Wattmoll do	1	30
31.	2 Tibet do	—	30
32.	1 Schwarzes seiden orleans-Mantelet	4	—
33.	1 Muff	6	—
34.	1 Schwarzes Seidenkleid	13	—
35.	1 Rothbraunes Cachemir Kleid	20	—
36.	1 Wattmoll Kleid	15	—
37.	2 Sommer Battist Kleid	12	—
38.	2 De Laine do	12	—
39.	1 Grünes Orleans Kleid	4	—
40.	1 Stoff Kleider und 1 Pour de Laine	15	—
41.	1 Neue Seiden Schürze	1	24
42.	4 Andere Orleans do	2	—
43.	2 Piqué Röcke neue	4	—
44.	3 Barchett geschnürlte Röcke	4	30
45	7 Weisse Perkail do	8	—
46.	18 Paar Strümpfe	7	12
47.	4 „ Stiefeletten	6	—
48.	1 do Oberschuh	1	—
49.	1 Regenschirm	1	36
50.	1 Grosser seidener Sonnenschirm	3	—
51.	1 Samthut	8	—
52.	1 Seidenhut	6	—
53.	10 Chemisetten	8	—
54.	12 Hauben	18	—
55.	8 Nachthauben	2	—
56.	2 Theile Machsorim (Gebetbücher für Feiertage)	2	—
57.	1 Hebräisches Betbuch mit deutscher Übersetzung	—	40
58.	4 Goldene Ringel	6	—

59.	1 Paar Goldene Ohrgehänge . . .	5	—
60.	1 silbernes Esslöffel, 2 Kaffeelöffel 5½ Loth, 1 goldene Kette	60	—
	Summa	475	50

Sig. Kisbér am 10 ten März 856

Philipp Glücksmann als Bräutigam m. p. Julia Schlesinger m. p. als Braut Heinrich Stauber m. p. als Zeuge Moritz Wiener mp. als Schätzer dass diese Abschrift mit dem Originale ganz gleichlautend ist wird durch Gefertigte u. erbetenen zwei Zeugen mittelst eigenhändiger Unterschrift bestättigt.

Kisbér am 10 t. März 856.

Veil Simon als Zeuge.
Albert Markus Zeuge

Dr. Löw . . . . (?)

Megállapithatjuk, hogy a több mint hetven évvel ezelőtt férjhez ment teleki zsidó papnénak a kelengyéje ha nem is mondható dusgazdagnak, de mindenesetre jó középmódúnak, a mellyel háztartását igen megfelelően vezethette. Házasélete jámboréletű férje mellett megelégedett volt. Élete utolsó napjain azonban a rabbit nagy csapás érte. Vagy hat esztendőt tengetett át teljes világtalanságban, a mely idő alatt Dávid fia látta el hivatalos teendőit önfeláldozóan a szomszéd Bársonyosból nap-nap mellett meglátogatván őt, mig végre 1874 áb hó 14.-ikén végelgyengülésben örökre elszenderült a lassan igen csekély számra leapadt teleki zsidók utolsó rabbija 89 éves korában.

Tata. *Dr. Goldberger Izidor.*

IRODALOM.

SCHWARZ ÜNNEPI IRAT.

(Festschrift *Adolf Schwarz* zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 gewidmet von Freunden und Schülern. Unter Mitwirkung von *V. Aptowitzer* herausgegeben von *Samuel Krauss, Berlin und Wien* 1917).

Ez a fényes kiállitásu 577 (német) és 54 (héber) nagy nyolcadrétü lapra terjedő kötet 35 német és 6 héber dolgozatot egyesit magában a bibliai, talmudi, rabbinikus tudományok és a zsidó történet köréből. A jubiláns szaktudománya és irodalmi munkásságára való tekintettel a legtöbb munkatárs a talmudi és midrasi tudományokból választotta dolgozata tárgyát, ezzel is kifejezve az ünnepelt személye iránt érzett mély tiszteletét. Illustris társaság került össze barátokból és tanitványokból, hogy hódolatát kifejezze. A nehéz idők dacára az ünnepi irat mind terjedelemre, mind a dolgozatok becse tekintetében méltóan sorakozik a békés időkben megjelent hason gyüjtő munkákhoz. A munkatársak zöme természetesen Ausztriából, a wieni szemináriumi rektor müködése országából került ki, de Magyarország és Németország is méltóan van képviselve, az előbbiből 6, az utóbbiból 8, de ha a külföldön müködő magyarokat is számitásba vesszük, akkor számuk ép a kétszeresre rug. Különben Schwarz rektor maga is magyar származásu és még most is tud magyarul, habár 50 éve már, hogy hazulról elszármazott. Többen vannak, kik ellenfeleink országaiban élnek (Anglia, Amerika, Dél-Afrika).

Az áttekintés céljából ide iktatnám a tartalomjegyzéket, ha a nyomdai viszonyok nem követelnék a térkimélést.

Az értekezések általában becsesek, némelyek igen fontosak. Van olyan is, melynek tartalmával egyáltalában nem tudunk egyetérteni, de ez az egész mű értékét természetesen nem csökkenti. Egyenként nem is kivánjuk a

dolgozatokat értékelni, csupán néhány észrevételt teszünk.

A bibliai tudományok köréből rabbiképesítő dolgozatul a „R. Eliezer ben R. József Hagelili 32 exegétikai szabály"-át kaptam. Ebben azt a nézetet vallottam, hogy az összeállítás nem származik a nevezett tannától. Bacher erre a dolgozatra célzott, midőn az 1890-ben megjelent *Agada der Tannaiten* II. kötet 293. l., 1. jegyzete végén azt irta: „nincs okunk, hogy e normák fixirozását és felsorolását nem Eliezer b. József Hagelilitől származottnak tekintsük". Éppen 30 év mulva bizonyítja Eliezer szerzőségét *Aptowitzer* (121—132) Bardovicz ellen, ki ezt „Die Abfassungszeit der Baraita der 32 Normen für die Auslegung der Heiligen Schrift" munkájában (*Berlin* 1913) tagadásba vette. A kérdésben nem akarok most állást foglalni, de a versfelosztásból vett bizonyitékra nézve Aptowitzerrel egyetértek. A 11. szabály (מסדור שנחלק) megállapodott versfelosztást tételez fel, ez pedig, ugymond Bardovicz, a 2. században még nem létezett. Ez volt az általános nézet, de a Jewish Quarterly Rewieuban már 20 év előtt az adatok egész tömegével bizonyitottam, hogy igenis volt fix versfelosztás. Erre a 129. lapon A. hivatkozhatott volna a sovány 6. jegyzet helyett.

Büchler és *Freuna* dolgozatai sok pontban azonosak, mindkettő jeles dolgozat, kivált az első. A צרת הבת kérdéséhez (136. l.) általában azt jegyezzük meg, hogy a jogfejlődés a levirátus ellen irányult, a hol a mózesi törvény világos rendelkezésével összeütközésbe nem jöttek, kiküszöbölték. A levirátus története a zsidó házassági jog legérdekesebb fejezetei közé tartozik, egyik fényes bizonylata a rabbik önállóságának és éleseszűségének (136, 1, „156" sajtóhiba 15 b). Jeb. 4, 12, Tos. 6, 5; b. Jeb. 44b. különbséget tesznek a gyermekre nézve, ha az az elvált nő vagy a gyermektelen el nem vált özvegy sógornő rokonáé (הנושא קרובת נישתו הוולד ממזר, הנושא קרובת חלוצתו אין הוולד ממזר. Büchler 143, 2). Világos, hogy ebben is a levirátusi kötelék gyengitésére irányuló tendencia nyilatkozik meg. Saját dolgozatom a zsidó házasságjog három pontját tárgyalja, az első pont a férj halála megállapitásának aktuális kérdését, de csak történeti szempontból. Funk (Bécs) a Jüdische Lehrerstimében néhány észrevételt tett, melyre alkalmilag talán még visszatérünk.

Krauss cikkében azt akarja a talmudból bizonyitani, hogy mint a félsekelt, ugy a tizedet is lefoglalták a rómaiak a maguk számára, mint szokásos templomi adót. Valójában egyetlenegy bizonyitékot sem hozott. Ha Rasi egy helyen az állami adót עשור-nak (nem is מעשר nek) nevezi, csak a saját kora királyi adóját, a decimát nevezi meg, nem lévén más szó az adóra, (276. lap), a R. Elchanan szintén azt teszi egy erőltetett feleletben, melyet a toszafisták maguk elutasitanak. A talmudból hozott bizonyitó szövegeket K. részben félreértette, részben félremagyarázta. Csak annyi igaz, hogy adót fizettek, ókori szokás szerint természetben.

Venetianer helyes cikket irt. Hogy az apostolok határozata (Ap. Cselek. XV 20, 21.) a főbünökről: „Bálványimadás, fajtalanság, megfojtott állat és vértől való tartózkodás" megegyezik az usai határozattal az עיז נלוי עריות ושפיכת דמים-al mi is mondtuk már folyóiratunkban valahol, hol azt is megjegyeztük, hogy שפיכות דמים-t félreértették. Gyilkosság helyett vérkiöntésnek fogták fel. Az apostolok *homines illiterati* voltak és csak Pálnak volt rabbinikus tudása.

A héber dolgozatok közül adatokban gazdag a *Guttmann* Mihályé és helyes megjegyzésekben bővelkedik a *Tschernowitzé*. Azt, hogy a toszafisták az egész talmudot ugy kezelték, mintha eg szerzőtől származott volna, mi is elmondtuk már folyóiratunkban, azzal a különbséggel, hogy analógiakép rámutattuk a római jog középkori glossatoraira (M. Zs. Sz. 32, 187 kk.). Igen érdekes *Schwarz A. Z.* ediciója. Kis asztrológia.

A kötet élén Schwarz irodalmi működésének bibliográfiája áll (I—XIII). Az önálló, többnyire terjedelmes munkák száma 12, közöttük 2 héber nyelvü, más 2 héberre is le van forditva. Főkép a tósziftának vannak szentelve, a mely mű Schwarzot fiatal kora óta foglalkoztatja, továbbá a hermeneutikai szabályoknak, melyeknek szintén specialistája. Bátran mondhatjuk, hogy a talmudi methodológiának legnagyobb képviselői közé tartozik. A talmud után a zsinagógai szónoklat Schwarz dominiuma, amely téren hét

szép kötet mellett vagy 150 egyes beszéd mutatja fényes szónoki képességeit és vallásos lelkesedését. Ha jól emlékszem, magyar rabbi is felhasználta beszédeit. A kisebb dolgozatok (értekezések, bírálatok) szintén tekintélyes számra rugnak, közöttük van négy, melyekkel folyóiratunkat diszitette (1884, 1891, 1893, התוסה I), valamint az IMIT első évkönyvét is (1895).

Az ismertetett mű a zsidó tudományt sok pontban előbbre viszi és méltó ajándék az ünnepeltnek, kinek ez alkalomból is kifejezzük legjobb szerencsekivánatainkat, kihez különben harmincéves zavartalan meleg barátság füz bennünket. Adjon neki Isten erőt, hogy a tanszéken és az irodalomban még számos éven át szolgálja a zsidó vallás és a zsidó tudomány magasztos ügyét.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A SZIFRÉ NUMERI ÉS SZIFRÉ ZUTTA UJ KIADÁSA.

קובץ מעשי התנאים מערכה שלישית : מדרשי התנאים. חלק שלישי: ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא עם חלופי נוסאות והערות מאת חיים שאול האראוויטץ. לייפציג תרע"ז לפ"ק. Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Következik latin cim).

A Gesellschaft z. F. d. W. d. J.'s a tannaiták összes müveit (Misna, Toszefta, Midrasok, Barajthák idézve a talmudokban s midrásokban) egy *Corpus Tannaiticum*-ban összefoglalva kritikai kiadásokban akarja kiadni. E célból hosszas és költséges előkészités után több tudósnak adott megbizást, de eddig csak a cimben megnevezett mű jelent meg. *Horowitz S.* a Szifré kiadását vállalta, melyből a Numerira való részt mint első részt bocsátja közre. Az aránylag rövid bevezetésben (V—XXI) jellemzi ezt a midrast, amely Jismáel iskolájából ered és számot ad a kritikai apparatusról. Uj eredményhez semmi tekintetben nem jutott, de a bizonyitékokat arra, hogy a Szifré Numeri Jismáel iskolájából származik 7 csoportban tömötten és világosan foglalta össze. Alapul az editio princepset (Venezia 1545) vette, melyből az összes későbbi kiadások folytak, de nem nyomatta le szó szerint, hanem 4 kézirat (2 Szifré, Midras Chakhámim és Midras Hagádól) és több nyomtatott mü segitségével más olvasatokat is felvett a szövegbe. A kiadás jelentősége a variánsgyüjteményben és észrevételekben, továbbá a forráskimutatásban és végül a szép kiállitásban rejlik. A Gesellschaft nagy érdeme, hogy egészséges elvek szerint készült gyüjteményben az összes tannaita müveket teszi hozzáférhetővé, mi által ezeknek elterjedését, különösen a modern tudós világban jelentékenyen előmozditja. Vallásos termékekből irodalmi termékekké válnak, mintegy sácularizáltatnak. Nem fog nekik ártani, ily minőségben is be fognak válni mint az ókor szellemi munkásságának tiszteletre méltó maradványai.

Numerira megmaradt még egy másik tannaitikus midras is, a Szifré Zutta (ספרי של פנים שניים וישלחו זוטא) melyet H. már régebben adott ki a Monatsschriftben és onnan különlenyomatban is. Ez a midras főkép a Jalkut és részben a Midras Hagádól idézeteiből lett rekonstruálva, más forrásból mindössze 4 részlet (XIX. lap, 33. jegyzet). Ez a midras Maimuni nyilatkozata (מכלתא דר' ישמעאל) ellenére Akiba iskolájából származik. A bizonyitékokat H. (XV. lap) foglalta össze. A Szifré Z. több érdekes sajátosságot mutat, pl. azt, hogy a mi misnánktól lénycgesen eltérő misnákat idéz és pl. דבר אחר helyett ובצר השני-t mond (XVI). H. szerint ezt a midrast nem Simon ben Jochai, hanem Eliezer ben Jakob szerkesztette (XVII). Hogy ez a midras mint önálló mű elveszett, a zsidó nép mostoha sorsa mellett nem feltünő, hisz elveszett a Mechilta de R. Simon ben Jochai is. De hozzájárulhatott az eltünéshez az is, hogy a Jalkut felvette s igy fölöslegessé tette. Ez oly jelenség, a mely az antik irodalomban igen gyakori — a kivonatok, anthológiák s hasonlók az eredeti müveket fölöslegessé teszik a közönség szélesebb rétegei szemében és ezek vesztét okozzák. A legnagyobb konkurrens maga a talmud volt, kivonataival a halákha és midrasmüvek (barajthák) megsemmisülését idézte elé. Idézeteinek egyik célja már eredetileg az eredeti mű fölöslegessé való tétele volt. A mit tudni kell, benne van a talmudban, melynek

neve, כנסל saját nyilatkozata szerint azt jelenti: össze van keverve benne minden: biblia, misna, talmud.

A Theodor Beresit rabba és a Zuckermandl-féle tószefta mintájára a lapszélen a sorok számozva vannak, a mi által a szövegbe beszurt zavaró jegyzetjelek kikerülhetők voltak. A variánsgyüjtemény szintén a fenti mintára külön csoportban adatik, a mely két körülmény a szöveget a szemnek kellemesebbé és az apparátust kezelhetőbbé teszi. A quart-alak a forrásművek komolyságához ma épugy illik, mint régebben a folió, melynek a talmud és a rabbinikus kódexek a rendületlen képviselői, külső megjelenésükben is dokumentálva konzervativizmusukat, helyesebben híveikét. A betük nagyok és feketék, a jegyzetekéi sem rontják a szemet, a Friedmann kedvelte betoldások és törlendőnek minősitett bekeritések nem tarkitják a szöveget. Mindez az uj kiadás részben külső, részben belső előnye.

Mikor ezt irjuk (1917 április 17) a főkérdésre, a kiadás tudományos értékére nézve nincs még a mű tanulmányozásán alapuló itéletünk, a mi csak a mű hosszabb használata alapján alkotható meg. De Horowitz mint kiadó már bevált és bizonyára alapos munkát végzett, mire a módszere is vall. Mindezek után a művet megszerzésre melegen ajánlhatjuk. Az ár alacsony (12 M.), a Gesellschaft tagjainak még jelentékenyen olcsóbb. A Friedmann-féle kiadás különben sem kapható már.

Végül néhány részlet.

A bevezetésben VII. lap, 7. jegyzetben a מיפנה fogalomnál utalni kellett volna Schwarz művére Die hermeneutische Analogie. — XI, l. 7. sor R. A. helyett R. I. olvasandó. — Az egyik kéziratban több izben 2 olvasat áll közvetlenül egymás mellett (XIV. l.). Ez általános jelenség, a görög papyrusokban még a hibás szó is megmarad a közvetlenül utána következő helyes szó mellett.

3. lap, 13 sor. ר' עקיבא אומר מזכר ועד נקבה תשלחו אחד אדם ואחד כלים במשמע ר' ישמעאל אומר וכי ריהזיו אומר וכו'. Horowitz megjegyzi, hogy במשמע szónak nincs értelme, bizonyára arra gondolva, hogy „him és nő" szó „edények"-et nem tartalmaz magában. Ez igaz, de Akiba a ועד szóból következtet, a mely fölösleges, minthogy állhatott volna וכר ונקבה. Hasonló

magyarázat Mechilta 19, 13-ra (64a Friedmann) אם בהמה אין לי אלא בהמה חיה מנין תיל אם בהמה וכו' אשה מנין תיל אם איש. Látjuk, hogy אם-ból magyaráznak, mert állhatott volna בהמה ואיש. Steinschneider-Festschrift 33 az אם szócskának עם-mel való egyenlő hangzására is gondoltam, különösen azért, mert Jismáel-féle midras, Akibának azonban a fölösleges szó is elegendő.

Észrevételeimet a Szifréhez, melyeket a nevezett Festschriftben közzétettem, H., ugylátszik, nem ismeri, ugyszintén nem a „Masoretische Untersuchungen" c. könyvemet, melyben a rendkivüli pontokról szóló Szifré (69. fejezet, Horowitz 64. lap) részletesen tárgyalva van. Ennek következtében antiquált álláspontot foglal el. Ugyancsak a Mas. Untersuchungen-ben (42. l.) magyaráztam a Szifré 84. szakasza alapján a megforditott nun betüket Numeri 10, 35 és 36-ban. H. pusztán a párhuzamos helyeket sorolja fel, még azt sem jegyezve meg, hogy a Szifrében a többi forrásoktól eltérőleg נקוד עליו מלמעלה ומלמטה áll, a mi a dolog veleje, t. i. az, hogy a két vers előtt és után pont van. Ez az antik világban általában a kritikai jel, mire most a görög papyrusok számtalan példával szolgálnak.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

A BÉCSI ZSIDÓK HAGYATÉKAI A 17. ÉS 18. SZÁZADBAN.

(*Taglicht I.*, Nachlässe der Wiener Juden im 17. und 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Finanz-, Wirtschafts- und Familiengeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts. Herausgegeben und bearbeitet. Wien und *Leipzig* 1917. 8 rét. VI, 344 német és 65 héber lap. = Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich. Herausgegeben von der israelitischen Kultusgemeinde in Wien. VII. Band. Wilhelm Braumüller k. k. Universitäts-Verlagsbuchhandlung Wien VIII/1. Ára 14.40 K., 12 Márka).

A jelen kötet, melyen a szerző öt évig dolgozott, noha Wachstein B. az általa rendezett anyagot rendelkezésére bocsátotta, mind tartalmánál, mind szép kiállításánál fogva méltóan sorakozik a megelőző hat kötethez, melyek a hatodikat kivéve majdnem kizárólag a bécsi zsidók tör-

ténetére vonatkoznak. A tartalom a következő szakaszokra oszlik: Bevezetés. Hagyatékok a 17. században. Hagyatékok a 18. században. Házassági szerződések. Testamentumok. Mellékletek (4 darab). Személy- és helymutató. Héber rész (65 lap). Az érdekes bevezetés öt fejezetből áll: Általános észrevételek. Források. Jogi állás. Üzletek. Élettartás (lakás, ruházkodás). A munka dereka a hagyatékok, összesen 271, ehhez járul 13 házassági szerződés (272—275) és 18 végrendelet (276—292). A héber rész 3 házassági szerződést és 17 végrendeletet tartalmaz.

A mű egyik dokumentált tanusága, hogy a bécsi zsidók gazdagságáról táplált hit, amely az ismert állami pénzkölcsönök és szállitások (a török háborukban a hadsereg számára) nagyságából keletkezett, nagy tévedés. *A kölcsönökhöz a pénzt arisztokraták adták.* Nagy volt a kockázat is, az állam gyakori levonása is. A zsidók nagyon takarékosak voltak, hivatalos elismerés szerint már ez okból sem versenyezhettek velük a keresztény szállitók. Csak a gyermeknevelésnél és jótékonyságnál pazarok (3. lap).

Jogi állásuk a középkori volt. Keresetük a pénzkölcsönzés mellett az árukiskereskedés volt. Nagykereskedők nincsenek, még a 18. században sem (23). Csodálatos az, hogy egyesek százezreket, milliókat forgattak, csekély vagy semmi saját vagyon mellett, a mi elhalálozáskor kitünt (25). A gazdag családok az *Oppenheimerek* és *Wertheimerek* s mások voltak. A házi berendezés egyszerű volt, *csupán könyv van sok.* (l. pl. 44, 4. jegyzet). Wertheimer Sámson özvegye lakásánnk (3 szoba) berendezése le van irva a 45. lapon. Csak *Mayer Hirschl* (1737) birt pazarul berendezett lakással, ki talán pazar életmódja folytán ment tönkre (u. o.). A berendezési tárgyak felsorolása 46 kövv. magában is igen érdekes, annál inkább az értékük egyenkénti megjelölésével. A ruházatról szóló fejezet (48—51) igen szines képet ad, a szó egyszerü értelmében, mert a szövetek igen tarkák voltak.

Az első pénzkölcsönzők Velencéből vagy más olasz városokból jöttek Bécsbe. A 17. század 11 hagyatéka közül az 5. (Simon Levi del Bancho), 8. (Prospero Levi), 10. (Jacob Levi del Bancho olasz zsidóktól eredhetett

(53—61 lap) Lengyelországba is Itáliából jöttek a pénzemberek. Wertheimertől 10 hagyaték származik (48—57 sz.), ellenben Oppenheimer csak 4 van (58—61 sz.), Eskeles pedig 6 (62—67). A házasságlevelek (kethuba) németül is kiállittattak, ill. lefordittattak (251—263 lap). Igen érdekes a Simson Wertheimer végrendelete. Ebben azt rendeli, hogy legkisebb fia talmudot tanuljon és ha majd megnő, hires tudós leányát vegye feleségül, „ne legyenek tekintettel sem pénzre, sem szépségre, sem tiszteletre és nagyságra, hanem csak Izráel egy nagy tudósának jámbor leányát vegye nőül". Ha a leány szegény, a hagyatékból adjanak neki 25—30000 rhenist, hogy „pro forma ezt az összeget hozza fiamnak hozományul" (274. lap). A pénzemberek most is ilyen végrendeleteket hagynak hátra. Az utolsó végrendelet 1785-ben kelt (302).

Érdekes és tanulságos könyv.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

UJ NÉMET ZSIDÓ ORGANUM.

1916 október havában uj zsidó folyóirat indult meg Berlinben, melynek cime: Nue jüdische Monatshefte és főmunkatársai Hermann *Cohen*, A. *Eliasberg*, A. *Friedemann*, E *Fuchs* és F. *Oppenheimer*. Kéthetenként jelenik meg másfél - két iv terjedelemben és midőn e sorokat irjuk, 10 füzet fekszik előttünk, melyekből az uj organum iránya és értéke megismerhető. Az első füzet *Fuchs E.* tollából „Aussprache" felirattal programmfélét adott, melynek értelmében az uj organum a zsidóságban létező minden irányt és pártot szóhoz enged és a kölcsönös megértést kivánja elősegiteni. A zsidó problémát a legszélesebb alapon kivánja ismertetni, a távol állókat a zsidóságon belül érdekeltetni akarja, sőt a nem zsidóknak is felvilágositással szeretne szolgálni. Mind e célok elérésére az összes zsidó kérdések előtt megnyitja hasábjait és munkatársakul is mindenkit szivesen lát. Csakugyan nemcsak a közlemények, hanem szerzőik is tarka sorozatot mutatnak: liberális asszimilátorok, cionisták, keresztény theológusok, etnográfusok, politikusok, költők, lengyel zsidók (Ostjuden),

hirlapirók s mások, a mag azonban leginkább a cionistákból kerül ki, ha nem is a cionizmusból. Megvan a *Treuga Dei*, a mit örömmel konstatálunk. Kevesebb örömet találhatunk abban, hogy a boritékon felsorolt kereken 100 munkatárs között zsidó szaktudós nevével alig találkozunk. Ez, sajnos, nem véletlen, hanem rendszer. A zsidó tudományért lelkesednek, de csak elméletben, és nem ok nélkül állitották fel azt a tételt: a zsidó tudás zsidó ügyekben disqvalifikál. Nem a cionistákról szólunk, kik közül akárhány nyiltan hirdette már a zsidó tudomány fölösleges voltát, amely törekvéseiknek nem áll szolgálatába, hanem azokról a modern zsidókról, kiknek alaptétele az, hogy a zsidóság nem nemzet, hanem tisztára vallás. Egyik - másik cikken meglátszik nemcsak az, hogy irója outsider, hanem az is, hogy a szerkesztő sem járatos a zsidó történetben. Erre kirivó példa Mackay báró cikke „Das Judentum in Ägypten" az 5. füzetben. Az egyébkép jeles szerző bevezetőleg az egyptomi zsidók történetéről ad rövid áttekintést, melyben az asszuáni aram papyrusok kritikai vizsgálatát *Wilcken*nek tulajdonitja (116.)W. hires görög papyrológus ugyan,de aramul nem tud és ezekhez a papyrusokhoz semmi köze sincsen. Ennél is nagyobb baj, hogy Wilckent vakon követve, sőt tullicitálva azt állitja, hogy a zsidók Egyptomban kegyetlen pénzkölcsönzők és áruuzsorások voltak. Idézem saját szavait: „*Blepe sayton apo tón Joydaión*: Hüte dich vor den Juden! warnte *Sarapion*, Grosskaufmann zu Alexandria, seinen Verwandten, der tief über die Ohren an jüdische Sarafen verschuldet war. Es ist zweifellos: die Juden spielten im Geschäft der Steuerpächterei, des Geldwechsels, des Zwischenhandels eine führende Rolle und waren weder milde Gläubiger noch die Preise herabdrückende Vermittler des Güteraustausches" (117).

Ehhez a következők jegyzendők meg. 10000 eddig publikált papyrus közt a fentidézett 4, mondd négy szó szól a zsidók ellen, ezek is csak feltevés szerint, mert a levél, melyben előfordulnak, nem egészen világos. Nincs a levélben, hogy a cimzett zsidóknak adósa, az sem hogy adóssága vagy egyéb miatt óvakodjék a zsidóktól, még kevésbé az, hogy ettől az eladósodott embertől magas kamatot

szedtek. A „pénzváltás" és a „közvetitő kereskedelem" legujabbkori jelszavak, melyeket az antik világ egyáltalában nem ismert. Wilcken maga még kétkedve beszélt erről a dologról, ki egyébiránt mások (Stähelin, Bludau) dolgozatait vakon irta ki és a zsidók ellen kihegyezte. Az ilyesmi nem kerülhet zsidó folyóiratba, ha a szerkesztő a zsidó tudományban némi jártassággal bir.

Örvendetes minden esetre az, hogy a német „liberális" zsidók intellectuálisai a zsidóság iránt fokozott érdeklődést tanusitanak és a zsidó kérdés igazságos tárgyalásának előkelő keresztény politikusokat, irókat, theológusokat, mely utóbbiak mintegy a szaktudományt képviselik, nyertek meg. Kiemelhetjük *Cohen* cikkeit, melyek a zsidó vallás egyes pontjait világitják meg. Továbbá: *Quessel* (birod. képviselő), Der Anspruch des Judentums auf national - kulturelle Wirksamkeit (29 - 34), *Brandenburg*, Salomons Tempel in der Weltarchitektur (72 - 75), *König*, Der Geschichtsquellenwert der althebräischen Literatur (94 - 102 és 124 - 131), *Horn*, Babylon - Bagdad (154 - 150 és 185 - 190), *Auhagen*, Jüdische Kolonisation in Syrien (269 - 274). Ha nem tévedek, ezeket a tartalmas cikkeket nem zsidók irták, a mit megelégedéssel konstatálunk. Minden egyéb tartalmánál, jellegénél, terjedelménél fogva a normális hirlapi cikk. Figyelmet érdemel *Goldmann* fejtegetése „Judentum és Judenheit" cimen, melyben mintegy filozofiailag alapozza meg a német zsidók egységes szervezkedésének lehetőségét és szükségességét.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

AZ EGYPTOMIAK HALOTTAS TISZTELETE SZOBROCSKÁI.

Medvei Mária Budapest, 1917. Franklin-Társulat. — A szerző kiadása.

Üdvözlöm a dissertatiót és kivánom, hogy kerüljenek ki Mahler Ede - tanitványok a magyar rabbikarból is. Kivánatos, hogy miként Venetianer Lajos assyriologus, úgy legyen egyptologus is, mert most van kathedrája e tu-

dománynak, amit sajnos a nyolcvanas években nélkülöznünk kellett. Az értekezés három részből áll. Bevezetőleg szól a halotti kultuszról, melynek kutforrása ama hit, hogy a tulajdonképeni élet a koporsóba való költözéssel kezdődik, a koporsó az „élők szekrénye" és itt utal Medvei a בית חיים névre — én ugyan euphemistikusnak tartom ez ujabb elnevezést, régibb a בית עולם, amely egyptomi nyelven „pr dd" (l. 17. lapon). A boldogultak állandó lakhelyét „sáalú" (שאול) nevezték.

Megismerkedvén az egyptomiak halotti kultuszával, megértjük a Szentirásnak oly gyakran ócsárolt igéretét: „Tiszteld apádat és anyádat, hogy sokáig élj *ama földön*, a melyet az örökkévaló Isten neked ad", hogy a halott tisztátalan (טמא), hogy még Mózes sirját sem kutatta az őskorban a sir szentségét kultiváló héber nép (Machpéla, Jákob és József tetemének elszállitása Szentföldre.) Az egyptomi nép azért élt és dolgozott, hogy *megszerezze nem a megélhetéshez, hanem a meghaláshoz szükséges anvagi föltételeket* (3 l.). Tanulságos, amit Medvei a *xa*-ról, a tetemről és a lélek kettős megnyilatkozásáról, a *ká*-ról és *bá*-ról mond.

Mindennek a kutforrása a *halottak könyve*, amelyet tárgyal. Közbe kitér a *varázslatra* (26-29 l.) és itt érdekes megvilágitását látom a sém hameőras kiejtésének tilalmának. A halott az isteneket a rájuk nézve legrettentőbb büntetéssel fenyegeti, hogy *elárulja* az embereknek *igazi nevüket*. Már pedig ez a név adja meg a legfőbb varázserőt s hatalmat, e név nélkül megszünnek természetfölötti erővel birni . . ." (27 l.) Ki nem gondol ennek az olvasásánál a kabbalában szereplő tetragrammatonra és isten neveinek gyakorlati alkalmazására.

A *névről* értekezve megtudjuk, milyen fontos volt az *elhunyt nevének a fennmaradása*. „Addig mig a név fennmarad, halhatatlan az ember" (28. és 50. l.), a név eltávolitása valamely emlékről, steláról stb. *egy* volt az illető lelkének a megsemmisitésével.

Mily más megvilágitásban jelentkezik a képletes kifejezésnek vett büntetés, וימחה שמו מישראל vagy a praeventiv törvény a gyermektelenül elhalt testvérnél vagy a prófétai

igéret, hogy „adok neked יד ושם *emléket*, még pedig *névvel ellátottat*" (a ו olyan, mint az az arab כ, amely olykor : még pedig).

Visszatérve a *ká* fejtegetésére, rátér e dissertatio második részére, a *halottas szobrocskákra*, a szobor a ká megszemélyesitője. Hiszen ez ismeretes a simulacra pro veris vallásos elv alapján ; ott van a reincarnatio a kereszténység csodatevő képein ; ott a néphit, amidön a primitiv gondolkodásu cselédleány átdöfi hűtlen kedvesének fotografiáját. Érdeméül tudom be, hogy itt különösen a *Beőthy Zsolt*-féle gyüjteményben levő faszobrocskákat tárgyalja.

A harmadik részt szenteli a *sirokban elhelyezett szobrocskákra és szoborcsoportokra* (72-98 l.), különösen a XVIII. dynastia óta igen gyakori az „*usabti*"-nak elnevezett szobor. Medvei Max Müllert és Mahler Edét követve „*élelmező*"-nek forditja. Mig eredetileg szolgáknak, cselédség, alattvalók ábrázolásának veszi e kis szobrokat, értekezése végén arra az eredményre jut, hogy e szobrocskák magát az elhunytat, illetőleg az őt megszemélyesitő helyettest ábrázolja.

Az értekezés ujabb számokat helyez kilátásba, mert igy szerepel : Értekezések a Kelet ókori népeinek történetéből 1. szám. — Szivesen látjuk a folytatást, de kérjük, hogy dispositiót és divisiót alkalmazzon, mert jelen dissertatiót mindkettő hiánya igen nehezen áttekinthetőnek teszi.

Tátratüred, 1917. augusztus havában.

Dr. Kohlbach Bertalan.

A SZENT DOMOKOS-REND MULTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL.

Kiadja Dr. Horváth Sándor, Szt. Domokosrendi tanár. Budapest, Stephanaeum Nyomda 1916.

Láttam a könyvet; szép, érdekes és különösen a rend hazai történetét bőven és elevenen tárgyaló munka. Sok szeretettel irta meg szerző rendjének hétszáz éves történetét; gazdagon is illustrálja arcképpel, tájak, templomok egyházi visiók ábráival, és csodák csodája!

A rend két legfőbb parancsolata a zsidóságból fakad; ha Máté evangéliomát is idézi, Mózesre megy vissza a „Szeresd a te Uradat, istenedet teljes szivből és teljes lelkedből" és teljes elmédből, „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat", de *az a szeretet csak egyoldalu*: megérdemelték az inquisitiót az albigensek, meg zsidók.

Olvastam a könyv cimét: A Szent Domokos-Rend és szinte éreztem az ezerszámra elégetett zsidók füstjét, hallottam a lángban elhaló hangját a sok vértanunak; feléledt előttem a kényszer-vitatkozás, Raymondo Martinez és pugio fidei-je; a nagy Rambant is legyőzte a domokosrendű hitvitázó, szerző szerint —; ferreri Szt. Vincze maga „Spanyolországban 25000 zsidót és 8000 mohamedánt téritett meg, Szavoyában és Dauphinében több ezerre menő eretneket." (98 l.) Tanulták a dömések a hébert „főleg azért is, hogy a zsidó tannak, névleg a Talmud tarthatatlanságát kimutassák. Tudvalevőleg az utóbbi könyv akkor is, mint mindig főakadálya a zsidók megtérésének" (U. o. 99 l.)

Nem a talmud, hanem a keresztény szeretet volt egyik főakadálya az assimilatiónak.

S miért vállalkozott épen e rend az irgalmatlan virtusra és legvéresebb eszközének, az inquisitio, vezetésére?

„Édes anyja, mikor még szive alatt hordozza, álmában ebet lát, szajában égő fáklyával, amellyel az egész világot felgyujtja" (11 l.), e symbolum ugyan nem magára a rend megalapitójára, Szt. Domokosra, vonatkozik, de a rendre, amelynek egyik művelt és nagyképzettségű tagja ma a XX. században, a fehér faj — többnyire keresztyén emberiség rettenetes pusztulása idejében az inquisitiót jogos és parancsolt dolognak mondja (85 l).

„De hát oly szégyenfoltja ez a rendnek és a katholikus egyháznak, ahogy az elleneink ránk fogják? Távolról sem." (84 l).... IV. Incze pápa ép azért bizta meg Szt. Domokos rendjét az inkvizició vezetésével, hogy tudományos és istenfélő-férfiakat állitson annak élére és az intézmény pártatlanságát biztositsa. (86 l.) De rá kell térnie *Torquemadára* is; tudja és meg is irja a szerző, hogy a domokos rendből idegenkedtek inquisitori állásból, hogy néhányan visszautasitották ezen állást.

Savonarola és Torquemada közt von párhuzamot (102 l.) Amiért Savonarola Flórencben, ugyanazért küzdött Torquemada Spanyolországban: „a hit javáért, hogy hazájában a hitet számban és vagyonban elhatalmasodott zsidók és mohamedánok ellen biztositsa. A veszedelem különösen a zsidók részéről volt nagy, kiknek egy része szinleg felvettle a kereszteséget, hogy a keresztény álarca alatt annál szabadbban folytathassa a spanyol nép kiszipolyazását és utat nyisson magának az ország magasabb állásaiba és elökelő családjaiba." 1492-ben 16000 család hagyta el Spanyolországot.

Ily viszonyok közt jött létre 1480. az ujjászervezett inkvizició, melynek élére 1483. Torqumada mint első főinquisitor került. *Nevéhez fűződik az inkvizició minden igaz és nem igaz borzalma.*

Ez az egyetlen obiectiv mondat, amikor zsidókról van szó.

Budapest. *Dr. Kolbach Bertalan.*

TANÜGY.

A BÜN ÉS A JÓ CSELEKEDET.

Isten, amint őt szentirásunk alapján ismerjük, az erkölcsi eszmény megvalósulása, maga az erkölcsi tökéletesség és igy ő azt követeli az embertől, hogy az is az erkölcsi eszmény megvalósitására törekedjék szakadatlanul Abban áll tehát Isten imádása, hogy e czél felé igyekezünk haladni, nemcsak egyéni életünkben, hanem az összemberiség közboldogságának megteremtésében is, mert az egyéni tökéletesség sohasem lehet önczél, csupán eszköze az egész emberiség tökéletessége felé való közeledésnek.

Istent akkor imádjuk, akaratát akkor teljesitjük, ha hozzájárulni törekszünk erönkhöz képest ahhoz, hogy a földön az erkölcsi jó uralkodjék, s igy megvalósuljon ott alant is Isten országa (malchusz saddaj) vagyis az erkölcsiség uralma.

Ki ez ellen tör, ki a jót elrontja, az bünt (avero) követ el és kihivja maga ellen az isteni igazságszolgáltatást. Ki e czél elérésére fáradozik, ezen munkálkodik, az azt cselekszi, mit Isten akar vagyis jó cselekedetet (miczvó) gyakorol. Ezen fogalmakban benne rejlik az emberi szabadakarat tana és igy mielőtt a bün és jó cselekedet fogalmait közelebbről vizsgálnok, ezen eszmével kell tisztába jönnünk.

Szabadakarat (בחירה).

Ugy a tóra, mint a szentirás többi könyvei és ezek alapján vallásunk összes bölcsei hangsulyozzák, hogy Isten az embernek szabadakaratot adott s igy ez maga választ a jó és rossz között. Magunk döntünk a fölött, hogy bünt vagy jó cselekedet követünk-e el s igy mi hivjuk elő az áldást s az átkot, vagyis a jutalmat s büntetést a magunk számára.

A büntetésben azonban nem Isten bosszuja vagy haragja nyilvánul meg, hanem ellenkezőleg Isten szeretete. Ezen szeretetből ered, nemcsak a jó jutalma, hanem a bün büntetése is, mert ezt Isten csak azért küldi reánk, hogy figyelmeztessen, tanitson és neveljen minket. A mint az atya megfenyiti gyermekét, ugy fenyit meg az Isten téged. (Mózes V könyv 8,5 v.). Ha a rossz cselekedetből is jó következnék számunkra, sohasem tanulnók meg a jót követni és igy a szabad választás s ennek következtében a bün büntetése is az eszköze és módja annak, hogy megjavuljunk és tökéletesedjünk.

De az emberi szabadakarat kérdése korántsem oly egyszerü, mint első tekintetre látszik, sőt inkább ez képezte minden időben a vallásbölcsészet legnehezebb problémáját. A szabadakarat kérdése bizonyos mértékig ellentétben áll az isteni mindentudással, melynél fogva Ő előre tudja, vajon én a jót vagy rosszat fogom-e választani. Ellentétben áll továbbá az isteni mindenhatósággal, melynél fogva mindennek Ő az alapoka és tőle független ok nem érvényesülhet. Igy hát az ember akarata már előre megvan határozva vagyis determinálva.

A szentirás maga ezen nehézségekkel nem foglalkozott, mert ezeket nem az élet, hanem csak a filozófia veti föl, azt azonban — épen az élet alapján — ő is tartja, hogy a mi szabad elhatározásunk nem föltétlen, hanem több oldalról korlátozva van. Nem egyedül magunk döntünk cselekvéseink fölött, hanem befolyással van arra a társadalmi környezet, amelyben élünk, a nevelés, amelyben részesülünk és igen nagy mértékben elődeink élete, azok kiválóságai és fogyatékai, melyeket tőlük örökbe kapunk. „És megbüntetem az apák vétkét a gyermekekben harmad és negyediziglen, de kegyelmet gyakorolok ezer iziglen azokkal, kik engem szeretnek és parancsaimat megtartják."

Csak egy tekintetre látszik igazságtalannak, hogy az utódok bünhődnek azért, mit nem ők követtek el. Alapjában pedig ebben is az isteni szeretet nyilvánul meg, melynek czélja, mint tudjuk, az, hogy az egyének utján az egész emberiség a töktéletesedés felé haladjon és ugy Isten országa megvalósuljon. Ám ha a következő nemzedék nem

örökölné az előbbiek kiválóságait és így fogyatékait is, ha így minden egyénnek és nemzedéknek elölről kellene kezdeni a munkát, úgy az emberiség fejlődéséről nem lehetne szó. Ezen öröklés azonban a mi akaratunk szabadságát nem köti meg, csak befolyásolja és így korlátozza. Ezen korlátokon belül nekünk a szabadcselekvésre oly tágas működési tér áll rendelkezésünkre, hogy mi ezen korlátokat az életben alig érezzük és e korlátokba ritkán ütközünk. Atyáink érdemei — זכות אבות — csak segítenek bennünket a jó követésében, de korántsem kényszeritenek. Viszont elődeink bűnei csak megnehezitik számunkra az igaz uton való haladást, de azt egyáltalán nem teszik lehetetlenné. A mi sorsunk és sikerünk korántsem függnek aztán attól, amit születésünkkor magunkkal hozunk, hanem sokkal inkább attól, amire egyéniségünket a saját munkánkkal fejleszteni tudjuk. Hitünk tanai szerint az apák bűnei csak akkor büntettetnek meg a gyermekeken, ha nem igyekszik azoktól szabadulni, viszont a szülők érdemeire hivatkozni csak annak van joga, ki követi is az ő példájukat.

Jogosult tehát úgy az isteni, mint az emberi igazságszolgáltatás, de ez utóbbinak abban is követnie kell az isteni igazságszolgáltatást, hogy célja sohase a harag és bosszuállás legyen, hanem a tanulás és nevelés.

A jó cselekedet (Miczvó).

Ha azon uton haladok, melyet Isten, az erkölcsi tökéletesség kutfeje, számomra, mint zsidó és mint ember számára kijelölt, — ha teljesitem ama parancsokat, melyeket Isten Izraelnek hivatása teljesitésére, az egész emberiségnek a világ közboldogságának elérésére kijelölt, akkor miczvót, azaz helyes cselekedetet végzek. A miczvók rendeltetése tehát az, hogy minket megszenteljenek, azaz az Isten által kijelölt uton lépésről-lépésre a tökéletesedés felé vezessenek. Azért nekünk köztük válogatni nem szabad, ilyen válogatásra nem is vagyunk képesek, hiszen mi nem tudjuk megitélni, melyik az köztük, amely tökéletesedésünkre nagyobb hatást gyakorol. Igen gyakran valamely miczvó sokkal nagyobb lelki hasznot nyujt nekünk, mint

azt hisszük és igy ehhez sokszor *öntudatlanul* jutunk el azok segitségével. Epen azért a jó cselekedet akkor is jó cselekedet marad, — bölcseink nagyrészének tanitása szerint — ha az nem is végeztetik a kellő tudatossággal jelentőségének teljes átértésével[1]).

Fontosságra értékre nézve mi nem tehetünk különbséget miczvók között és ha mégis beszélünk „nagy jó cselekedet"-ről, úgy ez alatt csak azt kell értenünk, hogy annak teljesitése nagy áldozatokkal jár. Minél nagyobb munkával jár valamely jó cselekedet teljesitése, minél nagyobb nehézségeket kell leküzdenem, hogy azt végezhessem, annál nagyobb a miczvó becse[2]). Csak ilyen értelemben lehet szó nagyobb és kisebb miczvókról.

A miczvókat tehát belső értékük szerint nem osztályozzuk és nem áll módunkban közülük a nagyobb jelentőségüeket kiválogatni, azért azt kell teljesitenem mindig, a melyek végzésére előbb nyilik alkalmam és nem szabad várnom arra, hátha egy másik teljesitésére is lesz módom. Mihelyt tehát módomban áll valamely jó cselekedet teljesitése, azonnal hozzá kell fognom[3]) és az a miczvó, melyet idejében végzek, mindég értékesebb, mint a melyet előbb halogatok[4]).

Ha pedig már hozzáfogtam egy jó cselekedethez, azt semmi más miczvó kedvéért abbahagynom, félbe szakitanom nem szabad. Bölcseink tanitása szerint mindaddig, mig valamely miczvó teljesitésével vagyok elfoglalva, addig minden más jó cselekedet végzésétől föl vagyok mentve[5]).

Nem föltétlenül szükséges, hogy én tudatával birjak ama hatásnak, mellyel valamely cselekedet végzése engem a szentség és tökéletesség utján előbbre visz, mert általuk én öntudatlanul is eljuthatok ezen eredményhez, de annál fontosabb, hogy azok teljesitésével előttem semmiféle *önző-czél* ne lebegjen, azokért semmi előnyre jutalomra ne számitsak. Minden miczvót azért kell teljesitenem, mert azt

[1]) מצות אינן צריכות כונה Ros hasono, 28a.
[2]) לפום צערה אגרא Aboth. 5 fej. v.
[3]) שהוי מצות לא משהינן Jebamot. 47b.
[4]) חביבה מצוה בשעתה Peszachim. 68b.
[5]) העוסק במצוה פטור ממצוה Beracbot, 4a.

Isten parancsolja; mert Ő,—ki maga az erkölcsi tökéletesség és tőlem a lelki tökéletesedést követeli, — azt számomra előirja. Igy hát minden parancsot — לשמה — önmagáért kell teljesitenem, vagyis azért, mivel az parancs és nekem annak engedelmeskednem kell. Helyesen és méltán állitották tehát, hogy vallásunk ezen ősi elvével azonos Kantnak kategorikus imperativusa: „Du sollst weil du musst".

Nemcsak jutalomra, előnyre nem szabad számitanunk a miczvók teljesitésénél, de az se legyen a vezető ok, hogy ezen cselekedet nekünk jól esik, testi vagy lelki élvezetet nyujt, mert „a miczvók nem élvezetre vannak adva"[1]. A szombat és ünnep megszentelése élvezet számunkra, az is jól eshetik, ha látjuk, amint az éhező jóllakik az általunk nyujtott élelemmel, de ez nem lehet az irányitója cselekedeteinknek, mert számtalan miczvó van, melyek teljesitése nem ébreszti föl lelkünkben ezen jóleső érzetet, de azokat mégis végeznünk kell, mert az Isten parancsa. Ha egyéni érzelmeinket, hajlandóságunkat tennénk meg vezetőkül, azok gyakran tévesztő utakra vinnének.

Szemeink előtt mindig csak az lebegjen, hogy Isten azért adta nekünk parancsait, hogy minket megszenteljen[2], azaz a lelki tökéletességhez, az üdvözüléshez elvezessen, igy hát minden miczvó végzése közelebb visz minket ezen czélhoz. Minden jó cselekedet megerősit minket a jó uton való haladásban és igy ujabb jó cselekedeteknek válik szülő anyjává. A jó jutalma tehát az abból önként eredő jó[3].

Az, hogy módomban áll valamely miczvót végezni, már magában érdem és jutalom זכות a számomra, mely vagy saját előéletem, vagy szüleim érdeme — זכות אבות — folytán jutott részemül.

A bün (avéro).

Bünt követünk el akkor, ha föllázadunk az isteni törvények uralma ellen és letérünk azon utról, melyet Isten

[1]) מצות לאו להנות נתנו Erubin 31a.
[2]) אשר קדשנו במצותיו.
[3]) שכר מצוה מצוה Abot 4 f. és Aboda zára 19a

Izrael vallási hivatásának teljesitésére és az általános emberi tökéletesedésre kiszabott. Mihelyt ezen utról letértünk, kihivjuk magunk ellen az isteni büntetést és a romlás felé haladunk. Hogy valamely bün milyen messzire fog elvinni minket az Isten által kijelölt utról, azt emberi ésszel megállapitani nem tudjuk, épen azért a tóra a bünöknél a büntetést is előirja, hogy igy megtudjuk itélni, milyen mértékben kárhozatos az számunkra. Ezen előirt büntetések alapján képesek vagyunk a bünöket fokozatokba osztani és meg tudjuk állapitani, melyek azok, melyektől inkább kell óvakodnunk. Ha tehát emberi élet megmentésig a haza védelme vagy más magasabb czél érdekében kénytelenek vagyunk vallási bünöket elkövetni, ugy mindenek előtt a fontosabbaktól igyekszünk tartózkodni és azokat csak az esetben fogjuk elkövetni, ha kisebb vétségek utján nem tudunk a kényszer helyzetből menekülni[1].

A bünök fokozatai, melyeket bölcseink a szentirás alapján megállapitottak, a következők:

1). A *jó cselekedetek elmulasztása*, midőn ugyan Isten utjáról még nem tértünk le, de már nem haladunk azon és igy ezeket is a bünök sorába kell számitanunk. Ilyenek az előirt imádságok, vallási gyakorlatok be nem tartása, az emberbaráti cselekedetek elmulasztása, szóval a miczvók elhanyagolása.

2.) *Az egyszerü tilalmak áthágása*, melyekre a szentirás ezen kitételt alkalmazza „ne tedd azt". Ide tartoznak az étkezési tilalmak, embertársunk vagyona elleni vétségek, állatkinzás stb.

3. Azon tilalmak áthágása, melyekért a szentirás, *kiirtással* (koresz) vagy *Isten által küldendő halállal* fenyeget, minők a jomkipur nyilvános megszentségtelenitése, a Chamecz tilalma stb. Ezen bünök büntetését az isteni igazságszolgáltatás önmagának tartotta föl és a törvényszék abba nem avatkozott.

4. Bünök, melyekre a szentirás a *földi törvényszék által végrehajtandó halálbüntetést* mér ki. Igy pl. az emberölés, fajtalanság stb.

[1]) מאכילין אותו חקל המל Joma, 83a.

A büntetés azonban nem csupán attól függ, milyen bünt követ el az ember, hanem még sokkal inkább attól, milyen szándékkal és milyen körülmények között hajtotta azt végre. E tekintetben vallásunk a következő fokozatot ismeri.

1. Ha külső körülmények *kényszere* folytán követünk el valamely tiltott cselekményt, azért minket büntetés nem ér. Sőt ha életveszély vagy valamely magasabb érdek folytán vagyunk kénytelenek erre, úgy kötelességünk is ezen különben tiltott cselekedetet elkövetni. Csupán három tilalom van, melyeknél inkább életünket kell föláldoznunk, mint azokat áthágnunk és ezek: Idegen istenek imádása, vérontás és fajtalanság. Sőt mások életet sem kell kímélnünk, ha azok vért ontani vagy fajtalanságot akarnak elkövetni.

2. Ki szándéktalanul, *tévedésből* követ el bünt, azt sem éri a kiszabott büntetés, de azért teljesen büntelennek ilyen esetben nem szabad magunkat tartanunk, mert ha valóban igaz emberek vagyunk úgy Isten megvéd minket az ily tévedésektől. Minden ilyen esetet az isteni gondviselés ujjmutatásának kell tekintenünk, mely minket lelkiismeretesebb istenszolgálatra és megjavulásra int és figyelmeztet arra, hogy Isten törvényeinek megőrzésében nem voltunk eléggé óvatosak. A szentély fenállásának idején, ha valaki egyszerü tilalmat hágott át tévedésből, úgy bünáldozatot mutatott be, ha pedig vigyázatlanságának emberhalál volt a következménye, úgy számüzetésbe kellett vonulnia.

3. Ha valaki szabadakaratból, tudatosan, *előre megfontolt szándékkal* lép át valamely tilalmat, arra a szentirás a bün fokozatának megfelelő büntetést szab ki. A talmudi törvénykezés azonban kiindulva az általános emberi gyarlóságból és szabadakaratunk korlátoltságából, a szándékosságot a legritkább esetben állapitotta meg, főleg ha halálbüntetésről volt szó. Csak akkor mondották ki az előre megfontoltságot, ha a tettes megelőzőleg két őt figyelmeztető tanú előtt oly nyilatkozatot tett, melyből az előre megfotnoltság föltétlenül kivilággott. Igy a talmud tanusága szerint a halálbüntetést Izráelben alig alkalmazták. De az

emberi igazságszolgáltatásnál sulyosabban kell, hogy büntessen minket a legszigorubb biró, a mi lelkiismeretünk, mely föltárja előttünk ama szakadást, melyet magunk és Isten között előidéztünk és amelynek egyetlen orvossága a bünbánat és megtérés.

4. Növeli bününk nagyságát, ha azt nem szenvedélyeinktől, bünös vágyainktól legyőzve, hanem *dazból*, megátalkodottságból követjük el, avagy ha azzal nyilvánes botrányt idézünk elő és igy *másokat* is bünbe viszünk. Minden bünt meggyógyit a megtérés, de ki már ily mély erkölcsi romlottságban szenved, az a legtöbb esetben már gyógyithatatlan beteg, ki a megtéréshez már nem tud fölemelkedni.[1])

Megtérés. (T'suvó)

A rossz rosszat szül önmagából, mig a jónak jó a következménye. Azonban az ok és okozat ezen törvénye, mely a természet világában állandóan megnyilvánul, nem az egyetlen alap, melyre Isten a világot helyezte. Vallásunk tanitása szerint Isten már a világ teremtésekor az okság törvénye — midasz ha-din — mellett megalkotta az erkölcsi világrend másik alapját, a szeretet törvényét — midasz ho-rachamim. Ha tudtára jövök bűneimnek, ha belátom, hogy nem igaz úton haladok, hanem letértem róla és eltölti lelkem a vágy, hogy Istenhez visszatérjek, megszületik lelkemben a szilárd elhatározás, hogy azon életet éljem, melyet Isten követel tőlem, — ezen megtérés megtisztit engem elkövetett bűneimtől és elháritja azoknak átkos következményeit: a szeretet törvénye legyőzi az okság törvényét.

Nem volt hát szükség egy megváltó eljövetelére, annak önfeláldozására, semmiféle rajtunk kivül végbe menő eseményre, hogy az emberiség számára megnyiljék a megtérés útja és a büntől való megváltás lehetősége, — Isten az emberi lélekbe mindjárt a teremtéskor belehelyezte ezen erőt,[2]) vagyis úgy alkotta meg, hogy önmagából kiindulva, saját erejéből képes legyen az Istenhez, az örök szeretet-

[1]) Joma, 87a.
[2]) Peszachim 54a.

hez vezető utat megtalálni ujra, ki őt közvetlenül megtisztitja büneitől és az eltévedt lelket magához visszafogadja. A zsidó megtérés-eszmének abban rejlik tehát felülmulhatatlan magasztossága, hogy minden idegen tényező, minden saját lelkünkön kivül végbemenő esemény nélkül, tisztán önmagunkból kiindulva visz minket mennyei atyánkhoz és vezet vissza az igaz utra, melyről bűneink folytán letértünk.

Minden óra, minden perc alkalmas arra, hogy bűneim tudatára jöjjek, azokat megbánjam és a jó utra térjek. Vallásunk mégis kiválóképen az esztendő első 10 napját jelöli ki e célra. Könnyen fölfoghatjuk ezen vallási intézmény jelentőségét. Midőn az ujév előtt állok, melyről előre csak annyit tudok, hogy abban utól ér engem az elmult évben elkövetett jó és rossz tetteim következménye és Isten érdemeim szerint itél fölöttem, ilyenkor a legerősebb bennem a törekvés, hogy rossz tetteim rossz következményeitől megmeneküljek.

Vallásunk három módot, három szellemi fegyvert jelöl ki számunkra e czélra és pedig először a *megtérést*, mely abban áll, hogy bűneim tudatára jutva, eltölti lelkem az önvád, hogy képes voltam emberi méltó ágomról megfeledkezni, Istent tőle való elfordulásomnal megbántani és azért megjavulást fogadva és testemet, sanyargatva, vallom be előtte bűneimet. Másodszor az *ima* midőn legbensőbb érzelmeimet kiöntöm előtte és az imádkozás utján igyekszem lelkemet Istenhez fölemelni. Harmadszor a jótékonyság gyakorlása, vagyis a szeretet müvei által törekszem hibás tetteimet ellensulyozni. E háom szent eszköz kibékit engem Istenemmel, a jomkipur végével lehozza nekem Tőle a bűnbocsánatot, de csak azon bűneimre melyeket Isten és saját magam ellen elkövettem. Ha azonban bűnös cselekedeteimmel embertársaimnak is kárt okoztam, ha őket vagyonukban vagy becsületükben megbántottam, ugy a bünbocsánat elnyeréséről csak akkor lehet szó, haembertársaimat ezekért kárpótoltam és az ő bocsánatukat előbb kiérdemeltem.

A szeretet története igy legyőzi az okság törvényét. Rossz tetteim következményeitől megszabadit a megtérés még akkor, is ha azok fizikai hatásait nem is szüntetheti meg, mert ha az anyagi világban utól is érnek azok káros következményei, az Istennel való kibékülés kárpótlást nyujt ezekért is nekem és azok az én boldogságomat es üdvömet nem zavarhatják.

Losoncz. *Dr. Vajda Béla.*

AZ ORSZ. IZR. TANITÓKÉPZŐ-INTÉZET LEGUJABB ÉRTESITŐJE.

Három évenkint bocsájtja közre az izr. tanitóképző nagynevű igazgatója, Bánóczi József az intézet történetéről, működéséről szóló beszámolóját. Az előttünk fekvő legutolsó Értesitő, a háboru jegyében lefolyt utolsó három esztendőnek történetét öleli fel. A beszámolónak minden lapjáról irójának nagy szeretete sugárzik, amellyel a reábizott ügyeket vezeti. Nemcsak a gondos adminisztrativ, az intézet történetének és fejlődésének minden mozzanatát megörökitő hűséges krónikás szólal meg e beszámolóban, hanem a szivnek jóságos embere, az iskoláját és hivatását melegen szerető tanár. Az ügyszeretetből fakadó szinte tulságos gondossággal és részletességgel megirt jelentés könnyüvé teszi az intézet majdani történetirójának feladatát, mert semmi más adatra szüksége nem lesz, mint az értesitőben foglaltakra.

Tizennyolc fejezetben mindenről a legprecizebb megemlékezés történik, úgy, hogy a 75 oldalra terjedő könyv az intézet utolsó három esztendő történetének hü tükre.

A háboru — mint minden téren — itt is éreztette hatását.

A tizenegy tagból álló tanári testületből 5 bevonult 2 hősi halált halt, a tanulók közül pedig 40-en vonultak háboruba. Igy természetesen a tanulók száma is leapadt és 60-65 tanuló volt az évvégi létszám. Képesitő vizsgálatot pedig az utolsó három évben mindössze 52-en tettek, ami, bizonyára korántsnm elégitette ki az ország zsidó tanitó szükségletét annál kevésbbé, mert ezek közül is kilencen hadi oklevelet nyertek és igy fegyveres szolgálatra vonultak be.

Az intézet megalapitása óta 1421 képesitett tanitót adott az országnak, — a zsidó tanító lelkes gárdáját, évente tehát 24-et. Érdekes, hogy a tanulók többsége állandóan Pestmegyéből és az északnyugati vármegyékből kerül ki, mig a Dunántulról csekély számu tanuló jelentkezik.

Érdekes kimutatás számol be az intézetben működő összes tanárokról. Megalapitása óta 49 tanerő működött az intézetben. Közülük ketten — a zsidó tudomány diszei — külföldre kerültek, Schreiner Márton a berlini Lehranstalt für die Wiss. des Judentumsnak korán elbetegedett nagytehetségü és tudós tanára és Krausz Sámuel, a wieni izr. theologische Lehranstalt egyik jelese. Sokan elköltöztek már az élők sorából, sokan más helyen töltik be hivatásukat.

Pontos kimutatás van az összes alapitványokról, eredetükről, rendeltetésükről és összegükről. 11 állandó alapitvány áll az igazgatóság részére 71100 kor. tőkeösszeggel a jó előmenetelü és szegénysorsu növendékek segélyezésére.

Az ujonnan szervezett, a miniszterium által is jóváhagyott kántortanfolyam 1916. okt. 24-én megkezdte működését.

Megjegyezzük, hogy a tanulók legnagyobb része — az összes tanulóságnak 95 százaléka, csakúgy mint a rabbiképzőben, orthodox szülőktől származik.

Részletes elszámolás az internátusról, az ifjusági egyesületek működéséről és gyakorló iskoláról zárják be az Értesitőt.

Hatvan esztendeje annak, hogy a magyar zsidó kulturának ezen erős támasza megalapittatott. Ünnepély nélkül, csendben, fáradhatatlan munkával, megállás nélkül halad el az izr. tanitóképző a hat évtizedes multnak fordulóján, de megelégedéssel és büszkeséggel tekint vissza és reménységgel néz a jövőbe.

Az Értesitő beszédes adatai mindkettőre méltán feljogositják.

K. M.

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: Festschrift *Adolf Schwarz* zum siebzigsten Geburtstage 15. Juli 1916 gewidmet von Freunden und Schülern. Unter Mitwirkung von *V. Aptowitzer* herausgegeben von *Samuel Krauss. Berlin und Wien* 1917. — Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Corpus Tannaiticum etc. *Siphre d'be Rab* Fasciculus primus: *Siphre ad Numeros adjecto Siphre zutta.* Cum variis lectionibus et adnotationibus edidit *H. S. Horowitz. Lipsiae* 1917 (Gustav Fock. Ára 12 márka). — Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter **A zsidók utja** cimü munkájára. Tartalmazza Balthazár Dezső, Blau Lajos, Venetianer Lajos, Bernstein Béla, Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos cikkeit és tanulmányait, *Budapest* 1917. Ára 3 korona (Az Egyenlőség könyvkiadó hivatala, Budapest V. Személynök-utca 25). — Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkeszti *Bánóczi József* 1917. *Budapest.* — *Neubauer I.*, Bibelwissenschaftliche Irrungen. Ein Beitrag zur Kritik der alttestamentlichen Bibelkritik an der Hand eines gerichtlichen theologischen Gutachtens, *Berlin*, Louis Lamm, 1917. — *Venetianer L.*, Asaf Judaeus a legrégibb héber nyelvü orvostudományi iró. III. rész, *Budapest* 1917. (A Ferencz József Orsz. Rabbiképző-intézet Értesitőjében). — *Ugyanaz* németül: Asaf Judaeus der älteste medizinische Schriftsteller in hebräischer Sprache, Budapest 1917. — *Mahler E.*, Naptárunk ujjáalakitása és a husvétkérdés, *Budapest* 1917 (Értekezések a tört. tudom. köréből. Magy. Tud. Akadémia, XXIV. 7). — *Blau L.*, Adalékok a Ferencz József Orszsgos Rabbiképző-Intézet Történetéhez, *Budapest* 1917 (Ára 6 korona). — *Frisch A.*, Vallásoktatás a középiskolában, *Budapest* 1917 (Különlenyomat az IMIT 1917-iki Évkönyvéből). — *Bánóczi J.*, Az orsz. tanitóképző-intézet Értesitője az LVIII., LIX. és LX. tanévről 1914/15., 1915/16. és 1916/17., *Budapest* 1917. — *Hadzsega Gy.* Szentirási Kánon és Szövegtörténet tekintettel a keletiekre, *Ungvár* 1917. Ára 6 K. — *Winkler I.*, Adalékok a zsidó eskü középkori történetéhez, *Budapest* 1917 (dissz.). — *Reschofszki A.*, Jeruzsálemi Tanchum ben József Almursid Alkáfi (Az elegendő vezető) cimü szótárából. (ב—ס). Első izben adta ki, bevezetéssel látta el, és magyarázó jegyzetekkel kisérte, *Vácz* 1917 (dissz.). — A ' betü I. részét latin és héber cimmel kiadta *Nebál A. I., Bpest* 1917.—*Neményi E.*, Zsoltárok könyve, *Budapest* 1917.— *Bloch S. I.*, Kol Nidre und seine Entstehungsgeschichte. Mit einem Vorwort von *A. Stern, Wien* 1917. — *A világ vége.* A János latomásairól szóló könyv,

forditotta: *Szimonidesz Lajos. Budapest* 1917, Scholz testvérek könyvkereskedésének kiadása. Ára K 1.60.— *Groszmann Zs.*, A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történelmi tanulmány. Budapest 1917 (Az „Egyenlőség" könyvkiadóvállalata. Ára 3 korona). — *Guttmann M.* מפתח התלמוד, II. vége, *Budapest* 1917. (אדמה—אלה).

Dr. Blumgrund Naftáli, abonyi rabbi, mint lapzártakor értesülünk, Budapesten 46 éves korában meghalt. Jeles ember szállt vele sirba. Áldás emlékére!

Rabbi perirata a Pester Lloyd 1868. mellékletén. Rabbiknak hitközségeikkel, vagy hitközségeik némelyik pártjával folyt pöreik ritkán épületesek, de majdnem mindig tanulságosak, amiért is megemlitettem a M. Zs. Sz. XXIV. évfolyamának 352. lapján és Adalékok a magyar zsidók történetéhez 3. számának 28. lapján a borsodmegyei heőcsabai zsidó hitközségnek az ő rabbijával Alexandersohnnal a mult XIX. század 30-as éveiben folytatott pörét, melynek Alexandersohntól kiadott iratai: Ehrenrettung und auf Dokumente gestützte Widerlegung (Dessau 1846), תומך כבודי cz. héber része a munkának (Berlin 1845) és meg is vannak a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet könyvtárában.

Az 1868 évi ujságok harmadik évnegyedében a minap megejtett kutatásaim alkalmával szemembe ötlött az, akkor a mainál nagyobb rétű, Pester Lloyd julius 5-én kelt 160-ik számának 3-ik melléklete és annak mindkét oldalán egy a Pester Lloyd azon évi 94-ik számára is hivatkozó, „Zur Abwehr" felkiáltásu polemico — apologetikus nyilatkozat, mely kelt „Neusohl 22. Sziwan 5628". (Beszterczebánya 1868 junius 12.) — „M. H. Goldzieher Oberrabbiner des Sohler Comitates" tollából. — (V. E.)

Pótlás. A mult 1916. évi XXXIII.-ik évfolyam 313-317. lapjain közölt Lederer Ábrahám cimü cikkemnek utolsó előtti kikezdésében felsorolt növények közül dr. Augustin Béla és dr. Darvas Ferenc „Utmutatás a vadontermő gyógynövények gyüjtéséhez" cimü 1917. májusban megjelent 80 sedez oldalnyi füzete fonalán sikerült megtudnom a következő két növény magyar neveit: Fauler Jude (Colchicum autumnale, 24.) = Őszi kikirics. — Judenkirsche. (Atropa Belladonna, 55.) németül: Tollkirsche, Waldnachtschatten, Wolfsbeere, Wolfskirsche is; magyarul: Farkascseresznye is. Judenrübe (Datura stramonium, 62.) németül Stechapfel is, magyarul Redőszirom, maszlag, csattanós maszlag, maszlagos redőszirom, cigánymogyoró. — Igy tehát a 316-ik oldalon felsorolt „zsidó" florából még két növénynek, vagyis ötnek a nevét közöltem már.

Budapest. *Vadász Ede.*

TÁRSADALOM.

SCHILL SALAMON KOPORSÓJÁNÁL.

(1918. junius 4-én).

A Ferencz József országos rabbiképzőintézet vezérlőbizottsága és tanári kara mély gyászát fejezi ki Schill-Salamon ravatalánál és hálájának cipruságát teszi le koporsójára. Schill Salamon személyében klasszikus tudás összhangzatosan párosult a héber biblia ismeretével és jellemében antik vonások egyesültek zsidó jámborsággal. Szaktudománya a klasszikusok, szive gyönyörüsége a szentirás, szenvedéseinek enyhitője, lelkének vigasza. Mind e jelességei intézetünk kebelében szórták sugaraikat, melynek élete munkáját szentelte. Teljes harminc éven át, mig csak erői birták, széles tudással és beható elmeéllel tanitotta a klasszikus nyelveket, szilárdan megalapozva rabbijaink és más pályákon működő derék férfiak általános müveltségének nagyjelentőségü alkotó elemét.

Tudása és szelleme nem tünik el vele, tovább él a tanitványok százaiban, kik ma közelben és távolban fájó érzéssel gondolnak a távozó mesterre és kiknek szivében emléke örökké fennmarad. Tudása és szelleme tovább él irodalmi alkotásaiban, melyek, miként tanitói tevékenysége, szintén egyaránt szolgálják az antik tudást és a zsidó érzést. Elszórtan közrebocsátott észrevételei a szentirás szövegéhez maradandó becsüek, még többet magával visz a sirba.

Schill Salamon erős egyéniség volt, nyilt jellem, következetes ember, ragaszkodó barát. A tartózkodó külső alatt meleg szív dobogott. Mindvégig törhetetlen hüséggel ragaszkodott intézetünkhöz, meleg baráti érzéssel kartársaihoz, melyet a szenvedések hosszu éveiben is változatlanul megőrzött. Résztvevő szivvel kisértük nagy szenvedéseit, de lelkünkben az ereje teljében ragyogó férfiu képe

fog élni, melyet az együttmüködés hosszu idejében szivünkbe zártunk.

Távozó kartársunk, intézetünk nesztora, fogadd tanártársaid meleg köszönetét szeretetedért és hűségedért, melyet irányunkban egy emberöltőn át tanusitottál. És fogadd elfáradt nemes férfiú tanitványaid meleg köszönetét, közöttük a magamét is, nemes fáradozásaidért, melyet kiképzésük körül tanusitottál. Schill Salamon, öreg barátunk, búcsúznak a tanitványok százai. Buzgón munkálkodtál, nemeset alkottál, a közpályán töltött élet után elfáradtál legyen nyugodalmas örök pihenésed. Isten veled! Isten veled!

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

SCHILL SALAMON.

Ama régi fajta őserejü zsidó törzsnek, mely a tudomány és a hit világában szigoru egyszerűséggel élt az ideák tiszteletének, egyik legkiválóbb hajtása volt Schill Salamon. Komoly hit, becsületes meggyőződés, edzett és művelt elme, biztos tudás, lelkes egyszerűség, egyenes férfiasság, szakadatlan munkálkodás. E tulajdonságok sehol semmi pályán sem látszanak meg tisztábban az ember előtt, mint a tanitói pályán. De ő benne és az ő működésében a szokottnál határozottabban mutatkoztak. Ő benne a typikus tulajdonságok is egyéniekké váltak és mindenestül erősen kidomborodtak. Testi és szellemi mivolta nem olyan volt, hogy egy-kettőre elmosódnék, hanem eleven erővell áll előttünk. Erős alakját, férfias fejét, domború homlokát, tüzes szemét aki csak egyszer látta, szavát és itéletét aki csak egyszer hallotta, az is erősen emlékezik reá. Olyan volt mint az érc és olyanná lett mint a roskatag por. Pulvis et umbra sumus.

Kicsi korától a tanulásnak élt. Apja nagy hébertudományú, vallásos ember volt, ki itt Pesten az Orczy-féle házban talmudot tanitott. Nagyon okos, szigoru ember volt az öreg. Tőle tanulta a fiú otthon és a sok tanitvány között gazdag héber nyelvi ismeretét, a szentiratokhoz, kivált

a bibliához való nagy szeretetét, mely elkisérte őt szinte a halál pillanatáig. Tőle nyerhette a szigoru logikát s a határozottságot. Édesanyját korán elvesztette. Talán alig is ismerte; a szeretet szavait talán alig is hallotta. De jó kedvű, erős fiu volt — mondják, akik akkor ismerték — jó pajtás, egészséges testű és egészséges lelkű. A gymnasiumot is itt Pesten járta kitünő eredménnyel. Öt órakor kelt, imádkozott, apja tanitását hallgatta és, mielőtt az iskolába ment volna, naponként megtanult egy csomó bibliai verset memoriter. Tudta is, alighanem az egészet fejből; görög szöveget is később nagyon sokat. Memoriája szinte csodálatos volt. Tanárrá lévén három évig az aradi főgymnasiumban tanitott, azután harminc éven át az 1906-07. iskolai év végéig a Rabbiképző-intézetben. Itt töltötte be hivatását. Itt működve erősbült tudománya és itt irta munkáit.

Mikor a görög nyelvet egyre-másra szoritották és a grammatikák vastagságát okolták az eredmény csekély voltáért, Schill alkalmas eszközül látta Hintner bécsi tanár könyvét, hogy rövid, de alapos és a mellett újszerű grammatikával segitse a görög nyelv tanitását és megtanulását. Hintner könyvét átdolgozva a görög tanitás ügyének valóban hasznára volt. Nagy sikere lett az egész országban, és most már egy egész emberöltő nőtt fel, mely az ő munkájából tanult.

Három vezető elvet emlit Schill, amelyek Hintner könyvét könnyüvé és ajánlatossá teszik. Ezek közül az egyik, amelyet legjobban kiemel, az erős és a gyenge igető elmélete, bár elfogadott igazság a tudományban, nem bizonyult egészen jó eszköznek a tanitásban, legalább úgy amint e grammatikában jelentkezik. Ép az igeragozás gyöngébb fejezete a könyvnek, nem épen zavartalan és igen megkivánja a tanár erős egyengető munkáját. De ujitásnak mégis nagyértékü volt e könyv egészben, mert a tudományos igazság alapján állva végre eltakaritotta az utból az afféle magyarázatokat, melyek a főbajt megkerülve csak ép a mnemotechnikának szolgálnak és inkább adják a tudnivaló ismertető jegyeit, mint értelmi jegyeit. Schill könyve tudományos gondolkodásra tanit.

A syntaxishoz tartozó fejezetek praecisiója kitünő. Ez pedig a rövidség e keretében, ki kell jelenteni, nagyobb mértékben Schill érdeme, mint Hintneré. Akárhány definitio, akárhány interpretatio jobb a magyar átdolgozásban, mint a német eredetiben. A mellett, hogy élesebb logikájával sokat jobbitott, külön érdeme, hogy a könyvet nem forditotta magyarra, hanem a magyar nyelv törvényei szerint alkalmazva átdolgozta magyarul gondolkodók számára. Magyarsága ugyan jobb is lehetne, de kár volna tűhegyre venni azt, ami még magyar irodalomtörténeti munkákban is feltünő bátorsággal jelentkezik. Eléggé bizonyitja a könyv hasznát nagy elterjedettsége és több kiadása Olvasó könyvét nagyobb dicséret illeti az átdolgozás érdeméért, mint grammatikáját: több gyakorlata, tudniillik magyarból görögre forditandó fejezete, természetesebb és helyesebb beszédű, mint Maywald sokszor túlontúlhalmozott mesterséges példakészlete, mely nehezen illeszkedik kapcsolatos szöveggé.

A grammatikában is a syntaxisban is most már sok mindent másképen és egyszerübben lehet megmagyarázni, kivált az újgörög nyelvből nyert tapasztalatok óta, melyek manapság már a philologusok tágabb köre elé kivánkoznak; e magyarázatokban is magukban majd annyi a psychologia, mint a logika; a szólásmódok és szerkezetek alakulását illetőleg a történeti fejlődést is nagyon célszerű az iskolában megmutatni. Azonban akkor, mikor Schill az ő könyveit kibocsátotta (1884-ben jelent meg az első kiadás), egyetlen tankönyviró sem érvényesitett effélét (mi nálunk most sem teszi meg egyik sem) és a rövidség szent érdekében bizonyára sokan tiltakoztak volna ellene később is.

Görög irodalomtörténete jó tankönyv, csak egybenmásban meg kellene ujitani.

1896-ban jelent meg az Izr. Magy. Irod. Társ. 4. kiadványául „Alexandriai Philo jelentése a Caius Caligulánál járt küldöttségről". A mi a görög szöveg interpretatióját illeti, kitünő. Maga a forditás nem egyenletes, néhol darabos, kifejezése többször nem szerencsés és nem jellemzi eléggé Philot. De, ahol Philo keserű haragját és sziporkázó

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER

gúnyolását vagy az istentelenségtől való ijedelmét kell tolmácsolni, csodálatos erejű, nemes egyszerűségű, szép és igaz melegségű. Ezeket a helyeket zsidó szive lüktetésével irta.

Általában azt látni, hogy sokat tudott; többet, mint amennyit meg akart mutatni. Mások félannyi tudással százszorta hangosabban dolgoznak hirükért.

Elhagyom és a hozzáértőkre bizom azon irásait, a melyek héber tudományát dicsérik. De meg kell emlitenem azt az igen nagy érdemét, hogy Deutsch Henrik imakönyve forditását átdolgozva a legjobb forditású imakönyvet adta a magyar zsidóság kezébe.

Nem volt hiú ember és úgy látszik nem volt rá kedve, hogy minél többet irjon. Vagy talán korán kezdődött betegsége és az ellen kellett forditania ereje egy részét, hogy megküzdjön vele, amig lehet.

Nem volt az ingadozás, a megalkudás embere. A mi kötelesség, abban nincs tétovázás. Amit tudni kell, azt nem lehet igy is mondani meg amugy is. Szigoru becsületességgel kell dolgozni, ha tudni akar az ember, nem pedig képmutatónak lenni önmaga meg mások iránt. A virággal ékeskedő tudatlanságot, az ügyes szinben jelentkező ürességet megvetette és gyülölte. Az ilyen jelenség, kivált ha tanitványai közt látta, keserű méreggel töltė el stoikus lelkét. Egyébiránt talán, mint a régi stoikus iskola, kissé ridegen választotta el a jót a rossztól, amit sokan nem értettek meg igazi intentioja szerint. De szivvel-lélekkel tette azt, amit tett és mondta azt, amit mondott és általában biztoson és helyesen itélt.

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava iubentium
Non voltus instantis tyranni
Mente quatit *solida* neque auster . . .

Nem ismerte a puha engedékenységet. A munkában való lanyhulás vagy valaminek elmulasztása és a gondolat fonalának elejtése, vagy a gondolat egy láncszemének elhullajtása komoly baj volt előtte és valamiképen egy azon mérték alá esett, egy azon defectusnak látszott, mert az ethika és a logika ő benne egy úton járt és

egységben működött. A mily szigoru askesissel, vasfegyelmezéssel nevelte önmagát, olyat akart látni tanitványain is, mert azt vélte természetesnek. Tudásuk, azt, akarta, a legteljesebb legyen. A ki tehetséges volt, sokra ment alatta ; a közepes ész is megélesedett és kicsiszolódott ; az elégséges gyakorta leverte más iskolák jobbjait. Kitünően ismerte őket. A kiket csak egy hétig látott (egy évvel annak előtte, hogy nyugalomba vonult), azokat három hónap mulva is tisztán meg tudta itélni és egy év mulva is vissza emlékezett rájuk. Azért itéletében még sem volt elbizakodott. Bizonyos félénkséggel tudakolta, mikor utódja lettem, jeles tanitványait, hogy milyen értékűek és csak, amikor már hallotta dicséretüket, akkor vallotta meg elismerő véleményét és akkor csillant föl szeme örömmel a testi fájdalom érzései közt. Sok jeles tanitványa büszkélkedik nevével.

Schill Salamon azon jeles férfiak közé tartozott, akik tisztelni való hirre emelték a Rabbiképző-intézetet és ezzel szép és nagy emléket biztositottak maguknak. Tisztelettel hajlok meg emlékezete előtt.

Dercsényi Móric.

SCHILL SALAMON ÉLETRAJZA.

Schill Salamon született Budapesten, 1849. október 4-én. Tanulmányait Győrön, Budapesten és Bécsben végezte. Miután tanári oklevelet kapott, az aradi főgymnázium tanára lett, hol 1874—1878-ig működött. Steinhardt aradi rabbi héber tudománya folytán nagyon kedvelte és ugylátszik része volt abban, hogy 1878-ban a Rabbiképzőbe hitták meg. Itt a latin nyelvet kizárólag ő tanitotta, váltakozva az egyes osztályokban a görögöt is. Irodalmi működéséhez, amely az előbbi cikkben behatóan méltatva van, megjegyzendő még, hogy legtöbb cikke a Magyar Zsidó Szemlében jelent meg. Itt láttak napvilágot a biblia szövegéhez való észrevételei, részben a Zeitschrift für die alttestamentlichen Wissenschaft-ban is. Bloch 80 éves születésnapja alkalmából kiadott ünnepi iratot ő szerkesztette,

ugyszintén az intézet 25 éves fennállása alkalmából közrebocsátott füzetet, amely adalék az intézet történetéhez. Boldog házasságban élt Frommer Zsenivel, ki két fiuval ajándékozta meg : dr. Schill Imre orvos és Schill László mérnök. 1907-ben munkaképtelenné lett, sulyos szenvedéseit 11 évig stoikus nyugalommal viselte, a tudomány és a zsidóság iránt majdnem mindvégig eleven érdeklődést tanusitva. Máj. 31-ének éjjelén halt meg 69 éves korában. A junius 4-én végbement temetésen a család nevében Dr. Fischer Gyula, a Rabbiképző nevében Dr. Blau Lajos bucsuztatta.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK A RÓMAI BIRODALOMBAN.

A zsidók történetéhez az adatokat, ellentétben más népekhez, nem a nemzeti irodalom szolgáltatja, hanem a külső források. Kivétel e tekintetben csak Josephus és Philo, (valamint a jórészt eltünt hellenista irók) mert ezek zsidó voltuk mellett a hellén általános kultura részesei. A rabbinikus irodalomból sohasem lehetne a zsidók történetét megismerni, (valamint a zsidó hagyomány jellegét mutató ujtestamentumból sem), mivelhogy ezek a művek — jobb szó hijján igy kell nevezni — mindenüvé inkább tartoznak, mint a historiografiába. A rabbikat, legalább egyiket-másikat bizonyára népük multja tisztán históriailag is érdekelte, de ennek az érdeklődésnek az általuk produkált szellemi termékekben csak itt-ott van nyoma. Ennek megvan a maga oka: a talmud (a szó legtágabb értelmében) valláserkölcsi kódex és nem világi ismereteket terjesztő mű. Sem formájában, sem létesülésénél fogva nem irodalom, évszázadokig nem volt szabad felirni és a mai napig sem tudjuk, hogy ez a tilalom mikor szünt meg.

Ha a zsidók multját megakarjuk ismerni, a történet általános forrásaihoz kell folyamodni. A zsidók vallásuk mellett, melyet legbecsesebb kincsükként őriztek, a világban éltek.

Számottevő nemzetet alkottak saját hazájukon kivül is legalább ezer esztendeig (kereken 500 időszámításunk előtt — 500-ig időszámításunk után) és ezen minőségben viszonyuk a többi népekhez a világ birodalmai és országai által nem egyszer törvényileg szabályoztatott Ezekből a törvényekből nemcsak jogi állásukra, hanem egyéb viszonyaikra is esik egy-egy fénysugár.

A zsidók nem voltak *quantité negligeable*, felkeltették környezetük figyelmét, úgy, hogy az irók róluk tudomást vettek. A felsőbb réteg félelmét mutatja sok görög-római mű zsidó gyülölete. Ezekben sok becses történeti anyag van, de tévednek a modern történikusok, midőn a zsidóellenes kifakadásokból az ókori népek zsidóellenes hangulatára következtetnek. A pogány népek széles rétegei, melyek a zsinagógákba tódultak, nem lehettek „antiszemiták". Ezt szem előtt tartva, a nevezett irodalom a zsidó történetnek másik nagy forrása.

Harmadik forrást, még pedig jelenleg már igen gazdagon folyót alkotnak az „irott emlékek". Azelőtt csak inscriptiók voltak, ezek is aránylag gyér számban, most azonban nemcsak ezek szaporodtak meg, hanem tömegesen kerültek elő papyrusok, aram és görög nyelvüek, melyek az ókori zsidókra vonatkoznak. Ezek eddig összeségükben nem használtattak fel.

Ez utóbbi körülmény áll az egyházatyák müveiről is. Rég használják őket, de teljességükben még nem értékesitették a zsidó történet szempontjából.

Zsidóellenes polemiájuk tiszta szemmel nézve tárgyilagos felhasználásra is nyujt anyagot. Amit mondanak, elég sürün azt jellemzi, aki mondja és nem azt, akiről mondja.

Mindezeket a forrásokat elfogulatlan felfogással felhasználta *Juster Jean*, ki két terjedelmes kötetet, (510 és 338 lap) bocsátott közre „a zsidók jogi, gazdasági és társadalmi helyzetéről a római birodalomban". (Les Juifs dans l'empire Romain leur condition juridique, économique et sociale, *Paris* 1914.) Nem azonos Schürer ismert nagy munkájával, amely csak 130-ig terjed, mig a jelen mű a VI. századig, habár természetszerüen részben ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja. A 212 lapra terjedő Introductioból kiemeljük a IV. és V. részt. Az előbbi „Diaspora" cim alatt felsorolja földrészek és országok szerint azokat a helyeket, melyekről ránk maradt adatokból tudjuk, hogy azokban zsidók laktak. (180—208.) Bennünket külön érdekel a következő két sor (186. lap) „*Pannonie*." Alberti Irsa, Salva (près Gran). Intercisa, Soklos, Sarajevo". Dalmácia is szerepel Senia

várossal (187.) Az egész világon laktak zsidók, mert kétségtelen, hogy nemcsak ott voltak, ahol jelenlétüket még ma is bizonyitani lehet. Az V. szakasz (209—212.) azt bizonyitja, hogy a zsidók mindenütt jelentékeny számmal voltak. A római birodalom összlakosságának 10 szazaléka, nem tulzott feltevés (5—6 millió, sőt valószinüleg több.) Philo szerint a zsidó nép az emberiség fele. (Leg. 31. §. Juster 209.) Palesztina lakossága legalább 5 millió volt. (219, 2.) A zsidók mindenütt rómaiak akartak lenni, ott is, ahol a városi polgárjoggal birtak. „A zsidók a római birodalom egyesitő elemei voltak, még pedig oly mértékben, hogy helyenként a Rómához való hüségüknek áldozatául estek. Nem meglepő tehát, hogy a római törvények őket, mint Róma barátait, mint hűséges alattvalókat, mint bölcseket, jókat, a törvényeknek engedelmeskedőket dicsérik." (219.) Privilégumaik római törvényeknek tekintettek (221). A római formula az volt, hogy a zsidók élhetnek saját törvényeik szerint, mint a többi népek. (u. o.) Ezek a privilegiumok egységes tömböt képeztek és állandósággal voltak felruházva. (223.) *Leges aeternae* voltak és a 70-iki nagy felkelés után is fentartattak. (225.) Csak a kereszténység, amely theológiai okoktól vezéreltette magát, szüntette meg a privilégiumokat, vagy legalább egy részüket. (227.) Adott nekik privilegia odiosa, vagyis megszoritotta őket polgári jogaikban. (231.) „Összefoglalva a zsidó *kultusz* tűrése és a *zsidók* üldözése majdnem dogmája az egyháznak: a zsidók elleni törvények keresztény tudósok és papok gyártmánya." (u. o.) A pogány kultuszok toleránsak voltak egymással szemben, megengedték, hogy mindenki vallási és nemzeti szokásai szerint éljen. „Pikáns dolog, hogy *ennek a jogi elvnek, mely a pogány istenek kölcsönös türelmében gyökerezik, hódoltak, midőn feláldozták a zsidók kedvéért, az ő türelmetlen istenük kedvéért a hivatalos vallás követelményeit, felmentvén őket az alól, hogy annak ritusait kövessék.*" *(248.)* Ezt szerző maga huzta alá. Azután azt jegyzi meg, röviden szólva, hogy a kereszt. vallás szintén türelmetlen lévén, uralomra kerülésével, a forradalom emlitett szabadelvüségét intoleranciára változtatta át, de a zsidó kultusz mégis megtűrte, vele kivételt tett. (248.) Szüksége

volt a zsidókra, mint a kereszténység élő tanúira. (250.) A zsidó vallás volt az egyetlen, melyet még is megtűrt. Később (Heraclius stb.) a zsidó vallást sem akarta tűrni. (251.) Egy inscription ez olvasható: מריה הגיורת הודלקת. Ez annyit jelentsen: Maria a buzgó prozelitanő (I. 254. az 1. j. vége felé.) Feltünő először a מריה szóalak, másodszor a הדלקת égő szó. A felirat hamisitvány benyomását teszi. Zsidók nemcsak téritettek, *hanem maguk is kitértek. Vissza is tértek.* Lásd I., 272. k. Keresztények zsinagógákba mentek imádkozni, szombatot és más zsidó ünnepnapokat tartottak. (280. k.) A szombati böjtölés (281. jegyzet) talán zsidó eredetü, miről most nem akarunk bővebben szólani. A kereszténység nagy erőfeszitéseket tett a 2. századtól kezdve, hogy a zsinagógától átvett ünnepek, ritusok stb. eredetét eltüntesse, hogy a népet a zsidó vallásbeli életmódról leszoktassa. (I. 305. k.) A husvétot egészen átalakitotta, a mi csak nehezen és nagysokára sikerült. Husvétkor a keresztények *bárányt vágtak és pászkát ettek.* Az egyházatyák ez ellen irtó háborut folytatnak és azt bizonyitják, hogy a husvéti bárányáldozat a zsidóknak sincs megengedve a templom elpusztulása után (315., 3. és 316.) Ebből az látszik, hogy a zsidók közt akadtak még, kik a husvéti bárányáldozat ritusát a 3—4. században is gyakorolták. A két talmud nép jámborság tekintetében nem mértékadó, mert ez a két mű csak a theologusok vallását tartalmazza és legfeljebb a palesztinai és babyloniai zsidó népre hü forrás. A diaszpóra többi országaiban más zsidóság is létezhetett. Tudjuk, hogy Todosz Rómában a népet a husvéti bárány bemutatására szoktatta (Berák. 19 a., Peszáhim 53), a mi ellen a palesztinai tudósok tiltakoztak. A keresztények husvét este bárányhust és pászkát ettek, tehát az ünnepeket ugy ünnepelték, mint a zsidók Rómában és kétségtelenül máshol is a római birodalomban s sok országban, melyeknek zsidóságáról nem maradt ránk értesités. A keresztények zsidózása gyakorolt zsidó szokást tételez fel. Egyébiránt van számos (nem zsidó) adat arra, hogy a zsidók a husvéti bárányt ették. Lásd az összeállitást I. 357., 1. Az egyház az istentiszteletet is átvette a zsidóktól, melyen az eltávolodás kedvéért változtatott

ugyan, de az alapvonások megmaradtak. (317. k.) Még az éneket is átvette (324), de azért Jeromos azt mondja, hogy a zsidók zsoltáréneklése disznóröfögés. (324. 7.) Az egyház usurpationak tekintette azt, hogy a zsinagóga tovább énekli azt, amit az egyház tőle átvett. Az egyház minden ünnepe és egész liturgiája zsidóellenes tartalmat nyert. A zsidót mindig bevették az imádságba, oly ünnepeknél is, melyek uj alkotások, azaz nem zsidó eredetűek voltak és igy nem volt közvetlen ok a zsidók elleni hangulat felkeltésére. (325. k.) Összefoglalás 335. lapon. A szombat szigoru megtartásáról értesülünk Chryrostomus egyik homiliájából, hol azt mondja, hogy a zsidók, ha szombat napján egész kincset kinálnának nekik, nem fogadnák el, semhogy a szombatot megsértsék. (I., 355. 2.)

Justinianus ismert 146. novelláját Juster behatóan tárgyalja (369—377). Arra az eredményre jut, hogy Justinianus az egész talmudot tiltotta el és hogy a szadduceusok pártjára állt a farizeusok ellen. (375.) A szóban forgó novella a szadduceusoknak a 6. század közepén való létezését bizonyitaná, mit Juster joggal tart fontos momentumnak, ha t. i. igaz.

A patriarchának fizetett évi adóról szólva, tévesen mondja I., hogy II. Juda patriárcha a 2. század végén élt. (387. 4. eleje, olvasandó I. Juda). A patriarchatus érdekes történetét adja a római jog és az egyházatyák alapján. Éppigy ugyanazon az alapon a zsinagóga összes functionariusét. A papság közt első helyen az *archisynagogus* áll (450—453). Ez a rabbitisztséggel azonos.

Kétségtelenül sokszor igy van, de az is bizonyos, hogy a ראש הכנסת név aequivalense (mit Juster nem emlit), ez pedig bizonyára nem volt mindig rabbi, azaz tudós. Juster összeállitja a még meglevő forrásokból az archisynagogus jogait, kötelességeit és ténykedéseit. Ez mind helyes, csak az nem helyes, hogy *minden egyes* archisynagogus mindezen jogokkal birt és ezeket a teendőket végezte, hanem különböző helyeken és különböző időkben más-más volt az archisynagogus joga és tevékenysége. Hogy ismert terminológiával éljek, némelykor a rabbit, máskor a hitközségi elnököt jelenti, amivel nem akarjuk azt

mondani, hogy nem volt zsidó tudása, hanem csak azt, hogy mi volt a tisztsége. J. szerint az archisynogogus nemcsak theologus, hanem orvos is volt. Erre az egyik bizonyiték Jeromos következő nyilatkozata: *Praepositos habent synagogis sapientissimos quosque, foedo operi delegatos ut sanguinem virginis, sive menstruatae, mundum, vel immundum, si oculis discernere non potuerint, gustu probent* (Ep. 121. 10. Juster 452. 3). Világos, hogy a דם נדה és דם בתולים megkülönböztetéséről van szó, amihez nem kell doktornak lenni, amint az ilyen kérdésben itélkező rabbi sem az. 455. 3. felsoroltatnak a görög (és latin) terminusok, melyekkel a zsidó tudóst nevezték. Ezek között van sophoi is. Ez azonban nem חלמיד חכם-nak, mint J. állitja, az aequivalense, hanem חכמים-nak.

A zsinagógákról bámulatos nagy anyagot hord össze kis téren (456—472), miből egy kötetre is telik. A nevek között szerepel ὁ οἶκος (457.) a jegyzet közepén. Emlékeztet a הבית szóra, mellyel a talmud a jeruzsálemi templomot szokta jelölni. Egy 4. századbeli feliraton (Cyprus szigete) előfordul Ἑβραϊκή (u. o. és R. E. I. 61. (1911) 285). A talmudban (j. Gittin 43 b 7) előfordul synonym szó a zsinagógára: יהודאיקי : Ἰουδαϊκή. Ez a szó egyszerüen zsinagógával forditandó. A talmud szóban forgó helyén a külföldről hozott válólevélről van szó, melyben a nevek olyanok, mint a „népek" nevei. Felvetik azt a kérdést: kell-e a küldöttnek (שליח) ismerni az aláirt tanuk neveit? Erre Jóchanan igennel felel és mellette való bizonyitékul a talmud az ismert barajtát idézi, melyben az áll: A külföldről jövő válólevelek, ámbár a benne előforduló nevek olyanok, mint a népek nevei, érvényesek, mert a külföldi izraeliták nevei olyanok, mint a népek nevei. A talmud ehhez megjegyzi: csak a külföldről mondja, de a belföldről (Palesztina) nem mondja. Azután következik a kérdés: hát hogy van a dolog? Mire R. Bibi R. Aszi nevében ezt mondja: Irni kell a Judaike helyén. Ha nincs ott Judaike, a zsinagógában. Ha nincs ott zsinagóga, gyüjtsön össze tiz embert. A döntő részlet eredetiben igy hangzik: אם עד שיכתוב במקום יהודאיקי, אין שם יהודאיקי בבית הכנסת. אם אין שם בית הכנסת מצטרף עשרה בני אדם. Halákailag a kommentátorok a helyet nem értették, miről

könnyü meggyőződni. Arról van szó: mikép biztosittassék az, hogy a tanuk zsidók legyenek? Erre Asszi azt ajánlja, hogy a *Judaike*-ben irják, akkor természetesen a tanuk is zsidók. Ha nincs *Judaike*, azaz a görög nyelvü zsidóknak nincs az illető helyen külön templomuk, irják a *bet hakeneszet*-ben azaz a zsinagógában. Ha pedig ez sincs, — irják — tiz ember jelenlétében. *Judaike* is zsinagóga és בית הכנסת is zsinagóga és a kettő között mégis különbség van: az egyikbe görög, a másikba héber (aram) zsidók járnak. A bécsieknek Tempeljük van, a tarnopoliaknak Schül-jük van, mindkettő zsinagóga. Megjegyzésre méltó, hogy az egész rabbinikus irodalomban csupán az emlitett Jerusalmiban fordul elő a *Judaike*. (Krauss, Lehnwörter II. 279.)

A *proseuche* és *synagógé* szavakat pogány templomokról is használták (Juster 457 lent). Igy érthető talán az, hogy Rómában és Korinthban (Deissmann, Licht vom Osten) volt egy *synagógé tón Hebraión*. Meg kellett közelebbről határozni a még neutrális synagógé szót. Már máskor (M. Zs. Szemle) kiemeltük, hogy a keresztények templomaikat szintén zsinagógáknak nevezték és hogy *conventicula* ez utóbbinak szolgai fordítása. I. 458. a jegyzet végén szintén azt mondja, de a bizonyitékok közt a milanói türelmi edictumot (311) nem emliti. A zsinagógák viz mellett épültek, mely tényre a mi szerzőnk (459, 1) bizonyitékokat állit össze, közöttük olyant is, amely tudomásom szerint eddig nem hozatott föl. Abban azonban nincs igaza, hogy a talmud a viz melletti zsinagógákról nem tud. Lásd erre nézve M. Zs. Sz.

Érdekes az, hogy Ambrosius (Ep. 40, 13. §.) a zsinagógát nyilvános épületnek (*aedificium publicum*) nevezi, a római praefectus és konstantinápolyi püspök épületéhez hasonlitja (459, 4). Ebből kitünik, hogy a zsinagógákban nemcsak istentiszteletet tartottak, hanem ott mindenféle ügyet intéztek el. Ez kitünik a fent emlitett Judaikéról szóló jer. talmudi értesitésből is, hol arról van szó, hogy a válólevelet a zsinagógában irják. A zsinagógákat (épületeket) a császárok védték, ami nem zárta ki, hogy a keresztény korszakban it-ott elvették, vagy lerombolták. De ez per nefas történt. Az idők folyamán ez a crimen mégis

szaporodott, minek szomoru történetét olvashatjuk munkánkban. (462 kk.) Röviden szól J. a zsidók bibliothékáiról (474.) és archivumaikról (475. k.) Szerzőnk szerint a zsidóknak már az ókorban voltak kórházaik (476).

A második kötet talán még érdekesebb, mint az első. Hogy azonban az itt rendelkezésre álló tért ne vegyük tulságosan igénybe, csak a főbb tartalmat soroljuk fel és csupán néhány észrevételre szoritkozunk. A tárgyalt anyagot a szerző ebben a kötetben is két csoportra osztja: 70 előtt és 70 után. A templom elpusztulása (a zsidó állam megszüntetése) kétségtelenül határkő a zsidó nép életében és általában felosztó momentum, habár nem válik ki minden kérdésben, melyet e mű tárgyal. Az V. fejezet a zsidók polgárjogáról szól (status civitatis). Ebben négy korszak van: 70 előtt, 70 után, Caracalla után, a római birodalom bukása után. A keleti gótok pl. a zsidókra az egyébként megszünt római jogot alkalmazták (25. k.) Az egyház végül idegeneknek tekintette ezeket az utolsó rómaiakat (27.) A VI. fej. „a személyi status" fogalma alá tartozó jogi kérdéseket tárgyalja. Ide tartozik pl. a zsidó genuin jog szerint való biráskodás (29. kk.) A VII. fej. cime: A házasság (41. kk.) Érdekes a 3. pont, a melyben a vegyes házasságokról van szó. Pogányok és zsidók közötti házasságok nem voltak ritkák. Juster (46) felsorolja az irodalomból ismert eseteket. Origenes egyházatya anyja zsidónő volt, ki christianizált pogány felesége volt és fiát héberre tanitotta (45, 5. jegyzet végén). Az elvirai zsinat (306. év) volt az első, amely a zsidó-keresztény házasságot megtiltotta. (46, 1). Constantius 339-ben zsidó és keresztény nő házasságát *turpis consortium*-nak nyilvánitottta, de még ez a törvény is megengedte, hogy keresztény zsidó nőt vegyen el (47.) Az egész fejezet roppant érdekes. A nazareti zsidó nőknél szebbek nem voltak sehol. Jeromos a zsidóknak szemükre veti, hogy szép nőket s sok gyermeket kivánnak. (52.) A VIII. fej. a válásról, a X. a szerződésről, a XI. a tulajdonról szól. A XII. fej. részletesen adja elő a rabszolgaságra vonatkozó törvényeket. A keleten megszoritották a zsidók rabszolgatartási jogát, a nyugaton (az V. század elején) még nem (73. lap).

Justinianus ezen a téren is kifosztotta a zsidókat (76). A XIII. fej. a testamentumról szól. A XIV. fej. Jurisdictió. A zsidók törvényszékeit a rómaiak 70 után is elismerték (97). A codex Theod. (398.) ebben is megfosztotta a zsidókat jogaiktól (101). Összefoglalás 104. lapon. A zsidó biráskodás az államtörvény dacára továbbra is fennállott; erre nézve Juster egyetért velünk (106, 2).

Ezután szó van az okmányokról (108. kk). J. idézi Gittin 11 a (Tos. Gitt. 1, 4) barajthája (199, 2) s azt mondja, hogy Simon ben Gamliél Josephus kortársa volt. Összetévesztette a második S. b. G-t az elsővel. Minthogy S. b. G. ugyanott Akibáról beszél, Juster tudhatta volna, hogy ez a Simon nem élhetett 70 előtt. A szóban forgó helyen arról van szó, hogy a pogányok által kiállított okmányok érvényesek. De csak במקום שאין ישראל חותמין אבל במקום שישראל חותמין לא. Rassi helyesen jegyzi meg, hogy a pogányok nem engedik meg a zsidóknak, hogy aláirjanak. A többi, amit még hozzáfűz, a történelmi helyzet nem ismeréséből fakadó rationalisztikus magyarázat. Juster (i. h.) szintén nem értette a barajthát. Az értelem röviden ez: Az okmányok, melyek a pogányok archivumaiba kerülnek, (minden okmánynak oda kellett kerülni, hogy jogerővel birjon) érvényesek, váló és rabszolgát szabadon bocsátó levelek is. De csak ott, hol zsidó nem irhat alá, de ha zsidó aláirhat, akkor a tanuknak zsidóknak kell lenniök. Alkalmilag majd bővebben kifejtjük

Az első, ki a zsidókat a tanuzási képességtől megfosztotta, Justinianus volt, kit azonban már egy concilium megelőzött, amint hogy a jogfosztásoknál eretnekek, pogányok, zsidókra vonatkozólag, mint szerzönk II. 123, 3. megjegyzi, a törvényhozót mindig megelőzte valamelyik zsinat. Zsidó, — így szól a törvény — igazhitü keresztény ellen nem tanuskodhat, de mellette igen. (C. Just. 1, 5, 21. Nov. 45. I.) A zsidók az eretnekekkel egy kalap alá kerültek (123. l.) Az igazságköveteli annak konstatálását, hogy a zsidók már jóval előbb *intestabiles*-nek nyilvánitották a saját eretnekeiket és a pogányokat. A פסול לעדות törvény történetét még nem kutatták, mint már más alkalommal kiemeltük. Nincs kizárva hogy Hadrian üldözéseinek ellenhatásaként nyilvánult meg,

meg először, de az sincs kizárva, hogy régibb keletü és római előtti idők üldözésének a szomoru produktuma. Talán még rákerül a sor e fontos kérdés kutatására. Az aram papyrusokban pogányok is szerepelnek zsidó okmányokon. Justinianus is megengedte még, hogy orthodox keresztények szerződésein, vagy végrendeletein zsidó tanuk legyenek. (124.) Az esküről szóló pont (124—126.) szintén igen fontos.

A büntető jog előadása folyamán (XV. fej. 125. kk.) Juster behatóan tárgyalja azt a fontos kérdést, hogy meddig volt meg a Szanhedrinnek a capitalis ügyekben való biráskodás joga? Arra az eredményre jut, hogy a talmud állitása, miszerint 40 évvel a templom lerombolása előtt elvették a főbenjáró ügyekben való itélkezést (j. Szanh. 1, 1 és 7, 2) a históriával ellentétben van (133, 1 és 138, 1). Ezután részletesen vizsgálja Jézus elitélésének kérdését. Pál apostol perét szintén megbeszéli (143, 1). Helyesen jegyzi meg mindjárt az elején, hogy az Apostolok cselekedetei mindenütt cserben hagy bennünket, hol lényeges dolgot tisztán és jogilag kell meghatározni. Mi ugyanezt konstatáltuk (Zsidó házasság felbontás I.) az Actának a válásról szóló nyilatkozatairól.

A papyrusokról tartott előadásomban kifogásoltam azt, hogy a jelenkori historikusok ókori zsidó ghettókról beszélnek. A mi szerzönk ghettó felirás alatt (II. 177) azt mondja, hogy a zsidók az együttlakásban kedvezményt láttak. Ez privilegium volt, melyet adtak nekik, nem pedig jogvesztéssel való sujtás (178). Csak egy példa van rá, hogy a zsidókat egy helyre szoritották, t. i. Alexandriában Caligula alatt, de ez is csak rövid ideig tartott (u. o.) V. ö. még II. 328, pótlás 177 laphoz.

A zsidók általános ókori tanuság szerint revolutionárius nép voltak. Juster 182—202 felkeléseiket, melyek közé tartozik a 70-iki és 132—35-iki szabadságharcok is, elmondja. Nyughatatlan nép volt, de csak ha bántották, különben békés elem volt. Az orosz zsidó tömegek a pogromok előtt nyugodtan viselkedtek. Feltünőbb az, hogy az ókori zsidók közt sok volt a kalóz és a rabló (202. k), de J. szerint az ókorban ezeket a foglalkozásokat nem tekintették becsteleneknek. A közönséges gyilkosságot azonban zsidók rit-

kán követtek el, csak egy példa ismeretes (ugyanott). Összefoglalás a zsidók bűnözéséről: nincsenek speciális zsidó bűnök, talán csak a lázadás (214). Ruházatukban sem különböztek a görög-római pogány világtól a Diaspórában, sőt talán Palesztinában sem (215). Ez utóbbi állítás a talmudra (Sabb. 120 a és j. Sabb. 16, 4) támaszkodik (216, 1). „Az emlékeken a zsidók ruházata semmi különlegességet nem mutat" (218, 1 végén). Az ellenkező véleményeknek nincs alapjuk (219). Rengeteg tudományt mutat a XVI. fej. a nevekről. Először következik a zsidó nevüek felsorolása, ábécé sorrendben, amint a feliratokban, papyrusokban stb. találhatók (222—226, 227—234). A proselyta, valamint a kitért zsidó uj nevet vett fel a régi mellé. A rómaiak sem a ruházatra, sem a névre vonatkozólag semmiféle rendelkezéseket nem tettek (234 b).

Zsidó közhivatalnokokról XXI. fej. Voltak: király barátai (a midras אוהב המלך-jel), lovagok, senatorok, legatusok stb (248. kk.). Csak a keresztény császárok fosztották meg a zsidókat a köztisztségektől. Voltak főorvosok és nyilvános tanitók (254 k). Egy zsidó (Cosmus) a II. század végén Intercisában (Pannonia) *praepositus stationis* volt (257, 2). Ebből megállapithatjuk, hogy az említett időben zsidók éltek a mai Magyarország területén. 425 ig ügyvédek is lehettek (263). A zsidók, mint ismeretes, egyiptomi, perzsa s görög seregekben mint katonák szolgáltak. Még a római seregben is szolgáltak. 175-ben Marcus Aurelius, 195-ben Niger alatt (273). A IV. század végén annyi a zsidó katona a római seregben, hogy az egyházatyák emiatt lármát csapnak (276, 5). A keresztény korszakban innen is kizárták őket a törvény szerint, de ez nem sikerült mindjárt (277). A rendőrségben is voltak zsidók (279).

Foglalkozásra a hazájukból erőszakkal elhurcolt zsidók többségükben földmivesek voltak és lettek. Közmunkára is alkalmazták őket. Sok zsidó kereskedőnek (tyrusok, görögök) adatott el, következéskép kereskedésben, iparban tevékenykedtek. Az önkéntes kivándorlás a tulnépesedés miatt az előbbinél még nagyobb volt (292 k). Az iparról 305, különösen amit Cosmas Indicopleustes mond, hogy t. i. sok ipari ágát mai napig a zsidók űznek (Mózes II. könyvében leirt) a pusztai hajlék felállitásánál tekintetbe jövő mesterségekről van szó. Cosmas szó szerint idézi is bibliát). Voltak zsidó festők, drámai művészek, poéták (nem héber nyelven!), historikusok, filozófusok stb. (309 k). Hires alchymista volt a III. században Mária zsidó nő. Galenus Salamon zsidó főorvos ellen irta a „Remediis parabilibus" c. könyvet (310). A IV. században arról panaszkodnak, hogy nagyon sok a zsidó katona (312). A zsidók szociális tagoltságáról való összefoglalás (313). Sok a zsidó rabszolga, az V. század végén azonban már nagyon ritka; a diaspórában sok a földmives; több mesterséget (üveg, festő, szövő ipar) majdnem monopolizálva; a pogány iró sohasem jellemzi a zsidókat mint kereskedőket, csak az V. század végén adják a zsidók magukat egyre nagyobb számban kereskedésre. Kevés gazdag mellett sok a szegény zsidó; olyanok is, kiknek a megkereszteléshez szükséges inget sem tudták előteremteni és erről nagy Gergely pápa külön leiratban rendelkezik (319, 7 és 321, 1). A pápa, mint látszik, az egyházzal egyetemben a zsidók szegénységére alapitotta a térités (321). A pogány római birodalom a zsidókat polgári jogaikban és foglalkozásaikban nem korlátozta, azt a keresztény császárok kezdték, ami által a zsidókat egyrészt a mesterségekből a kereskedés felé szoritották, másrészt szegénységbe taszitották (323).

Az itt adott részletek, jórészt kivonatok, távolról sem kivánnak képet adni a nagy mü egész tartalmáról. Gazdagságáról alig alkothatunk magunknak elég nagy képzeteket. A tudás szélességére és mélységére semmi tekintetben nem áll Schürer elismert müve mögött, de messze áll fölötte elfogulatlanság tekintetében. A rabbinikus forrásokat valamint a modern zsidó irodalmat kielégitő mértékben használta fel. *Juster Jean müve standard work lesz a zsidó irodalomban.*

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

GENIZA TÖREDÉKEK.

II.

D.

Az alább közlésre kerülő darab, mely részvétlevelet tartalmaz, 11·8 cm. hosszu és 19·7 cm. széles papyrus. Tizenhárom sor irást tartalmaz az iró nevén kivül. A sor végén az irás teljesen elfakult, de azért valamennyi sort lehetett végig olvasni. Csupán az első sor vége olvashatatlan. A hátlapon iráspróbáknak látszó arabs és héber betük vannak hosszában. Széltében e szavak olvashatók: חמין זית טיב קצרייתין בעין רבו alatta pedig szélesen e három betü: ילי ז. Értelmezni nem tudom őket. A levél szerzője gyanánt a feliratban olvasható: למלוך שלמה ברבי אליה הדיין[1], utána még egy szócska lehetett[2], a papiros kiszakadt. Az első sor szerint יוסף הישר-hoz intézi az iró a levelet, amelyben egy drága halott elhunytához condolál. Talán a fia halt meg Józsefnek. Hogy milyen Józsefről lehet szó, nem biztos. Mintha בר ישוע állott volna az első sor lekopott végén. A levél irója *Selomo b. Elijahu Ha-dájján. Cowley-Neubauer* geniza leirásában 2878_{185} említi שלמה ברבי אליה הדיין ס״ט mint levélirót, épugy 2877_{33} teljesen hasonlóan. 2878_{53} szerint pedig szerepel egy okiraton שלמה המלמד ברבי אליה הדיין ס״ט. Ez okirat 1541 Sel. = 1230-ból kelt Fosztatban. Lehet, hogy azonos a mi levélirónkkal.[3] Egy יהוסף השר ismeretes *Cowley-Neubauer* 2876_{28}-ból. Természetesen teljes azonosságot csak feltételezni lehet.

A részvétlevél elrendezésénél fogva is érdekes, bepillantást enged a kor stilusába. Első helyen áll a biblia. A levéliró méltóbb szavakat nem talál fájdalmának és részvétének kifejezésére mint a Szentirás szavait. Ezért első sorban bibliai verseket idéz. De feltételezi olvasójáról, hogy járatos a bibliában. Ezért csek a versek első szavait idézi. Csak miután 14 szentirási verset idézett, melynek

[1]) A למלוך = Mamluch ritka név.

[2]) Valószinüleg ס״ט.

[3]) שלמה ברבי אליהו ס״ט még egy אברהם הכהן הדיין-hoz irt levélben szerepel, részben közölte Goldziher R. E. J. 1908. 57 old.

végére az M. n. 32, 4-ből vett, a צדוק הדין formulájába átment verset teszi, tolmácsolja saját szavaival fájdalmát. Rimes próza, mely bibliai fordulatokban gazdag.

למלוך שלמה ברבי אליה הדיין . .

1 אל הדרת יקרת מעלת פינת צפירת חפארת מרנו ורבנו יקירנו יוסף השר החכם והנכון הר . . ה . . ני ברבי . . . .

2 ואתה בן אדם האנה וני והיה כי יאמר אליך על וני הזות קשה וני שמעתי ותרנו בטני וני וישמע העם את הדבר וירע הזה ויתאבלו

3 קול שמועה הנה וני על כן מלאו מתני חלחלה וני עלי הלבנון וצעקי וני — גוי נגרך והשליכי ושאי ונמי (ב) איכה יגעם וחב

4 ממרום שלח אש וני (נפלאה) נפלה עטרת ראשנו : על זה היה דוה לבנו וני אמור למלך ולגבירה ונמי המלך יתאבל וני

5 הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא

6 שמועה שמעתי ותרגזדתי ותרדתי ופחדתי וחלתי והתחלחלתי ונאנחתי לא שלותי ולא נחתי (ונפשי הימיהו)

7 קודרת וכוכיה עניה סוערת באניה כי החכמה יושבת שוממה וברחל נאלמה ותפשי התורה נמהרו

8 ובעלי המשרה שק חגרו וכולם לארץ סחרו וכוח לא עזרו למען כי הימים קמו בקמים יפרשו הרמים

9 ולכדו בני חכמים מחוכמים והוחקו נעימים והשפילו רמים והקדירו מדומים וזמן שלח יד

10 באיש צייד על ארי צחרים ופריץ רישתו (ינש) ונתפש בשחתו מבחר עפריך וישח ברוב ממשה

11 הגיע לעבים ויפל אחד מן הכוכבים ובא לארץ צבי וישב ממנו שבי והשמועה כי באה עדינו

12 רפי ידינו רעדה אחזתנו שמה החויקתנו והוה כי שמענו ארץ התרועע ועינינו דמעה ונפש התרעע נשמעה
נו נו נו

13 ומרורים שבעה וראש פרעה ומדים קרעה (ומספר) ומספד קבענו.

Jegyzetek a szöveghez.

2. sor. Ez. 21. 11; U. o. 12. v. csak יאמר helyett יאמרו; Jes. 21. 2; Hab. 3. 16; II. M. 33. 4.

3. sor. Jer. 10. 22; Jes. 21. 3; Jer. 22. 20; Jer. 7. 29; Siralm. 4. 1.

4. sor. Sir. 1. 13; U. o. 5. 16 és 17; Jer. 13. 18; Ez. 7. 27
5. sor. V. M. 32. 4 és az ismeretes imádság.
6. sor vége Jób 3.26.
7 sor. אניה és עניה Jes. 54. 11-re szójáték; a néma juh Jes. 53. 7; נמהרו oly értelemben mint Job 5. 14; תופשי התורה Jer. 2. 8;
8. sor. סחר mint Jer. 14. 18;
10. sor. עופר fiatal gazella, aztán átvitt értelemben ifju, fiatal tudós. pl. Jalk. Simon. Tanna di-bé Elijáhu nevében Num. 21. 10-re כמה עפרים יש בהן בישראל ועוסקין בדברי תורה שני או לעופר האילים stb.
כרוב ממשח I. Ezek. 28. 14.
11. sor. ארץ צבי Ezek. 20. 6; וישב etc. Num. 21. 1.
12. sor. רעדה stb. Jes. 33. 14; שמה stb. Jer. 8. 21; הוה Ezek. 7. 26; ארץ stb. Jes. 24, 19.; a שמעו alatt javitva שמעה olvasható.
13. sor. ומרורים stb. Siralm. 3. 15; וראש stb. III M. 21. 10.; ומדים stb. I. Sam. 4. 12. שבעה, פרעה és קרעה fölött mindig נו áll, mintha nem a נפש volna az alany, hanem plur. 1. szem.

E.

Pergamentlap a következő darabunk 14 cm. hosszu és 20 cm. széles. Huszonnyolc sort tartalmaz, a huszonkilencedik kis sorban a végén három szó nyoma látszik. Sajnos nagyobb felületeken a pergament felső vége lemállott és kilyukadt. Azon felül az utolsó 10 sort tartalmazó darab a pergament hajlitása folytán külön vált, a mi főleg a tizenkilencedik sor olvasását megnehezitette. Mind a mellett sikerült ugy kibetüzni a levelet, hogy tartalmáról világos képet kapunk. Rimes prózában irt levél. Irójának neve ismeretlen. *Már Ráb Jákob b. Mosehez* szól. A levél külső végén teljesen elmosódott czimből is tisztára kivehető: לכבוד . . . מרנא ורבנא משה הרב, egyéb szó teljesen elmosódott. Ki volna ez a Már Ráb Jákob b. Mose, kit levelünk מופת הדור és egyéb kitüntető cimekkel emlit? Nem tudunk reá kielégitő választ adni. *Serira* levele a szurai gaonok sorában (VIII. I ed. Heiman 99. o.) מר רב משרשיא כהנא בר מר רב יעקב-ról beszél. *Raved* משרשיא helyett משה-t olvas (l. *Heimann* 99. o. 4. jegyzetét) és *Mose b. Jakob* volna a gaónnak neve és מר רב יעקב talán atyja, Mosénak nevét adta volna fiának, a gaonnak és igy levelünknek cimzettje Mar Ráb Jákob b. Mose atyja volna az emlitett szurai gáónnak. Csakhogy nem mellőzte volna a levéliró a megszólitottnak *kohanita* voltának feltüntetését. Egy másik Jákob b. Mose a *narbonnei* iskola első feje gyanánt ismeretes. Nem e ez a mi levelünk megszólitottja?[1])

Egy *Abraham b. Salamon* nevü tudóst ajánlanak Már Jákob figyelmébe. A levéliró reámutat törekvéseire a talmud tanulmányozásának terjesztése körül, mert szaporodtak a talmud ellenségei. Általános panaszképen hangzik-e az, vagy célzást tartalmaz karaita törekvésekre, eldöntetlen. Talán majd más geniza irat világitja majd meg kellőképen levelünket, mely mindenesetre megérdemli a kiadására és kibetüzésére forditott fáradságot.

1 ליקרת הוד הדר אדירנו כבירנו אהל התורה, משכן מדורה, גבירה וגבורה, מר רב יעקב רב השכל וגם
2 המשרה, הנוהל חכמת צנועים, אמון שעשועים, מהוגים דעת אלהים יודעים, מקודשים בקדושת אדון תוך קלעים,
3 אמרות טהורות מביעים, מכסף מזוקק צרוף שבעים, וחבונות כמעיונות נובעים, נקיים מכל טום ורשעים, אין
4 פרץ לתועים ואין יצאת למתעים, נורלם חלק טוב וגעים, חמדת שמות מודיעים א מ . . . זיקות דנור מסיעים
5 מזומנים לכת שלישית ברקיעים, אמת . . ם בין השועים הללו הידועים . . . . . לתורת אל ותלמידין . . . . ומדרשות
6 ומדרשות בראשי הישיבות הנשועים, והעמיד תלמידים מפ . . . . . בתורה ויראה שבוע

[1]) Lásd Gross: Gallia Judaica 410. o. 3., Poznanski: Babylonische Geonim im n chgaonäischem Zeitalter: 107o. Meilesleg említjük, hogy neve mellett הנביא van. Gross f. i. h. diszcimn k tartja hivatkozással Zunz Z. G 565 és Litg 355-re, l. még Gross f. i. h. 337. oldalán Mi inkább a הנביא-t eulogiának tartjuk. Abbreviátura, melyet meg nem sikerült feloldani és középkori irók sütün használják. Igy a h res Maimuni Misne Tóra (Codex Kaufmann 77/IV) kézirat illuminatora és másolója a munkája végén többször igy irja alá nevét: נתן בר רבי שמעון הלוי הע"ב"א.

7 שביעים. מאורם כמנורת זהב נוביעים. מוסר רב מקשיבים שומעים. וכהדר
אורבו מוסיפים ולא נוגעים. בלשונך
8 מרפא כל פצעים. מחיה וגם יראה . . . . . ידועים יקרים . . . .
בן מרנא ורבנא משה הרב מופת
9 הדור פיני ועוקר הרים. אשר זיו כבד בית ה . . . . חק חמדת ישראל
. . . ברכת אל אשר בישמאלה מעשרת. בכבוד ת—
10 ובימינה ימים מערכת. בהוד הדר לבניהם הם . . . . ת ובניהם למו כותרת
ועטרת. יהי רצון שוכני סנה לכונן אשוריהם
11 למלא משאלותיהם. להקים על סלע רגליהם. להודיעם אורח חיים שובע
שמחות את פניו נעימות בימינו נצח. — שלום משמי
12 מעלה וברכה בכל פועל. והצלחה בבנין אל פעל. ומרפא למזור צרי ותעל
וריחוק כל רעל. ודיחוי רע בליעל. עם שאר
13 כל הברכות והחצלחות והתשועות תהיינה לך ולכל יש לך סלה. שא
שלום רב ממנו ומכל הנלוים ועלינו ברחמי
14 משגבנו שלום לנו ומודים בכל לב לאלנו שמו לעולם מכבדים בכת'
אורה יי אלהי בכל לבבי ואכבדה שמך לעולם. ומודיעים
15 כי תורת אלהינו היא מקור חיים מסירה מחזיקה ממוקשי מות בכת'
תורת חכם מקור חיים לסור ממוקשי מות והמצוה גם
16 ה.א שומרתו בכת' שומר מצוה שומר נפשו. וכהיות התורה והמצוה על
נביהן ובה בכל כמוך אשר נתתה תורת אמת
17 מלבושך. והמצוה אדרת עטיתך. והיראה צניף לראשך. אשרי הזריך מקדוך
חקרוך בי במריך ואשרי רואיך הנושאים ונותנים
18 עמך בדברי תורה תמיד שמתוך דבריך נמשך ומיין חמאהו והיינו חפצים
להיות כמוך וכיוצא בך מחוברים ביחד כי לא נעלם מסך
19 נכבדנו מקום רבותינו זקינינו הנאמנים . . . הדר . . ידוע ומפורסם וכבר
עב . . ל . . א ואנחנו עמהם במשקלנו הידוע
20 ועכשיו נותרנו בלי חבר בחסד ואמת מכ״יע ולולי שאנו מתנחמים במקצת
מה . . מי . . . . . יזכו בתורה וביראה
21 ואנו שמחים בהם כשמחת אדם בבנו חמדות העובד אמו והיינו מתאוים
מידה . . . רא או מיתותא. גם ראינו
22 בעלי התלמוד מתמעטים ומתגברים בעלי לשון עול בלשונם ואין עומד
בפרץ . . לפיכך מלאנו לבנו לפרש התלמוד התלמוד ונעשה. . .
23 כפי מה שקיבלנו מרבותינו ובלב מהם מה שמסרנו לתלמידינו ומהם
מי שלא מפי . . . . ה מהם שתמייענו בתפילה
24 על זה שיספיק הקבייה . . . . . חוחיים רצון. ואודות כתבנו זה אליך
אחינו הנכבד מרבים עסק מר' ור'
25 אברהם שיח' ואחי' בן מר' ור' שלמה ובלבד המוביל כתב זה אליך
להודיעך כי הוא איש ישר עיש כשר באורחותיו תמים בדרכו

26 לא ראינו בו עולה אמנם ראינו בו מדות טובות מרובות והוא בן תורה
והוצרכנו להוריעך כדי שתזכה בו ולהיות לו מליץ יושר
27 ותודהו מה לעשות ותהיה לו לפה דלא כל ימים מודמן כזה והחושף
שוכה אשרו והמתעצל מתנחם אחרי כן ואינו משיג
28 . . . .ופחות מזה לאיש רב נבון וחכם כמוך דורש שלומך ושלום
כל אנשי ביתך ובני עמך . . . כיר
29 . . . . . .

Jegyzetek a szöveghez.

1. sor. משכן מדורה = a tóra *tüzhelyének* tartózkodási helye, épugy גבירה ונבורה a tóránák e nevei.

2. sor. חכמת צנועים v. ö. Kiddusin 71. a משרבו הפרוצים היו מהורים stb. = jeles szülők gyermeke; אשת ש׳ : מוסרין אותו לצנועים שבכהנה Prov. 8. 31; אדון תוך קלעים szójáték és célzás Ex. 27 f-re.

3. sor. Zs. 12. 7;

4. sor. Zs. 144. 14 verssel kapcsolatosan v. ö. Berachot 17b אין פרין שבא תהא סיעתינו כסיעתו של דוד שיצא ממנו אחיתופל, ואין יוצאת שלא תהא סיעתינו כסיעתו של שאול שיצא ממנו דואג האדומי stb. ismeretes reggeli ima. A sor második harmadában a pergament lekopott. זיקות stb. a talmudi kifejezés Chullin 137b נפקין זקוקין דנור מסומיה דרב.

5. sor eleje. Chagiga 14b. mondja r. Jochanan b. Zakkai אתם ותלמידכם ותלמידי תלמידיכם מזומנים לכת שלישית. Az égi lakásban, ahol hét כת van, mely látja Istent. Midr. Tehil. 11. שבע כתות הן שעתידין לעמיד לעתיד לבוא לעמוד לפני חי וקיים 7-re. A többi helyen a pergament lekopott és a sor végén lyukas; שוע = gazdag.

6. sor. ומדרשות az előbbi sor utolsó szava ismételve; az egész sor végképen tönkrement, lyukas.

7. sor. Mint a chanukka lánga a Hilleliták szerint מוסיף והולך Sabbat 21b.

8. sor. ולשון חכמים מרפא Prov. 12. 18.; a hiányzó szavak teljesen lekoptak.

9. sor. מופת הדור R. Elazar igy szólitja r. Ászit Chullin 130b. רי יסף סיני רבה עוקר הרים Hor. 14a סיני és עוקר הרים; a hiányzó helyek lekoptak; a sor vége allusio Prov. 3. 16. A ת betü a sor végén az üres hely kitöltésére szolgál.

10 sor. A hiányzó hely kikopott; Prov. 17. 6; שובני סנה Isten V. M. 33. 16; a sor vége Zs. 40. 3.

11. sor. Zs. 40. 3; Zs. 16. 11.

12. sor. מרפא stb. Jer. 30. 13; רעל Zach. 12. 2.

14. sor. Zs. 86. 12.

15. sor. Prov. 13. 14.

16. sor. Prov 19. 16.

17. sor. אדרת עשיתך ruházatod diszköpenye.

18. sor. מין המאה-t olvasom a nagyon homályos betűkből. Prov. 30. 30. Celzással Berachot 63b. אמר דבי רב ינאי מאי דכתיב בי מיין וכיו במי אתה מוציא המאה של תורה במי שמקיא חלב שינק מישדי אמו עליה.

19. sor. A pergament lap kettévált, csak ennyit lehetett megmenteni a sorból.

20. sor. A hiányzó helyen lyukas a pergament.

21. sor. Lekopott és így nehezen érthető; a 22 sor végén e szavak: התלמוד ונעשה láthatók a sor fölött betoldva;

24 sor. Lyukas a hiányzó rész.

25. sor. עש = עשה.

27. sor. II. M. 4. 16; 28. sor, nagyító segítségével lehetett kibetűzni. והחומץ שיכה stb. körülírása a כל הקודם וכה nak

29. sorban 3 szónak nyoma.

Budapest. *Dr. Weisz Miksa.*

A TÓRA TÖRVÉNYTANI ÉS ELBESZÉLŐ RÉSZEI.

A szorosabb értelemben vett talmudi irodalomnak legsajátosabb jellegéhez tartozik, hogy a körébe vont kérdések az élő szó közvetlen hatása alatt vannak megszerkesztve. Az irodalmi formák és szempontok csak igen kis mértékben jutnak érvényre. Ez a tárgyalási mód itt nemcsak szerkezetre és stilusra, hanem még inkább anyagra és tartalomra hatott ki. Sok kérdés csak onnan kezdődik, ahol már vitás pontokhoz érkezett. A tulajdonképeni kezdet elmaradt, mert nem nyujtott anyagot nézeteltérésekre

és így nem is tárgyalták. Sok nézet és kijelentés hangzik el az előzmények teljes elhallgatása mellett, ami ugyancsak onnan van, hogy a talmudi diskusszió az élő szó hű vagy kivonatos lejegyzésére szoritkozik. Az élő szó pedig nem szorul kommentárra, mert azt a közvetlen viszonyok szolgáltatják. A legnagyobb hézagokat lehet azonban megállapitani ott, ahol szövegmagyarázó elvekről van szó. Kétségtelen ugyanis, hogy ugy a palesztinai mint babilóniai főiskolákba kerülő ifjak bizonyos készültséget hoztak magukkal. A készültség anyaga főképpen a szentirás szövege és annak magyarázata lehetett. Amit a hallgató készen hozott magával a főiskolába, az mint elemi tudás szerepelt amit nem fejtettek ki többé, csak hivatkoztak rá az alkalomhoz képest. Ilyen rövid alkalmi hivatkozásokra bukkanunk legsürübben szövegmagyarázó diskussziókban, a mi természetes is. Csak az a kár, hogy az utókor számára elveszett az akkori elemi ismeretek corpusa és kénytelenek vagyunk azokat töredékes idézetekből és alkalmi megjegyzésekből megkonstruálni.

Vizsgáljuk meg ez alkalommal, hogy a halácha minő különbséget tett a tóra egyes szövegei között? Mert hogy különbségek voltak, azt egyes adatok kétségtelenné teszik. Ilyen pl. a pal. talmud ama tétele ולמדין דבר קודם למתן תורה j. M. K. III. 5. Ennél az idézetnél különben is megállhatunk, mert azonkivül, hogy a tóra szövegét a haláchikus következtetés szempontjából két részre osztja, kinyilatkoztatás előttire és az azt követő részre, iskolai példája annak, hogy ily rövid és senki által meg nem támadott mondások mily szorosan függnek össze a speciális esettel és mennyire nem általános érvényüek. Tény ugyanis, hogy ugy a pal. mint a babil. talmud számos haláchát vezet le a מתן תורה-t megelőző szövegekből. Igy pl. a családalapitás törvénye Gen. 1, 28 vagy 9, 7 alapján Jebám. 65b és Szanh. 59b szerint. Gen. 9, 7-t kell feltételeznünk Maim. Issuth 16, 1-ben, V. ö. Jebám. 65b Tosz. s. v. ולא ק מר. A körülmetélés fontos törvénye ugyancsak szinájelőtti törvény Gen. 17, 12 és köv. alapján. A törvény maga ismétlődik ugyan Lev. 12, 3-ban, de részletek hiányzanak, még a büntetésről sincs ott említés. A talmudi források főként Gen. 17-ből vezetik le az

idevágó szabályokat. V. ö. Toszifta Sabb. 15 (16) fej. babil u. o. 19. fej. és jer. u. o. részletesen Gen. r. 46, 9-13. A mondottakon az sem változtat, hogy jer. Kidd. I. 61a 21 Lev. 12, 3-t idézi annak a megállapítására, hogy ez apai kötelesség. Babli Szanh. 59b Gen. 17-ben látja a tulajdonképi forrást, Lev. 12, 3 csak részlet למישרי שבת הוא דאתי Amiről pedig kizárólagosan az első könyvből értesülünk, az a ניד הנשה Gen. 32, 33.

A felsorolt törvényeken kívül van számos szabály, szokáson alapuló miheztartás, mely színjelölti szövegeken alapszik. Csak néhány példát akarunk említeni. A rituális nap kezdetét Berach. 26a Gen. 1, 5 alapján határozza meg. Az asszony férje rangja és vagyoni helyzete szerint él. Ketub. 61a Gen. 3, 20 szerint. Az eskü fogalma és formája Gen. 24, 2 (Sebuót 38b). Gen. 9, 11 (Seb. 36a). A vendégfogadás fontossága Gen. 18, 3 (Sább. 127a). A bántalmazó nem nyer engesztelést Istentől, míg a megbántottól nem kér bocsánatot, Gen. 20, 7 (B. K. 92a). Rabszolgákra nem vonatkozik a házasság intézménye Gen. 22, 5 (Kidd. 68a). A birtokbavétel formái Gen. 23, 13 (Kidd. 2a). Kerülni kell az örvendetes alkalmak, ünnepélyek egy időpontra való halmozását, אין מערבין שמחה בשמחה Gen. 29, 27 (jer. M. K. I 7. V. ö. még babli u. o. 8b).

Van még ezenkívül sok más haláchikus tétel is, mely Gen. könyvéből vagy Exod.-nak a kinyilatkoztatást megelőző szövegeiből származik. Egy egész csoportja a törvényeknek, az ugynevezett מצות בני נח noachidák vagyis az egész emberiségre vonatkozó parancsok csakis Gen. könyvében találhatók. Jellemző végül, hogy Jebám. 5b szerint a kinyilatkoztatáselőtti törvények sulyosabbak, mint a későbbiek.

Mindebből világosan látjuk, hogy a tétel ובי למדין מקודם מ"ת nem lehet általános értelmű. De meg kell állapitanunk másrészt azt is, hogy arra a tételre vonatkozólag, melynél e kijelentést találjuk, feltétlenül fennáll még a babli szerint is. Sőt ez utóbbi a vonatkozó vers idézését is mellőzi. Ebből azt gyanithatjuk, hogy az idézett szavak bizonyos elvvel kapcsolatosak, melyet a diskusszió elhallgatott, de amelyet magáénak vallott ugy a jer. mint a bab. talmud.

A לאחר מתן קודם és קודם מתן תורה vagy לאחר הדבור הדבור és תורה megkülönböztetése mellett önként adódik a tóra szövegének egy másik felosztása, a törvénytani és elbeszélő részek megkülönböztetése. Ez ugyanis haláchikus szempontból a legtermészetesebb felosztás. Amikor törvényről beszélünk, akkor azokra a szövegekre gondolunk, melyek törvényt tartalmaznak. Az elbeszélő részek előzményei és kisérő körülményei lehetnek ugyan a törvénynek, de maguk nem nyujthatnak tulajdonképeni törvényt. Az agádista szükségesnek találta magyarázni az elbeszélő elemeknek a tórába való felvételét. R. Jiczchák azt mondja, hogy nem kellett volna kezdődnie a tórának, csak a második könyv 12-dik fejezetével (mert csak onnan kezdődnek a tulajdonképeni törvények), hogy azonban mégis a Genesissel kezdődik, az azért van, mert Isten tudatni akarta hatalmának erejét, amint irva van (Zsol. 111, 6) Tetteinek erejét tudtul adta népének, adván nekik nemzetek birtokát. Tanch. ed. Buber Beresit 11. Bővebben fejti ki a gondolatot Rasi Gen. 1, 1-hez (V. ö. még Gen. r. I 2. Tanch. Maszé 10 és ed. Buber u. o. 7.). R. Jiczchák idézett kérdése nem áll ugyan teljes terjedelmében, mert, mint kimutattuk, vannak Gen.-ben is haláchák, csakhogy aránytalanul kis számban az elbeszélő szövegek terjedelméhez képest. Mindenesetre tükröződik benne a tudatos megkülönböztetés törvénytani és elbeszélő szövegek közt, amit különben számos más agádában is találunk.

Az elbeszélő elemek azonban, ha mindjárt nem is nyujtanak közvetlen haláchát, mégis mélyreható a zsidó életre való befolyásuk, közvetve pedig a haláchát is gazdagitják. A talmud felhasználja a nem-haláchikus adatokat tények és helyzetek megállapitására, melyek tanulságos példákat nyujthatnak a gyakorlati élet számára. Ilyen példák analógiákká válnák és a törvény jellegével biró intézményeknek az alapját képezik. Igy pl. nem találunk rendelkezést az adásvétel, a birtokszerzés formáira és módjaira vonatkozólag, de igenis van példa arra, hogy adtak és vettek. Ábrahám kettős barlangot és mezőt vett Efróntól 400 sekelért Gen. 23. Jákob mezőt vett Chamór fiaitól 100 keszitáért U. o. 33, 19. Sürübb példák vannak a Szent-

irás későbbi könyveiben. Legnevezetesebb idevágó hely Jer. 32, 7-16. Ezekből az esetekből leolvassa a talmud azt, hogy a régi adás-vétel mily formák között ment végbe és ezekből az elemekből építi fel a magánjog egyik nevezetes fejezetét. V. ö. jer. Kidd. I 3. babli B. B. 100a. U. o. 69b. Kidd. 2a. Éppen ugy nincsen törvény arról, hogy miként kell esküdni (A szóta esetétől eltekinthetünk e helyen, mert az nem közönséges eskü), de találunk analógiát az esküre Ábrahám életében Gen. 24, 2 és köv. V. ö. Seb. 38b. A talmud innen állapitja meg a tórabeli eskü formáját נקיטת חפץ שם המפורש. Kiegészitőleg v. ö. Seb. 36a, mely Gen. 9, 11 és 15-ben ולא יהיה עוד מבול is lát analógiát az eskü formájára. Hogy hogyan kell egy munkásnak dolgoznia, arra Jákób élete nyujt analógiát Gen. 31, 6 כי בכל כחי עבדתי melyre Maim. Szechirut 13, 7 hivatkozik. Ez minden valószinüség szerint egy régi midrasmagyarázaton alapszik, mert az előtte való szabály, hogy a munkás ne csökkentse bérbe adott munkaerejét saját céljaira forditott külön munkával, vagy munkaképességének egyéb módon való lekötésével, benne van a Tosziftában. B. M. 8, 2. 387. Világosabb analógiát nyujt Gen. 31, 40, melyet B. M. 93b mint kötelességet regisztrál.

De nemcsak jogi, hanem rituális vonatkozásokban is van nagy szerepe az analógiának. Nóé áldozása Gen. 8, 20 analógiául szolgá rab Huna értelmezése szerint Zebach. 108b a העלאה בחוץ ismérveinek a megállapitására. A prozelita bemutathatja a בכורים-t a megfelelő szakasz olvasása mellett Gen. 17, 4 alapján, melyben Ábrahám a népek atyjának neveztetik. Maasz. Séni végén. Az ősi népeknél Gen. 20 12 szerint csak az anyai rokonság vétetett számba az e cimen tiltott házasságoknál. Ez az analógia törvénnyé szilárdul a talmudban. Szanh. 58b. A rituális metszésre vonatkozólag Gen. 22, 10 ויקח את המאכלת Zebach. 97b és Chul. 16a. A szombatra vonatkozólag Gen. 24, 17. Sabb. 77a.

Az idézett példák eléggé mutatják, hogy a nem-halácsikus szövegeknek jelentős szerepük van a halácsában ott, ahol analógiát nyujtanak jogi vagy rituális miheztartásra. Az analógia utján megállapitott szabály gyakorlati szempontból mellérendelhető a tulajdonképeni törvény mellé,

ha az analógia különben helyes és alkalmas az általánositásra. Mert ez a döntő. Vannak ugyanis nem általánositható példák is, elszigetelt és a helyi viszonyokkal összefüggő vagy véletlenségek összetalálkozásából eredő esetek, melyek nem alkalmasak a halácsikus analógia képzésére. Ilyen példák természetszerüen leginkább az első könyvben találhatók. Az első 11 fejezet az emberiségről szól általában. Főbb elemei a világteremtés, vizözön és Bábel tornyának az épitése. A 12-dik fejezettel kezdődik a patriarchák története. Vándorutjaik és viszontagságaik köré csoportosuló eseményekbe több idegen elem is vegyül. Igy különösen József történetében előtérbe nyomul az egyptomi élet. József egyptomi szokás szerint temetteti el atyját. Bebalzsamoztatja. E müvelet 40 napig tart. 70 napig tartott a siratás. Azután következett külön hétnapi gyász Gen. 50, 2-10. Ez az egész gyászszertartás speciálisan egyptomi volt. Az ősök történetében ez többé nem ismétlődik és a multat különben nagyrabecsülő hagyomány nem látható ebben a teljesen idegen ritusban analógiát.

A sabchai r. Acha a Gen. 50, 10-ben szereplő hétnapi gyászból való következtetést azért nem tartja helytállónak, mert azt lehet mondani דדולמא ישאני יעקב טישים דה ה הטוב עבדו ליה מילתא יתירה. A Seeltót minden valószinüség szerint nem a jer. hanem Gen. r. 100, 7 alapján szol arról, pedig ott is olvassuk ולמדין דבר קודם מיה. R. Acha tehát mellőzi a világosan kimondott okot és más magyarázatot ad helyébe. Hasonlót mond Nachmanides Gen. 27, 29-hez ואולי נאמר ולמדין דבר שנהגו בהם מתחלה נכבדי האומות. Ez ugyan nem fedezi a קודם מיה szavakat, de okot tartalmaz, mellyel az adott szabályt megmagyarázhatjuk. Látjuk ugyanis, hogy csak olyan hely nem vétetik analógiául, mely a נכבדי האומות sajátos szokása gyanánt vehető. A szövegnek ez a kivételes helyzete, hogy idegen szokások tükröztetése folytán nem alkalmas analógiára, természetszerüen, mint már emlitettük, csak a Gen.-re illik. Ezen a véletlenen alapulnak az idézett kétértelmü szavak קודם מתן תורה-ról, melyek azonban csak egy-két példára alkalmazhatók.

Megjegyzendő azonban, hogy a kivétel csak az ana-

jógiák körében konstatálható. Ahol parancsról van szó, nem szorítható háttérbe a Gen. szövege semmiféle tekintetben. Az a kevés törvény, mely benne van, teljesen egyenrangu a kinyilatkoztatási törvényekkel. Sőt, mint Jebám. 5b mutatja, sulyosbitó körülménynek tekintették, ha a parancs szinájelőtti, mert az ősiség csak nyomatékot ad a szabálynak és emeli jelentőségét.

Budapest. *Dr. Guttmann Mihály.*

IRODALOM.

SZETNIRÁSI KÁNON- ÉS SZÖVEGTÖRTÉNET TEKINTETTEL A KELETIEKRE.

(*Hadzsega Gyula*, Szentirási kánon- és szövegtörténet tekintettel a keletiekre, *Ungvár*, 1917. 8. r. 136 lap. Ára 6 K.)

Ez a munka, amely első sorban theologiai hallgatókat tart szem előtt, 21 fejezetben tárgyalja az ó- és ujszövetségi kánont és a szöveg történetét katholikus álláspontból. Mint a cim mondja, „tekintettel a keletiekre", ami annyit jelent, hogy polemizálva a keleti egyházzal, amely a protestánsokhoz közledett, azokkal már a 17. század eleje óta több izben tárgyalt és theologiai növendékeit sürün küldi a német evangélikus fakultásokra. Felette érdekes tény, de bennünket e helyen sem ez, sem az ujtestamentum tovább nem fog foglalkoztatni, hanem csak az „ótestamentom" és az is tisztán tudományos, nem dogmatikai szempontból. Mi a „szentirási kritika" alatt egész mást értünk, mint a szerző, kinél ez lényegében a kath egyház hivatalos értelem megállapitását jelenti, akár a régiekét, (egyházatyákét) akár az ujakét. A saját szempontjából szerző világosan és népszerűen adja elő a dolgokat, mint egy kollégiumban szokás. A biblia szövegének irástörténeti kritikájáról nincs szó, a héber szöveg körülbelül szóba sem kerül, valamint a régi aram forditások sem, hanem a görög, román, bolgár és szerb forditások, vagyis a LXX. kivételével a keleti egyház forditásai.

Terjedelmes fejezet az „ószláv biblia története" (63—76), melyet csak az ószövetségi kánon kialakulása mul felül (22—48). Tartalma nem az, ami az uj bevezetéseké, hanem főkép az egyházatyák nézeteinek a felsorolása. A zsidók felfogása, beleértve Josephust és az alexandriai zsidókat, másfél oldalon van letárgyalva (24—25). Itt nem pontos. 2. Makkab. 2, 1—3 azt mondja, hogy Jeremiás pró-

féta a számüzötteknek átadta a Törvényt (tórát), nem azt, hogy Jeremiás törvényt adott, ahogy szerző szavait (25) érteni lehet. „A jeruzs. Talmud Esther könyvének megerősitéséről szól. Azt mondja továbbá a Talmud, hogy Nehemiás lezárta a kánont" (ugyanott). Mindkét mondat helytelen, a jeruzs. talmud nem beszél sehol Esther megerősitéről, a Talmud pedig Nehemiást nem is tartja irástudónak, hanem Ezrát. A 33. lapon szerző helyesen beszél ily összefüggésben Ezráról és nem Nehemiásról. Hogy „Josephus Flavius legfeljebb a maga szektájának nézetét tolmácsolja" (u. o.) és nem a palesztinai héber kánon terjedelmét adja, előttünk érthetetlen állitás. Milyen szekta?

Az egyházatyák s más egyházi tekintélyek (zsinat, const. apost.) jórészt a héber kánont fogadták el, amint H. felsorolásából kitünik. Vissza térve egy előbbi pontra, különösnek tartjuk a következő állitást: „Jellemző e tekintetben, hogy pl. a szentpétervári egyházi akadémián a zsidó *Chwolson* tanitotta a héber nyelvet. Chwolsonnak az utolsó vacsora idejére nézve Gorkijjal nagy vitája volt. . . . A moszkvai és szentpétervári metropoliták igazat adtak a zsidó Chwolsonnak" (11. lap). Ismert kérdésről van szó, de az mellékes itt, a fődolog az, hogy Chwolson áttért az „orthodox" hitre, miért zsidó tehát hitbeli kérdésnél? Nem voltak más zsidók a héber nyelv tanárai, pl. Petrus Niger? És ha zsidó is maradt volna Chwolson, nem lehet neki egy exegetikus kérdésben igaza? Szerzönk metropolitább, mint a legnagyobb két orosz metropolita. A keleti theológusok, mint H. referátumából kitünik, elfogulatlanul kutatták a kánon kérdését. Az ujszövetségre nézve is inkább a modern protestáns theológusokkal tartanak az „orthodoxok", amiért H. (54. l.) nincs velük megelégedve.

Az apokryph irodalomról szóló fejezet (54—62) a nézetek egész tömkelegét mutatja és nem csoda, hogy a protestáns egyházak a régi héber kánonra mentek vissza. A szláv irodalom érdekes adatokat őrzött meg, mint ismeretes a Henoch egy része csak ószláv forditásban maradt meg. Terjedelmes fejezet szól az „ószláv Biblia történetéről (63—77). Ehhez nem értünk, de érdekesnek tartjuk az utolsó mondatot, amely igy szól: „Megjegyzendő, hogy

számok helyett — a görögnek megfelelőleg — betüket használnak a fejezetek és versszakok jelölésére" (77). Ez természetes, mert a számokat az araboktól vették át az európaiak (az arabok az indusoktól), mig a görögök, mint a zsidók, betüket használtak számjelölésre. Szép konzervativizmus.

„A Szentirás olvasása" c. fejezet (109—118) előadja a nézeteket arról, hogy szabad-e, kell-e az Irást olvasni. A keletiek általánosságban a protestáns álláspontra helyezkedtek, hogy nem a hagyomány, hanem az Irás maga a tekintély, a hit forrása és szabályozója. Más szóval, hogy a biblia „papoknak és világiaknak egyaránt *kézbeadhatók*". (115). Vannak más nézetek is. Említésre méltó, hogy a zsidók ilyen gondolatra sohasem jutottak, néhány részlettől eltekintve, a bibliát rendszeresen olvasták fel az istentiszteletnél, a magánolvasást nagy érdemnek tekintették, mint „Az óhéber könyv" c. munkában kimutattam, bibliák óriási számban voltak forgalomban. A héber szövegről a 120. lapon azt olvassuk: „*Szándékos rontásról a héber szövegben nem szabad beszélni* (Eleonskij: Az ószövetségi szöveg története)." Messianikus helyekről van szó, melyek a héber szövegben másképp hangzanak, mint a szláv szövegben és ezért a hébert a forditások és egyéb kritikai eszközökkel kell a szláv szöveggel összhangba hozni.

A keleti egyház bibliáiról és annak felfogásáról tudtommal nincs magyar könyv. Ebből a szempontból Hadzsega könyve hézagot pótol és ajánlható mindazoknak, kik ebben az irányban érdeklődnek. A felvilágositás, informálás célját a mű sikeresebben, vagy legalább kellemesebben szolgálná, ha tárgyilagosan referálna és nem polemizálna. Magától értetődik, hogy a szerző is, az olvasó is megmaradhat saját álláspontjánál.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

GERMANIA JUDAICA

herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums von *M. Brann* und *A.*

Freimann, Frankfurt a. M. 1917. (Band I. 1. Von den ältesten Zeiten bis 1238. A—L.)

A címben nevezett mű abécé sorrendben sorolja fel a német birodalom mindazon helységeinek nevét, amelyekben valaha zsidók éltek, a legrégibb időtől a bécsi szerződésekig (1815) és tudományos történetüket adja elő. A terv előkészítésétől az első füzet megjelenéséig 14 év mult el, noha a legkiválóbb tudósok ülnek a bizottságban és így is csak úgy sikerülhetett az előkészítés, hogy először *Süssmann A.* (elesett) és azután *Tykocinsky H.* állandó segédmunkáskép alkalmaztatott, amilyenekről nálunk álmodni sem mernének. De ez mellékes, a tudományos munka létesülése a fő. A mű három kötetből fog állani. I. A legrégibb időtől II. Frigyes zsidó szabályzatáig (Judenordnung 1238). II. 1238—1500-ig. III. 1500—1815-ig. Célszerűbb lett volna egy alfabétán belül tárgyalni az egész anyagot, a hármas felosztásra más ok nem gondolható, mint az, hogy a mű megjelenése előbb legyen megindítható. Ha a mű teljes lesz, így is össze lehet majd olvasni a cikkeket.

Az egyes cikkek berendezése egységes terv szerint történt, amely terv az előszóban (IX. lap) közölve van. Minden községnél először a *külső* történet adatik elő, amihez a község keletkezése, jogi állása, ta jainak száma, megsemmisítése tartozik. A belső történet: a szabályzat, igazgatás, törvénykezés, oktatás, vallásos intézmények (zsinagóga, fürdő, temető), községi tagok gazdasági helyzete, egyletek. Minden községnél a kiváló férfiak életrajzai is adatnak, ilyen férfiak: a vezetők, írók stb. A cikkek rövidek, tömöttek, de közérthető formában irandók meg. Ez nagyjában a tervezet, amely az előttünk fekvő I. kötet 1. felében (168 nagy 8 rétű oldal) keresztül van vive. A munka derekát az e célra fizetéssel alkalmazott már nevezett Tykocinsky végezte el, de Brann és Freimann szerkesztők maguk is jelentékeny anyagi munkával járultak hozzá. B. a sziléziai cikkeket irta, lévén a sziléziai zsidóknak speciális történetirója. A szerkesztők egyik alapvető munkája az irodalmi kutforrások összeállítása volt.

Jelen kötetben különösen fontos cikkek: Bayern (22—24), Böhmen (27—46), Bonn (46—60), Cöln (69—85 *Kober*), Donau

(נוֹרְ a legrégibb héber név 87—88), Erfurt (97—102), Frankfurt (104—108), Halle (121—130), Kärnten (140—142), Koblenz (144—147), Leipzig (155—157), Lothringen (160—163 Ginsburger).

Már ebből a névsorból, amelyben minden terjedelmesebb cikk benfoglaltatik, látszik, hogy a zsidók története a legrégibb idő óta alapjában szintért változtatott, mint a helyi történet általában. A kiűzések hatása azonban csak a II. kötetben fog mutatkozni, minthogy a fekete halál (1348) üldözései után kezdődött a rendszeres számüzés. Az ujkor elején a zsidóság német földön megfogyva, meglörve volt. Kérdés, hogy 1238., vagyis II. Frigyes Judenordnungja korszakalkotó jelentőségü-e a német zsidók történetében?

Ezzel általánosságban bemutattuk a nagyjelentőségü munkát. Az olvasott cikkek a legnagyobb alaposság benyomását tették reánk, itt-ott meglepő részletekre bukkantunk, de észrevételeink jelenleg nincsenek. Egy standard work-kal több az ilyenekben szegény zsidó irodalomban, az ár aránylag alacsony lévén, könnyen megszerezhető.

Budapest. Dr. *Blau Lajos.*

A HÉBER NYELV TÖRTÉNETI GRAMMATIKÁJA.

(Historische Grammatik der hebräischen Spache des Alten Testamentes von Hans *Bauer* und Pontus *Leander* Erster Band: Einleitung. Schriftlehre. Laut und Formenlehre. Mit einem Beitrag (55—69) von Paul *Kahle*. *Erste* Lieferung. *Halle a. S.* 1918 8°, IX, 272 oldal).

A jelen grammatika célja, hogy az általános nyelvtudomány elvi alapján kutassa a héber nyelvtant, ami eddig nem történt. Az indogermanistika adja a módszert. Idézem a szerzőket: „Was wir in diesem Buche anstreben, ist also, auf Grund der Prinzipien der heutigen Sprachwissenschaft unter steter Vergleichung der verwandten Idiome und ausgiebiger Verwertung des epigraphischen, besonders auch des keilschriftlichen Materials eine wissenschaftliche Darstellung und Erklärung der hebräischen Spracherscheinungen zu bieten, wie sie beim gegenwärtigen Stand der Forschung erreichbar sei" (IV. lap). Ezen az alapon a legmeglepőbb uj

eredmény a szerzők szerint, hogy a héber vegyes nyelv (eine Art Mischsprache), amelyben egy régibb és egy ujabb réteg mutatkozik. Ezzel kapcsolatban áll az az ujitás, hogy az *imperfectum* és *perfectum* helyett szerzők *aoristos* és *nominal* (és vav-nominal) terminusokat hozzák be, általában a verbumnál uj terminusok vannak.

A megjelent részlet a következő négy szakaszból áll: I. *Bevezetés* (1—55). Fejezetei: 1. A sémi nyelvek. 2. A héber nyelv története. 3. A héber nyelv grammatikai feldolgozása. 4. Fonetikai és nyelvtörténeti előészrevételek. II. *Az irásjegyek* (56—162). Az öt fejezetből négyet (6—9 k. k.) Kahle irt, melyekről a jelen könyv megjelenése előtt irt ismertetést e cikk végén adjuk. Tárgyalásra kerül: a héber bibliaszöveg maszoretikus hagyományozása, a magánhangzók jegyei, a különbözőkép olvasandó mássalhangzók jegyei a szónyomás (hangsuly) és a szöveg előadásának jegyei (56—162). III. *Hangtan*. Összesen 17 fejezet (10—26 k. k. 163—242). IV. *Alaktan*. Egyelőre csak a pronomen (27—29 k. k. 243—272). Az egyetemes itéletet az általános nyelvtudomány szaktudósainak kell átengedni, mi csak részletekre szoritkozhatunk.

A sémi nyelvek csoportositására nézve szerzők a Hommel nézetéhez csatlakoznak, de ugy látják, hogy az *akkad* nyelv a héberrel szorosan összetartozik, mire több bizonyitékot hoznak fel, melyek közt a legérdekesebb a lexikális bizonyiték. 19 közös szó van a két nyelvben, melyekre a többi sémi nyelvben nincs aequivalens. Ezek között van את (nota accusativi) és ש (=אשר). Külön közös csoport אנכי, אלמנה, ערב (holló) (6—7). A régi csoport tehát *akkad-héber*, a fiatalabb csoport föniciai, aram, arab, äthiops (8). A sémi népek őshazája Arábia (9). Sematikus áttekintés a sémi nyelvek koráról, élettartamáról és rokonsági viszonyukról található a 17. lapon. A legrégibb az egyptomi, melyet a szerzők a sémi nyelvek közé számitanak (4000 ante). Ha ettől elkintünk, a sorrend a következő: babyl. assyr (2800 körül); héber 1500 körül (moabita is), föniciai (1000 körül), aram (900 körül), arab (időszámitásunk eleje körül). Még négy nyelvről van szó: szabeus stb. A korok az irott emlékekre vonatkoznak, nem a nyelvek életkorára.

A héber nyelv története a nyelv megnevezésének meghatározásával kezdődik. „Der Name hebräische Sprache" לשון עברית findet sich erst in der Mischna, im Alten Testament dagegen (vielleicht zufällig) noch nicht" (13). A misnában előfordul többször עברית, pl. Jadajim 4, 5, de לשון עברית nem található a misnában, hanem Szanhedrin 21 b Mar Ukba vagy Mar Zutra mondásaiban, itt is szövegünkben לשון עברי (nem עברית). A helyeket, amelyeken a héber irásról és nyelvről a bibliai könyvek irásával kapcsolatban szó van, idéztük könyvünkben „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből" II. szakaszában.

Ellenben לשון הקדש rendes név a misnában, pl. Szóta 5, 2 בלשון הקדש ; ואלו :אסרין 8, 1 ; 9, 1. szerint לשון הקדש a későbbi zsidó irodalomban az uralkodó (u. o.) Az Amarnalevelek említik a *Habiru* embereket, kiket az עברים-el azonositottak. Hogy az ע h hanggal van visszaadva, nem nehézség, mert e levelek irója az ע-t más szavakban is h-val irja át, pl. *haparu* = עפר, *hulla* = על, *zuruh* = זרוע (14. lap és u. o. 2. jegyzet). Vajjon nincs-e ennek a kiejtésnek nyoma a bibliai héberben? A 97. zsoltár 11. verse, a jól ismert אור זרע לצדיק kissé merész képet tartalmaz és emendálták már a régi forditások alapján זרח-ra = világosság sugárzik az igazságosnak (l. Ginsburg és Kittel kiadásait). Nem lehetetlen azonban, hogy csak a h hang van ע-el átirva.

A héber nyelv dialektusairól szólnak a 28—32. lapok. Nemcsak a konsonansokban, hanem a vokálisokban is mutatkoznak. A maszoreták vokalizációjában a jeruzsálemi dialektus érvényesült. Ez a vokalizáció az összehasonlitó nyelvtudomány szerint teljesen megbizható. De a héber kiejtését csak a 6. századból, a maszoréták korából ismerjük. A kiejtés szerint vokalizáltatott az egész héber irodalom, tekintet nélkül arra, hogy mely vidékről származtak a könyvek és hogy ejtették ki szerzőik. „Das Verhältnis ist also ähnlich, wie wenn wir die deutsche Literatur etwa von 1100 ab nur in Konsonantenschrift besässen und mit den Vokalen des Leipziger oder Münchener Dialektes von 1900 aussprächen" (31). Van mindebben igazság és sok tulzás. A bibliából ugyanis minden héten háromszor nyilvános is-

tentiszteletnél olvastak, az iskolákban állandóan tanulták számos ember könyv nélkül tudta, a zsidó nép intelligenciája benne élt, nem volt tehát soha holt nyelv. Ez egy. A második pedig az, hogy szent könyv volt, melyet formailag is csodás gonddal őriztek, tehát a kiejtést is.

A héber grammatika történetének rövid ismertetése után (a régibb történet Bacher munkái alapján) következik az irás-jegyekről szóló szakasz. A jelenlegi irást „alakja után כתב מרבע-nak négyzetes irás származása után pedig כתב אשורי assyr"-nak, vagyis syr, aram irásnak nevezték, ellentétben a régi „héber" irással, „כתב עברי (57). Hogy Ezra hozta volna magával az aram irást, helytelennek tartja. Hogy ezt a kérdést részletesen tárgyaltuk (Zur Einleitung in die H. Schr.) nem jutott tudomására. Téved a szerző, hogy a régiek, pl. a talmud, ismerték a כתב מרבע terminust. Ki használta először? — A héberben eredetileg nem voltak a szavak elválasztva. „Worttrennung durch *Spatien* findet sich zuerst in Jnschriften und Papyri aus persischer Zeit, sie ist ferner in mehreren nabatäischen und sinaitischen Inschriften nachweisbar" (59). A *scriptio continua* mellett felhozható a görög szokás, amely a sémi (föniciai) irásból ered.

Az 5 végbetüről azt olvassuk, hogy a zsidó grammatikusok 4-et אותיות משועות nak neveztek, a ם-et azonban סתומה-nak zárt (60). A מ סתוחה és מ סתומה már a talmudban Sabbath 104 a és Szanh. 94 a található (Masoretische Untersuchungen 55, Bacher, Terminologie I, 163). De az אותיות כפולות is talmudi eredetű, j. Megilla 71 d 32 כל האותות הכפולים באלף בית. Az egész kérdést tárgyaltam Zur Einleitung 100—106 (Tanulmányok 86—90), ahol azt. iparkodtam bizonyitani, hogy egy ideig vegyesen használták a kétféle betűt. A héber a szótörést nem ismeri, vagyis nem lehet a sor végét mással, mint egész szóval befejezni. E célból egyes betűk felső gerendáját (vonását) meghosszabbitják. Ezek a betűk אהלתם. Igy könyvünk is a régi felfogás szerint, megjegyezve, hogy a nyujtás kéziratokban ד, ב, ר-nél is előfordul.

Ehhez megjegyezzük, hogy a maszóra אהלתם-ről nem tud semmit, a fosztati 11. zsázadbeli válólevelek tetszés szerint tágitják a betűket. A zsidó házasságfelbontás II. 85 (német kiadás II. 94.) és az benyomásom, hogy a litterae dilatabiles szabály igen késői eredetű és nem érdemel helyet a nyelvtanban. A kanaanita ábécé nem keletkezett képirásból, hanem független találmány. A föniciaiak közvetitették nyugatra, talán délre is, de nem találmányuk (69). 69. lap 5 betű áll a felsorolásban A rövidítéseknél (71) fel kellett volna emliteni, hogy a Sachau papyrusokban már előfordul ש : שקל helyett, a zsidók tehát már az 5. században időszámitásunk előtt ismerték a rövidítéseket.

A maszóráról szóló fejezetet P. *Kahle*, e téren már eddig is kivált tudós irta, a maszórát a legszélesebb értelemben véve. Négy szakaszra (6—10 §. §.) oszlik az egész anyag, melyeknek cimei a következők: A héber bibliaszöveg maszoretikus hagyományozása (6 §). A vokálisok jegyei (7. §) A különbözőképp olvasandó konzonánsok jegyei (8. §) A hangsuly és a szöveg előadásának jegyei. (9. §) A vokalizáció összefoglaló története az irodalom nagyméretü felhasználásával, igaz, hogy a közpékori héber irodalomnak jórészt csak másodkézből való vételével. Kahle jelenleg a babyloniai és palesztinai punctatió (nem azonos a tiberiásival, azaz a mienkkel) legnagyobb ismerője és nagyon érdemes munkát végzett. A hangjegyek homályos történetének több pontjára fényt deritett, még többnél felvetette a problémákat és utat mutatott a további kutatásra. Kezemben van a szerző kedvességéből az általa irt részlet, melyhez futólagos olvasás alapján a következő megjegyzéseket fűzhetem.

A „szóferek javitásai", melyek 11 és 18 között ingadoznak, nem is egy egész oldalon vannak letárgyalva (76—77). Legalább utalni kellett volna „Masoretische Untersuchungen" 49—52. lapjaira, hol be lett bizonyitva, hogy a név a palesztiniai tudósoktól ered és több pont is meg van világitva. Minthogy szerző az emlitett iratomat ismeri (a rendkivüli pontoknál eredményeit elfogadja 79. lap), itt is utalhatott volna reá.

A „nyilt és zárt szakaszok" (80) nem abban különböznek, hogy az első hosszabb és a második rövidebb, habár pl. a tórában 290 nyilt es 379 zárt szakasz van, hanem

két különböző felosztási módot mutatnak, melynek alapelvei nincsenek kikutatva. De ettől eltekintve utalni kellett volna arra, hogy a hellenista könyvek is ismerték a szövegnek üresen hagyott tér által való külső tagolását, ami először folyóiratunkban, azután La letteratura moderna sul libro könyvemben (51. lap) és Papyri und Talmud c. előadásomban bizonyítottam. A szakaszokról behatóan értekezik Finfer alább megnevezett művében. Igaza van a szerzőnek abban, hogy a szemnek láthatóan a versekre való osztás későbbi, mint a szakaszokra való osztás (80). De elméletben még kérdéses, hogy nem régiebb-e a versbeosztás? Erről a kérdésről bővebben szóltam a Jewisch Quarterly Review-ban (régibb évfolyam), ugyszintén a verskezdet és versvég jelzésekről.

A dolog természetében van, hogy a verskezdet a fontosabb, az emlékelesnél a verskezdet lévén a fő (Revue des Études Juives LV, 216-7). Habár a punctator a versvégi pontokat alkalmazta, pl. a Kahle 81. sz. hivatolt kodex, mégsem tekinthető ez a jel maszórának, amely tudtommal nem említi. A palesztinai heti szakasz (סדרים) beosztásról szóló részletet K. a következő mondattal fejezi be: „Die Seder-Einteilung des ganzen Alten Testaments ist in Vergessenheit geraten, seitdem die Kapiteleinteilung der Bibel vom Christentum übernommen wurde. Das ist seit dem 14. Jahrhundert geschehen" (81). Ezt K. átveszi *Ginsburg* Introduction into the Hebrew Bible 25 lapjából, de azért nem helyes. A héber bibliák nem vették át a 14. században a fejezetbeosztást a bibliába, Meir Nátán, a Jair Natib a héber biblia konkordanciájának szerzője, ki a fejezetbeosztást átvette, a 15. században élt. De ettől eltekintve, az elfelejtés ezzel az átvétellel nem áll semmiféle összefüggésben. Elfelejtették a századok folyamán a szedereket, mert nem volt használatban. Meg kell jegyezni, hogy most is ismeretesek, külön héber könyv foglalkozik velük (Finfer, מסורת התנך, 31 köv). מערבאי (a nyugatiak, palesztinaiak) hibás pontozás, a bèthbe nem kell dáges. K. szerint a Jakob ben Chajim által redigált rabbinikus biblia (1524—25) a Ben Aser szövege és ez a *textus receptus* (89). Segol = סגול (a targumban) = szőlő, a vokalis külső

alakjáról. Az egyetlen hangjegy, amely így kapta nevét (98). Volt palesztinai rendszer is, nemcs k a babyloniai, a mely csak 6 vokálissal bírt (98). Hogy a kámec *ó* hangzó, babyloniai eredetű, a spanyol zsidókhoz a babylóniaiaktól jött (100). Nem értjük a szerzőt, hisz a görög fordítások (LXX stb.) á-val írják át, Abraham, nem Abrohom. A szefard kiejtést Reuchlin vezette be a hébernek tudományos kiejtésébe (102).

Hogy milyen eltérések vannak a punctatióban, érdekesen mutatja a pathach genuba (pathach furtivum). Az erről szóló részlet a 113. lapon olvasható.

A köznyelven, a helytelenül úgynevezett német-zsidó zsargomban, a démont „ruch"-nak nevezik; épp így nem mondják, hogy van „koach"-ja, hanem „koch"-ja. Ez megegyezik a Reuchlin-profétakódex vokalizálásával. Pontos tóraolvasók רוח szót nem „ruach"-nak, hanem „ruvach"-nak ejtik. És így más hasonló szavakat. Ennek okát senki sem tudja, azt sem, hogy mióta járja ez a kiejtés. Egy hozzám intézett kérdésre nem tudtam kellő felvilágositást adni. Talán a szóban forgó pontozási módszerben találhatjuk meg a feleletet: רוח irás szerint kiejtve, *ruvach*. Hogy azután kovacht is olvasnak, noha az a szó mindig defective iratik (כח), már csak következetesség.

A legtanulságosabb rész a vokálisok és accentusok történetéről szól, melyből a babyloniaiból a névnél több alig ismeretes. Sokat foglalkoztak aránylag a Pászékkal (Peszik), melyről K. (157—162) beszél. Következetesség eddig nem állapitható meg, az azonban, hogy „valamely haggadikus okokból" kihagyatott volna (160 lent), kizártnak tekinthető. K. hivatkozik a Midras rabba 2 fej. vége felé található ismert magyarázatra: אתה מוצא באברהם אברהם יש בי פסק יצחק יעקב יש בו פסק שמואל שמואל יש בו פסק אבל משה משה אין בו פסק, amiből az következik, hogy Isten Ábrahámmal, Jakobbal, Sámuellel nem beszélt mindig, de Mózessel mindig beszélt. A midras a maszoretikus megjegyzéseket mindig úgy magyarázza, mintha a szöveghez tartoznék. Ezt az általános szabályt itt is látjuk, a midrás úgy magyaráz, mintha a bibliai szöveg így hangzanék: אברהם יש בו פסק משה אין בו פסק Ábrahámnál van megszakitás, Mózesnél nincs megszakitás

a megszólításban, amely a szöveg tartalma, vagyis Isten mindig beszélt Mózessel. Ilyen magyarázat eszébe jut az agadistának, ha egyszer van és másszor nincs Paszék, de hogy kihagyjón Paszékot, hogy az agadistának ilyesmi eszébe jusson, azt a maszoréta nem teszi. Nem is tette soha, nincs egyetlenegy kifogástalan bizonyíték sem. Praetorius a Paszékot rövidítő jelnek és régibb eredetűnek tartja, mint a puncta extraordinaria-t (idézve 162).

K. helyesen utasítja el ezt a felfogást. Hozzátehető még, hogy a vonás mint rövidítőjel nincs az ókorból kimutatva, a középkorban is pontokat használtak e célra.

Budapest, 17. 11. 2. *Dr. Blau Lajos.*

ÓKORI ZSINAGÓGÁK GALILEÁBAN.

(*H. Kohl* und *C. Watzinger*, Antike Synagogen in Galiläa. Mit 18 Tafeln und 306 Abbildungen im Text, Leipzig 1916, 231 lap, 29, Hinrichs).

Ezt a díszművet, amilyen a zsinagógákról még egyáltalában nincs, ismertetem az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1918. Évkönyvében, ahol egyik-másik pontot meg is világítottam. A nagy közönséget nem érdeklő megjegyzéseimet e helyen fogom előadni. Mielőtt ezt teszem, megemlítem, hogy Tell Hum (Kapernaum), Keraze (Chorazin), Irbid (Arbela), Umm el Amed, Merom, Kefr Birim, en Nabraten ed-Dsis (Gischala), ed-Dikke, Umm el-Kanatir, Chirbet Semmaka zsinagógáinak romjai vannak leírva és többnyire reconstruálva, melyek közül a legjelentékenyebb a Tell Humi. Antik zsinagógák nemcsak korra, hanem építésre nézve is, amilyenről az irodalmi források értesítései után nem is gondoltunk volna. Szép illusztrációja annak az általam sokszor hangoztatott felfogásnak, hogy a talmud által nemcsak hézagosan, hanem egyoldaluan is vagyunk informálva. A talmud szerzői nem voltak ugyan pusztán theologusok és jogászok, de historikusok sem voltak, főkép pedig csekély volt a vallási és erkölcsi körön kívül eső világ iránti érdeklődés. A görög kivételével más keleti népnél sem volt máskép az ókori világban. Szerzőink közül az egyik archeológus, a másik építész, maguk is sajnálattal

említik, hogy a zsidó irodalmi forrásokban nem járatosak. Mégis el kell ismerni ez irányban is tanusitott nagy igyekezetüket, első sorban az archeológusét. Sikerült nekik több pontban a „czéhbeliek" állitásait korrigálni, homályt eloszlatni, terminusok jelentését felderiteni. Hogy itt ott tévedés is becsuszolt, csupán kis szépséghiba, ami a mű nagy értékét, óriási horderejű felfedezéseit a templomépités történetének terén, beleértve a keresztény templomépitést is, semmiképen sem szállitja le.

Ezek előrebocsátása után a mű sorrendjében haladva előadjuk észrevételeinket.

Az Irbid, a talmudi Arbél zsinagógájának épitését Rabbi Izsák Chelo, ki 1333-ban járt arra, Nittai Arbelinek tulajdonitotta. Ez a Nittai szerzőnk szerint időszámitásunk II. századában élt (59. lap). Helyesen a II. században időszámitásunk előtt, Schelo pedig félreértése a francia Chelonak, mely a héber חלו átirása és igy Chelónak olvasandó.

Kefr Biráim zsinagógában találták ezt a feliratot: יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה תבא ברכה במעשיו (91. l.)

Érdekes az orthografia יוסה, amely a misnában (Szanhedrin 56 a) előfordul, nem pedig יוסי, ahogy a név rendesen irva van. Figyelemre méltó, hogy az áldás formulája nem תבא עליו ברכה, hanem במעשיו A ק áthuzása הזה szóhoz (91. l., sor) sajtóhiba. A giskalai (נוש חלב) zsinagógában a következő feliratot találták (111. lap).

יוסה בר נחום
עבד הארן
תאת לה
ברכתה

Aram nyelven lévén fogalmazva, megjegyzésre méltó, hogy a „láda" nem ארנא, hanem a héber תאת הארן a talmudban תיתי-nek iratnék, ברכתה pedig ברכתא-nak, példa arra, hogy a status emphaticus ה-vel van jelölve, mint a bibliai aramban elég sűrűn, ahol általában az א helyett sokszor áll ה. Ezt a héber környezet hatásának tekintették, ami helytelen, mert az aram papyrusok szintén ily orthografiát mutatnak az V. században időszámitásunk előtt, mint látjuk, itt is יוסה áll (ה betűvel). A két felirat egyuttal tény-

beli bizonyíték a Józsé név gyakoriságára. A másik gyakori név: Simon, azért beszél a talmud a hasonló nevüség példájánál két József ben Simonról (שני יוסף בן שמעון). Ha a fiu József, akkor az atya Simon.

A 180. lapon idézi a szerző az alexandriai *diplostoon* (bazilika) leirását a tószeftából (Szukka IV.) és azt mondja, hogy a „zsinagóga világos, tárgyi leirása az épület formájáról több felvilágositást ad, mint az összes reconstructio kisérletek." R. Jehuda 3 sorban többet tudott mondani, mint egy modern tudós 3 lapon. A modern zsidó tudósok közt akárhány akad, aki a talmudot, akár az utolsó század sok pilpulistája, agyagnak tekinti, melyet szabadon gyúrhat, az alexandriai zsinagóga Krauss Archaelogie-ja szerint (II, 258) vásárcsarnok. Szerzőnk (180, 2) ezt a „meglepő nézetet" elutasitja, helyesen mondja, hogy a mesteremberek a zsinagógában éppúgy saját csoportokban ültek, mint a keresztény templomokban mai napig. Hasonló szokásra antik világban vannak párhuzamok. A héber idézetben az utolsó előtti harmadik szó sajtóhiba. A 185. lapon a pentagramm (=Salamon pecsétje) és a hexagramm (=Dávid pajzsa) érdekes megbeszélése alkalmából (ókori zsinagógákban már megvannak) az irodalom közt hiányzik a Jewish Encyclopedia összefoglaló cikke.

Vizsgálódásai folyamán szerzőnk az Antoninus-Rabbi problémát is érinti, „Krauss kritikáját és módszerét tisztára elhibázottnak tekinti" és más eredményre jut. Igaza van abban, hogy anekdotaszerű adatok, de hogy bevonja (Sabbath 33 b.) R. Jehuda mondását a rómaiak piac, hid és fürdő építéséről, egyszerű tévedés, mert ott Jehuda ben Ilaj beszél, nem Jehuda a patriarcha (211. lap 1. és 3. jegyzet). Szerző saját nézetét históriai vizsgálódásai alapján a 217. lapon foglalja össze a következőkben: „Als sicher kann danach angesehen werden, dass die Zeit des Septimius Severus und Caracalla den historischen Hintergrund für die jüdische Legengenbildung geliefert hat und dass der Name Antoninus, an den die Tradition alle ihren Angaben anknüpft, dem Sohn des Septimius Severus, der seit 198 Augustus und Mitregent seines Vaters, von 211 bis 217 Alleinherrscher gewesen ist, bezeichnet. Er ist

neben Septimius Severus der einzige Augustus, der sich so lange Zeit im Orient aufgehalten hat, dass die Beziehungen zu dem jüdischen Patriarchen überhaupt möglich sind, und für ihn wird ebenso wie für Septimius Severus die Toleranz gegen das Judentum ausdrücklich durch die historische Überlieferung bestätigt". Caracalla gyerekkori játszótársa egy zsidó volt (Spartianus, Caracalla I. 6).

A zsinagóga átvette a pogány bazilikát és ép ezért a zsinagóga az átmenet a pogány bazilika és a keresztény templom közt (219). A ker. egyház a zsidóktól vette át a szokást, hogy a férfiak és nők a templomban külön ülnek. A galéria görög neve a bizanci keresztény templomban *gynaikonitis*, vagyis asszonyok helye. „A szokással az ennek számára teremtett épületalakot is átvették a zsidóságtól" (221). Az előcsarnok már a tell humi zsinagógában megvolt és arra szolgált, hogy a látogató kútból, vagy mosdótálból a rituális mosdást végezze, az udvar csarnokai és exedrái pedig az oktatást szolgálták. A jelen szokás eszerint a palesztinai ókorba nyúlik vissza. „Az előcsarnok e kettős célját a keresztény templom a zsinagógával osztja" (223). Csupa meglepő tény. „Dieser Vergleich soll nichts weiter lehren, als dass wir bei der Frage der Entstehung des basilikalen Kirchenbaus neben allen heidnischen Vorläufern auch mit der Synagoge als einem wirkenden Element für die Neuschöpfung der Basilika rechnen dürfen" (224). Mindez felette meglepő és eddig ismeretlen vonás a zsinagógának az egyházra gyakorolt hatásának képében. Ha mindent összeveszünk, azt konstatálhatjuk, hogy a kereszténység nemcsak szentirását, hanem templomát és istentiszteletét is a zsidóktól vette. Ha azonban jól meggondoljuk a dolgot, ez nem meglepő, hanem természetes, hisz a kereszténységnek nemcsak alapitói, hanem első községei is zsidók voltak.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

IRODALMI SZEMLE.

Beer G. „Hebräische Grammatik" II. kötete (*Berlin-Leipzig* 1916. Sammlung Göschen 764) az igéket, particu

lákat és a mondattant öleli fel, szűk téren csodálatos tömöttséggel mindent felölelve. Hogy kezdő ebből megtanulhatna héberül, nem hisszük, de ismétlésre, hézagok pótlására alkalmas eszköz. A sajtóhibák száma sokkal nagyobb, mint ezeknek a végén álló javitásából gondolni lehetne. Pl. 21-26 minden oldalon, 59, 109, 111, 112 s máshol. Dágesekről lévén szó, melyek a német tudományos kiejtésben nem hallhatók, kérdéses, hogy mind sajtóhiba-e. A III. kötet gyakorlatokat tartalmaz, de ezt nem néztük át. Bizonyára jó, mert B. ügyes tanitó.

*

Taubenschlag R. szép monográfiája a papyrusok büntető jogáról (Das Strafrecht im Rechte der Papyri, *Leipzig-Berlin* 1916) zsidó szempontból kevés analógiát nyujt, mert a zsidó büntetőjog az, a mely az első század közepe óta majdnem teljesen megszünt, de azért ebből a szempontból sem tanulság nélkül való. Két konkrét jogi kérdésről külön cikkben fogunk szólani, itt csak azt jegyezzük meg, hogy halálbüntetés ritka, a Ptolomeusok büntető jogában csupán két bűnre alkalmaztatott: hamis mértékre és az asylumjog megsértésére (33). Különbséget tettek szándékos és szándéktalan emberölés között (8. lap), de a büntetésről nincs adat. A gyilkos szabad lábon marad (81. lap és u. o. 5. jegyzet). Mindenesetre látjuk, hogy a halálbüntetés megszoritása már időszámitásunk előtt mintegy a levegőben volt. Ha tehát a talmud a mózesi törvény halálbüntetéseit redukálta, pl. a כ6 „kiirtás" büntetést az égre bizta, vagy egyéb módon iparkodott a halálbüntetés végrehajtását lehetetlenné tenni, pl. az előzetes megintést és annak a bűnöző részéről való elfogadását követelte, a kor szellemében járt el, illetve még túltett rajta, mert a halálbüntetés teljes kiküszöbölésére törekedett. Hogy a ptol. büntetőjog a hamis mértékre halálbüntetést szabott, ennek a bűnnek nagy elterjedtségére vall és talán az is az oka, hogy a királyi kincstár nagyméretü megkárositására vezetett. Az asylumjog megsértésének halálbüntetése az egyptomi és a görög jogból eredhetett. A rómaiak ezt a jogot korlátozták (104).

A ptol. jog kétféle pénzbüntetést ismer, olyat, a mely a sértett magánfélé és olyat, amely az államé (a királyé).

„Meglehetős valószinüséggel állitható, hogy *zémia* csak a magánbüntetést jelenti, *epitimon* ezt épugy, mint a közbüntetést" (74). A byzantinus korról: „Hogy . . . *zémia* szóval milyen büntetést gondoltak, ebben a korszakban sem világos . . . egy levélben szemmel láthatóan a *prostimon*ra utal" [az ige] (125). A Jerusalmiban egymás mellett áll: פיסין, זמיות, גלגליות, ארנוניות (Pea 15b 62 s még néhányszor ugyanabban a mondásban), azaz Isten megóv ettől a négy kiadástól, ha alamizsnát adsz (Krauss, Lehnwörter II, 247). Az áldást érdemünkből élvezitek, nemcsak nem adtok belőle semmit, hanem ránk háritottok ארנוניות, פיסין, זמיות, גולגל-t (j. Gittin 47c 50). „Isten megáld és megőriz" (Móz. IV. 6, 24) ezt jelenti: Nem jön זימיא az országra (városra) és ezt mondják neked: „Adj aranyat" (Tanchuma נשא 10). A misna megállapitja, hogy ki tekintendő a város lakójának és egy barajtha hozzá teszi: פיסים és זמיות tekintetében 12 havi ottlakás után (j. Bába b. 12a 74). A fej és az *annona* adóról nem szól. Mindebből világos, hogy zémia nem rendes adó, hanem büntetéskép városra, tartományra egyszerre kivetett összeg, melyet a sujtottak egymásközt osztottak fel. פיסין, amely Fleischer szerint = syr portio, rata contributionis és amely Löw szerint (Krauss nál II, 450) az egyedül helyes etymológia, ugyanazt jelentheti, mint zémia. Ha aramul beszélt a hatóság, פיסין-t mondott, ha görögül, זימיות-t mondott. Mindenesetre biztos az, hogy a *zémia* az állampénztárba folyt be, a talmudi nyelvhasználatból a hézagos papyrus nyelvhasználat sikeresen magyarázható.

A testi fenyitéket a papyrusok csak a rabszolgánál ismerik, de Philoból tudjuk, hogy az egyptomit és a görögöt is érhette, az előbbit a vesszőztetés, az utóbbit a kevésbbé megszégyenitő bontbüntetés (in Flacc. 10 p. 510 Mangey, idézve 74, 2). Ha rabszolga szabad embert vassal fenyegetett, alexandriai jog szerint száz ütésen alul ne kapjon. (77). A mózesi törvény rendelkezése szerint (V, 24, 1. 2,) 40-en felül ne üssenek, a rabbik magyarázata szerint veszszőztetés értendő és csak 39 verendő. Pál apostol, mint a rabbik, „40 egy hiján"-t mond.

A lopást a ptol. jog valószinüleg kétszeres visszafizetéssel sujtotta, mint az attikai jog (28, 3. j.). Hozzátehetjük,

hogy a mózesi törvény (II, 22, 3) és a rabbinikus is a duplumot rendelik, bizonyos esetekben a négy- és ötszörösét. A rablásnál *(leia)* vagyon confiscatio következett be (29), melyet a zsidó jog nem ismert. A terminus technicus lészés (rabló) a rabbinikus irodalomban sürün fordul elő.

*

Lewin B., ki Serira leveléről és Seriráról magáról a frankfurti „Jahrbuch" VII. és VIII. évfolyamában és külön is (Prolegomena) értekezett, most Serira gáon életrajzát bővítve héberül is kiadta, mint első füzetét egy sorozatos munkának német és héber címmel. Az utóbbi így hangzik: מחקופת הגאונים. א. רב שרירא גאון (Jaffa 1916. Ára 1.50 M. *Berlin C.*, M. Poppelauer könyvkereskedése). A források teljes ismeretén és beható tanulmányozásán alapuló életrajz. A geniza több uj és fontos részlettel szolgált a gáoni korszak ismeretéhez általában, Seriráéhoz különösen. Orthodox álláspontjából kifolyólag nem látja, hogy Serira cum ira et studio ir (24. l., 10. j.), de ez a tényleti adatokra nincs befolyással. „Az exilarchák méltóságukat pénzért vették", de vajjon volt-e világi hatalommal járó zsidó méltóság, melyet a multban Keleten Nyugaton vagy bárhol nem pénzért vettek? Minden esetre be kellett szedni az adót, illetőleg egy összegben megfizetni és természetesen beszedni. Talán az *Arabarch*, az egyptomi zsidóság feje Philo korában szintén adóbérlő volt. A bab. exilarchatus történetét az adózás történetével kapcsolatban kellene tanulmányozni. Az sincs kizárva, hogy a hosszu idő folyamán, kereken ezer esztendőről van szó, egyik-másik exilarcha *általános* adóbérlő volt, mint pl. időszámitásunk előtt 200 körül a palesztinai Tobiádák. A közép- és ujkorban a Judenmeister, Befehlshaber, Judenbischof, Oberrabbiner s hasonló méltóság viselőjében adóbeszedő volt. A lenyügözött népek vezérei kétségtelenül szintén megfizették méltóságukat, minden időben. A „megfizetés" ténye önmagában nem mai viszonyok és fogalmak szerint itélendő meg és az exilarchákat, kik, mint mondtuk, ezer esztendeig a zsidó nép vajdái, nem szabad általánosságban elitélni. Serira halálát Ábrahám ben Dávid a Szefer Hakabbálában e tanyszerű kitétellel fejezi ki: ונהלה בידו אחת, miről sokféle „sejtés" került forgalomba (29—30). Lewin végül a függelékben 15 részletet nyomat le Serira életrajzához, Aruch kéziratából javitva egyet-mást. Alapos dolgozat.

*

Jacob G. a „Der Islam" c. folyóiratban VII, 3 török okmányokat közöl a magyarok történetéhez a török hódoltság korában, ezek között van egy, amely zsidóhoz van intézve. Nincs ugyan aláirva, de bizonyára a budai pasától ered. Tartalma utasitás a hidfelügyelőnek, hogy egy pesti martalócnak (zsoldosnak) fizesse ki egy félévre a zsoldot. Igy kezdődik: „Te, ki hidfelügyelő a zsidó Mózes vagy, ha elér ez a cédula, tudd meg, hogy adj . . . 18.5 piasztert" stb. Az okmány Budán kelt 1591 évben. Ugyanazon személyhez még egy levél van intézve és mindkét okmányon héber jegyzet áll, melyet Jacob szakértői nem tudtak elolvasni. Mindkét okmány eredetijét Jacob török „Hilfsbuch"-jában adta ki (Islam 177-178).

*

A nevezett folyóirat ugyanazon füzetében *Flury S.* érdekes cikket ir egy kézirat illuminációjáról (Islamische Ornamente in einem griechischen Psalter von ca. 1090. Mit 9 Abbildungen und 2 Tafeln. 155—170 lap). A tárgy maga roppant érdekes, szempontunkból még érdekesebb az, hogy az iszlám művészetét héber illuminált bibliakódexekből lehet és kell tanulmányozni. Egy 1010-ből származó héber codexről (162. lap, 2. jegyzet) F. ezt mondja: „Die Bedeutung dieser Handschrift für das Studium der islamischen Keramik, Textil-und Miniaturkunst fordert eine eingehende monographische Bearbeitung". Más helyen (157, 2) általában azt mondja F., hogy „a héber és iszlám kéziratok művészi kiállitás tekintetében oly meglepően egyeznek, hogy külön-külön nem tárgyalhatók". Az anyagot F. „L' Ornement Hébreu" diszmüből veszi, melyet Stassof és Günzburg adtak ki. Meg van lepve, hogy ezt a nagyértékü publikációt semmi figyelemre nem méltatták (157.). Mi nem vagyunk meglepve, csak egy jelensége a „Judaica sunt',

elvnek. A kárt persze a zsidót megvető büszke tudás valfja — saját tudatlanságában.

•

Chivi al-Balchi (Balch város Chorasanban, a régi Baktria, jelen Afganisztán), ki 875 körül élt, a biblia, különösen a tóra ellen 200 kifogást emelt, valószínűleg arab nyelven, melyeket Száadja versben cáfolt. Nagy hatása volt a kritikusnak, de könyvének emlékét csak ellenfelei irataiból ismerték, még pedig nagyon hiányosan. *Davidson* az ó-kairói genizában felfedezett Száadja elleniratából töredékeket, melyeket 1915-ben Saadia's Polemic against Hivi al-Balkhi c. alatt Newyorkban közrebocsátott és melyet ezen a helyen már bemutattunk. *Fosnanski S.* a ZFHB 1916. évfolyamában behatóan foglalkozott az uj lelettel és most a Hazefirahból készült különlenyomatban e töredékeket találó javításokkal és bevezetéssel ellátva ujból kiadta. A 40 lapos füzet cime: תשובות רב סעדיה גאון על שאלות חיוי הבלכי (*Varsó* 1916). Összesen 30 részlet. Tanulságos füzet.

•

Wenger L. kis füzete: „Über Papyri und Gesetzesrecht" stb. (*München* 1914. Sitzungsberichte der kön. bayer. Akademie der Wiss. 1914, 5) zsidó szempontból sem érdektelen. Egyebek közt mindjárt az elején azt a kérdést tárgyalja, hogy a római birodalom provinciáiban mennyiben volt érvényben az illető nép régi törvénye ill. jogrendszere, miről már Mitteis is beszélt „Reichsrecht und Volksrecht" c. alapvető munkájában (1891). Biztos, hogy Palesztinában, amely épugy császári maganbirtok volt, mint Egyptom, a régi zsidó jog érvényben volt. Erre senkisem hivatkozik. Viszont Egyptomról is visszakövetkeztethetünk a szent földre. „Wir wissen zunächst, dass das national-ägyptische Recht nicht verschwunden ist, sondern noch Anwendung finden konnte. Wir ersehen aus mehreren Papyri das ägyptische Gesetz noch in der Römerzeit in voller Anwendung für ägyptische Parteien" (15). Für sie [die grosse Menge der national-ägyptischen Bevölkerung] bestand die peregrine Nationalität und damit auch das peregrinische Recht fort, soweit nicht das Jus gentium ausgleichend wirkte" (római korban. 16. lap). Mayr szerint Diocletian orientalizálta a római jogot (20), a birodalom súlypontját Keletre téve át. Nem csoda, hogy a zsidók is többet foglalkoztak vele, mint sok más császárral és felvették a talmudba. Egy részlet. „Im national-ägyptischen Recht möchte man auch den Ursprung der obligatorischen Schriftform bei Verträgen suchen, die doch wohl das ganze Vertragsrecht der griechischen Papyri beherrscht, während für das griechische Recht die Urkunde doch abgeschen vom Falle des Literalkontrakts nur Beweismittel gewesen zu sein scheint. Partsch verspricht eine Abhandlung über die Bedeutung der traditio chartae in demotischen Urkunden als Perfektionsmoment beim Vertragsschluss" (14). A zsidó jogban csak a válólevélnél dönt a traditio chartae, az okmány átadása. Ezért jogosult Eleazar nézete, hogy a válást a válólevél átadásának tanui eszközlik, nem, mint Meir állítja, az aláíró tanuk. A régi nézetet kétségtelenül E. vallja, mig a görög eredetü Meirre a görög jogi felfogás hathatott. A talmud egyébkép azt mondja, hogy az okmány csak bizonyíték, nem jogszerző eszköz (שטר ראיה בעלמא). De mégis tárgyalja a kérdést.

Ahrens W., kinek a magikus négyzetről szóló cikkét (Islam 1916) már e helyen ismertettük, külön füzetben ismertet hasonló héber amuleteket (Hebräische Amulette mit magischen Zahlenquadraten, *Berlin* 1916). A számnégyzetek összefüggésben állanak a planétákkal. Jupiter héberül יהפיאל (= Jovi el), betűnek számértéke 136, amely az 1—16 számösszege, vagyis az 1—16 számokból képzett négy cellás négyzet végösszege. Itt a példa:

Legegyszerübb:

16	3	2	13
5	10	11	8
9	6	7	12
4	15	14	1

ב	ט	ד
ז	ה	כ
י	א	ח

A sorok, hasábok és átmérők egyenként 34-et adnak. Ilyen négyzetek képezhetők 5×5 sorral, azaz 1—25 számokkal is. Minden planétának más-más négyzete van. A számok héber betükkel jelöltetnek, de mint már a képek (Jupiter, Mars, Venus, Nap, Hold) mutatják, nem zsidó eredetüek. Az atyamester *Agrippa* von Nettesheim (1486—1535), ki a magiát „Occulta Philosophia" c. művében rendszerbe szedte. Az utolsóelőtti (15.) képen térdelő imádkozó alak van, melyről A helyesen mondja, hogy zsidó, de nemcsak azért, mert fedett fővel imádkozik, hanem azért is, mert az amulett felső szélén מרדכי áll. Hogy azonban ezt sem zsidó készitette, abból következik, hogy az imádkozót letérdeltette, mit zsidó nem tett volna. Erdekes kis füzet.

•

Palesztina sorsa fölött is dönteni fog a világháboru, de akárhogy dőljön el, a zsidó bevándorlás nem fog megszünni. Biztos, hogy mindkét hadakozó fél szivesen látja a zsidókat őshazájukban, ugyanezért helyesen cselekszik a Nemzeti alap, midőn a palesztinai zsidó település kérdését a háboru tartama alatt is ébren tartja. Eddig sem ez viselte a költségeket, ezután sem fogja ő viselni, lega'ább nem ő maga. A szentföldi kolonizáció, melyet a párisi Rothschild kezdeményezett és jó 100 millió frankkal szilárdan megalapittatott, az egész zsidóság ügye. Hasznos vállalkozás az érdekeltek közgazdasági felvilágositása és ily módon a sokat igérő ügynek a helyes mederbe való terelése. Ezt a célt jól szolgálják az emlitett alap idevágó publikációi, melyek közül az imént a harmadik füzet látott napvilágot. *Oettinger I.* tollából ered és cime: Methoden und Kapitalbedarf jüdischer Kolonisation in Palästina (*Berlin* 1916). Az eddigi zsidótelepitési módszerek ismertetése mellett, melyek egyébiránt eléggé ismeretesek, Oettinger kiterjeszkedik a német, dán és angol belső telepitésre és egyebekre. Ezen mintegy bevezető rész után következnek a gazdasági tervek és költségvetések különböző üzemek számára, éppigy fenntartási költségeinek kiszámitására. A legfontosabb az utolsó szakasz (99—108 lap) Entwurf eines Gesamtplanes der jüdischen landwirtschaftlichen Besiedelung Palästinas. 8 tanulságos tabella is van a jeles füzetben.

A heidelbergi egyetem Értesitőjének mellékletében megjelent beszédben „Die Entwicklung der semitischen Philologie im Deutschen Reich" *Bezold C.*, az ismert assyriologus, felmutatja a német birodalom tudósainak érdemeit az emlitett tudomány körül. Sorba veszi a sémi nyelvek három csoportját — déli, északi és keleti — és az egyes ágak körül kifejtett irodalmi és egyéb tevékenységét nagy vonásokban ismerteti. Közöttük van a biblia mellett a rabbinikus irodalom is, melynek feldolgozásáról nagy elismeréssel nyilatkozik. Csak az utolsó 43 évről van szó, vagyis a német birodalom megalapitásától (1870) lefolyt időszakról. A sémi tanulmányokat a német császár magán pénztárából is támogatta. Külföldi tudósok a beszéd céljából folyólag nem emlittetnek, németek sem. Kivétel két hollandi tudós mellett Goldziher Ignác. Az utolsó (50.) jegyzetben Bezold idézi Sayce angol assyriologus levelét a Times-hez, (dec. 22. szám), melyben azt irja, hogy a németek csak szógyüjtményeket és tarthatatlan elméleteket képesek produkálni (19. lap). Ezt a sajnálatos nyilatkozatot B. alapósan megcáfolta rövid és világos áttekintésében.

•

Eucken R., a Nobel-dijjal kitüntetett hires filozófus előadása: „Die geistesgeschichtliche Bedeutung der Bibel" (*Leipzig 1914*) bevezetőleg utal arra, hogy az örökös jövésmenést ezen a világon mélyebb lelkek mily fájdalmasan érezték. Pl. idézi Schelling szavait: „Ein Geschlecht vergeht, das andere kommt, um selbst wieder zu vergehen. Vergebens erwarten wir, dass etwas Neues geschehe, wann endlich diese Unruhe ein Ziel finde; alles, was geschieht, geschieht nur, damit wieder etwas anderes geschehen kann, das selbst wieder gegen ein anderes zur Vergangenheit wird, im Grunde also geschieht alles umsonst, und es ist in allem Tun und aller Mühe und Arbeit der Menschen selbst nichts als Eitelkeit, alles ist eitel, denn eitel ist alles, was eines wahrhaften Zwecks ermangelt" (6. lap). Hogy a hiábavalóságok e „megkapó kifejezése" maga a Prédikátorra megy vissza, Eucken nem veszi észre. Vala-

mint az általa ezután kifejezett gondolat is, hogy az ember valami örökkévaló után vágyakozik. A vallás és alapkönyve világraszóló jelentőségének kidomboritása, valamint egyénekre és népekre való általános hatásának ecsetelése után kiemeli azt is, hogy a biblia összekötő szellemi kapocs nemcsak a nép egyes rétegei és osztályai, hanem a népek között is (20—23). De nemcsak az emberi lélekre, hanem a szellemi tevékenységre is hatott a biblia: a művészetre és irodalomra. Összefoglalóan a 26. lapon E. ezt mondja: „A biblia hatása a művészetre és irodalomra mérhetetlen; ha törölnék belőlük azt, a mire a biblia ösztökélte, elviselhetetlen hézag előtt állnánk, sőt ür előtt. Különös hatása volt a bibliának a német népies irodalomra, melyet minden fázisában végig kisért, nagy forduló pontoknál felette erős befolyást gyakorolt (28). A legtöbb röpke szó a bibliából ered. A *felvilágosodás* óta a biblia ethikai oldalát helyezzük előtérbe (29). Most tehát, azt mellékesen jegyezhetjük meg, a kereszténység oly formáját hirdetik a modern theologusok, amely 1800 esztendeig háttérben állott. A költőkre még a 19. században is nagy hatással volt a biblia, sőt a zeneszerzőkre is, kevésbbé a bölcsészekre (31 kk). A német nemzet kifejlődésében, sőt szabadságában (a Napoleoni háboruk alatt) a bibliának jelentős része van és Eucken előadását azzal fejezi be, hogy a biblia a jelen háboruban is nagy szerepre van hivatva. E. természetesen nem tesz különbséget ó- és uj-testamentom között, csupán egy helyen, amelyet szó szerint idézünk:

„Aus dem Alten Testament aber haben nicht nur die tiefen seelischen Bewegungen, die in den Propheten und den Psalmen, wie im Buche Hiob zum Ausdruck kommen, unzähligen Seelen Halt und Trost geboten, auch die Geschicke des ganzen Volkes Israel, seine Kämpfe, Leiden und Siege, haben die Gemüter da gefesselt und gestärkt, wo harte Kämpfe von der Unbill der Menschen zum Walten Gottes seine Zuflucht nahm zu festem Vertrauen darauf, dass er die gerechte Sache nicht werde unterliegen lassen. So in den Reformationskriegen die Niederländer und die Schotten, so die Heere Cromwells, so erweist es von neu-

em seine stärkende Kraft in den schweren Kämpfen der Gegenwart" (10).

Az ó-testamentom nem is ó, sőt mindig uj.

*

A „Biblische Zeitfragen" c. gyüjteményben (8. Folge. 5—6) *Nikel J.* e'adja Izrael történetét a fogságtól időszámitásunk elejéig e cimmel: Das Alte Testament im Lichte der altorientalischen Forschungen. V. Gesichichte Israels vom Exil bis Christus (*Münster i. W.* 1916). Az „ókeleti világosság" inkább az előző füzetekben jutott kifejezésre, mint a jelen füzetben, mely a katholikus álláspontnak megfelelően konzervativ kritikával adja elő a történetet. A legfogósabb kérdés a Purim, az Eszterkönyv. Beláthatatlan feltevések s sejtések. Szerző a historicitás felé hajlik, amiben igaza lesz a magra nézve. Hogy a zsidók ellenségeik közül 75.000-et megöltek, nem szorulna bizonyitásra, ha háboruban, vagy felkelésben történt volna. Az elbeszélés összefüggésében azonban, — mint más helyen — részletesen kifejtettem, csak szinezés — a pogányok is kikaptak egyszer. Uj kutatások nincsenek a füzetben, de világos áttekintés az eseményekről.

*

Meissner B. az Achikar mondát ismerteti az összes eddig ismert források alapján az *Alte Orient* 16, 2. füzetében (Das Märchen vom weisen Achikar, *Leipzig* 1917), melyben arra az eredményre jut, hogy assyr eredetű (31. lap). A legmeglepőbb lelet az elefantinei papyrusok, melyek bár töredékek, azt mutatják, hogy már az 5. században időszámitásunk előtt közismert volt és nagyjában a későbbi korokból különféle nyelven (syr. arab stb., Aesopus meséibe is beleszőve) ránk maradt monda elemeit tartalmazta. A bölcs mondások egyike-másika a Pe'dabeszédekben, Szirachban és rabbinikus mondásokban is találhatók. Mint ismeretes, Tobit könyve említi a nevet (l. pl. 7. lap. 49 és 51. mondást). A levegőben épitendő ház a talmudban is említve van (Bech. 8 b), hol R. Józsua és Hadrián császár szerepelnek (17. lap). A papyrusok tartalmát 21 könyv. reprodukálja, hol facsimilet is ad. Néhány részlet. Az arab

elbeszélésben Haikar, Szanherib vezére azon szomorkodik, hogy nincsenek gyermekei, noha *60 felesége* van (3). Megjegyezhető, hogy az Énekek Éneke is 60 királynéről beszél (6, 8). Ez a szám a feleségekről nagy urnál bizonyára-általános ókeleti kerek szám. Az egyik mondás 5. l., 18, így hangzik: „Fiam fecsegő és civakodó asszonyhoz ne közeledj, kinek nagy hangja van sem." Nem szenved kétséget, hogy קוליה alatt (Kethub. 7. 6) ez értendő. A nemi élettel való kapcsolatbahozás (u. o. 72 a b stb. Levy IV. 259) másodlagos természetű. 8. l. 66. mondás: „Fiam, az ember szeme olyan mint a vízforrás és nem lakik jól a birtokkal, *amíg nem lesz tele földdel.* Az aláhuzott gondolat előfordul a talmudban Nagy Sándorról is. *„E kél hegy között* ölessék meg Achikár helyett„ (23. lap az aram Achikarból). Ez azonos a בין שני הרים גדולים-el (Szanh. 14 a), melyről valahol már szólottunk. 24. l. 12. mondás: „Felelt a párduc és mondá stb. Felelt a kecske és mondá stb." Helyesen: megszólalt (nem — felelt), mint ויען ויאמר Egy assyr mondásban az van, hogy „ma feloldja a bűnt" (29). Ez zsidó gondolat is.

•

A „Central Conference of American Rabbis" XXVI. Yearbookja (*Wildwood.* N. Y. 1916) irodalmi része a következő dolgozatokat tartalmazza: „Miképp fejleszthető a vallás személyes oldala a zsidó gyermekben?" (224—255. 6 szerzőtől). *Lubin D.*, Pontifex Maximus (256—268). *Levinger L. I.*, The philosophy of Henri Bergson and Judaism (269—311). *Freehof* S. B., Moritz Steinschneider (312—13). *Curric M. C.*, The Synagog and the Philanthropies (314—332.) Gyakorlati szempontból. *Blau I.*, Lex Talionis (diszkussziókkal 326—375). *Tedesche S. S.*, Prayers of the Apocrypha and their importance im the study of Jewisch liturgies (376—398). *Barnstein H.*, Systems of religious education in secular schools (399—481). Tedesche azt mutatja ki egyebek közt, hogy a liturgiában sok olyan kitétel (gondolat) van, ami már az apokrifákban található. A kötet gyönyörüen van kiállitva.

•

Walter O. a hititákról *Meyer E.* „Reich und Kultur der Chetiter„ c. művének ismertetése kapcsán az egész ujabb irodalom alapján beható tanulmányt tett közzé „Die Hethiter" cimen a Sybel-féle Historische Zeitschrift 21. kötetének 2. füzetében (1917. évf.) Ujabb időben sok hititа, emlék és irás került elő Bogasköiben (Kisázsia), de ezek az okiratok még nincsenek megfejtve. Azt sem tudják biztosan, hogy a hititák milyen fajhoz tartoztak, ugy gondolják, sem árják, sem sémiek nem voltak. Az emlékek 13. századból (idősz. előtt), tehát Mózes korából és még régibb időből származnak. Talán még Ábrahám koráig tudnak majd visszamenni. Kulturájuk babyloni és egyptomi befolyás dacára önálló sajátossággal birt (227).

•

Ugyanabban a füzetben *Bär M.* cikkében (Eine bisher unbekannte Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden) a 245. lapon olvassuk ezt a mondatot: „Ha valaki az orosz határra jön, legyen az bárki, de zsidó nem mindjárt kérdezik, mit akar" stb. A 16. századról van szó.

•

Mahler E., „Naptárunk ujjáalakitása és a husvétkérdés" c. akadémiai értekezésében (*Budapest*, 1917) oly megoldást keres, „hogy az évek csupa teljes hetekből álljanak s hogy emnélfogva a naptári adatok évenként ugyanazokra a hétköznapokra térjenek vissza, anélkül, hogy az egyes vallások heti ünnepei a legcsekélyebb eltolódást is szenvednék" (12. lap). Erre két módot is ajánl. Az első az, *hogy minden septennium hat 52 hetes, közönséges évből s egy 53 hetes szökőévből áll*, akkor az évről évre elhanyagolt napot (364 nap 365 helyett) teljesen kipótoltuk (10). Az értekezés második fele Jézus halálnapjának kutatásával és az ezzel kapcsolatos husvét megállapitásával foglalkozik. 20. lapon „halachisi" helyett olv. „haláchai".

•

Nagy port vert fel *Kittel R.* véleménye „Judenfeindschaft oder Gotteslästerung" (*Leipzig* 1914), melynek alapján *Schwarz* wieni és *Hoffman* berlini rektor véleménye

ellenében a lipcsei törvényszék Fritsch a zsidó vallás megsértése miatt perbe fogott röpiratszerzőt felmentette. Schwarz két nyílt levélben válaszolt (Jüd. Lehrer timme és különlenyomat) és a berlini „Jeschurun" c. folyóiratban most is (1917 április) folyik még egy válasz, melynek szerzője keresztény theológus. Terjedelmes, minden pontot felölelő tanulmányt bocsát közre *Neubauer J.* „Bibelwissenschaftliche Irrungen. Ein Beitrag zur *Kritik* der alttestamentlichen *Bibelkritik* an der Hand eines gerichtlich theologischen Gutachtens" (*Berlin* 1917). Szerző iratának általános célja a jelenleg erősen elterjedt bibliakutatás vizsgálata, mely iskolának Kittel csak paradigmája. Szó van az istennév etymológiájáról, vokalizációjáról, pontozásáról (10-38), továbbá népvallásról (39-51), kiválasztás (80-83), boszszuvágy és prófécia (84-95), szombat (95—100), Ger (118-130), Rea (131-136), Lában (137-149), talio (150-182) s egyebekről, összesen 20 paragrafus. Az egész bibliakritika ellen irányuló, a problémákba mélyen behatoló mű. Érdekesen fejtegeti a Jákob és Lában viszonyát, megcáfolva azt az elterjesztett nézetet, hogy Jákob ravasz módon meghúzta Lábant, az antisemitizmus egyik vesszőparipáját. Minden tekintetben teljes figyelmet érdemlő mű.

•

Lőwinger A. (Szeged), ki az álomról már közzé tett egy érdekes folkloristikus tanulmányt a Mitteilungen zur jüd. Volkskunde c. folyóiratban, most ugyanott az 1916. évfolyamban 70 lapra terjedő összefoglalást ad az összes adatokról a jobb és balról (Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden). A csoportok a következők: biblia (1—8), exegézis (8—14), agáda (14—28), halákha (29—41), kabbala (42—53), folklore (53—66), költészet (66—70). Érdekes, hogy a középső négy csoport nagyjában egyenlő terjedelmű.

A *tefilla ṣel jad* a balkézre köttetik, mert Ex. 13, 16 ידה = יד כהה (Menach. 37a). A balkézre ezer angyal esik, a jobbra tizezer (Zs. 91, 7), mert a bal kezet a phylakterion már megvédi (idézve 15. lap). Az agadistának históriailag is igaza lesz, az ősi szokás a gyengébb balkézre kötötte az

amulettet. — Midőn Mózes az égbe jött, látta az Istent trónján ülve és menyasszonyát (a tórát) a jobbjában tartva. A kinyilatkoztatásnál Isten Izráel jobb kezének öt ujjára — a tóra öt könyvének megfelelőleg öt gyűrűt tett, hogy Izráelt nőül vegye (25. lap). Hogy az eljegyzés gyűrűvel történik, az európai esküvői szokást tükrözteti, ez a homília tehát inkább deras, mint agáda. *Mai napig a nő jobb kezére huzzák a gyűrűt* (l. cikkemet Schwarz—Festschrift, különlenyomat XII.—XVI. lap). Görög szokás szerint a menyasszony a gyűrűt a balkéz negyedik ujján viselte (M. Zs. Sz. XXXI, 156; L. idézi 34, 1). Ó-zsidó bűvészet 146 (német kiadás 164) hivatkoztam Sabh. 66b misnájára, hogy a gyerekek köléseket (קשרים, Knoten) viseltek, de magam idéztem az egész misnát, amely azt mondja, hogy a halákh. szabály „minden emberre áll, de a bölcsek a rendes esetről beszélnek". Nem értem tehát, hogy L. mi ellen polemizál 60, 2. Ugyanott 4. jegyzetben utalható lett volna a Jewish Encyclopedia Agla cikkére, valamint egy másik helyen az amulett cikkre.

•

Meyerhof M. érdekes adatokat közöl a mai egyptomiak gyógybabonájáról (Beiträge zum Volksheilglauben der heutigen Ägypter, Islam VII (1917), 307—344), amelyek közül néhány a zsidókra vonatkozik. A március első (gregorianus) 7 napja szerencsétlen hétnek tekintetik, melyben sem muszlim, sem kopt, sem *zsidó* nem köt üzletet és operációnak sem veti alá magát (312). Junius 16—17 éjszakáján van „a csepp éjszakája", melyben az égből az a csepp esik, a mely a Nilust megdagasztja (313). Hasonló a „Tekufa vércseppje" a zsidó néphitben, ha nem is áll a Nilussal kapcsolatban. A 40 (és 7) szent számokról adatok 317, 2. j. Némely gonosz szellemek romokban és temetőkben laknak (326), a mai zsidó hit is. Szidi Achmed a beduin szent évi három ünnepén zsidók is megjelennek Tantában (337).

•

A német irodalmi társulat idei évkönyve (Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur 1917, *Berlin* 1917),

a mely május hóban jelent meg, a társulati közleményeken kívül nyolc irodalmi dolgozatot tartalmaz. A „Visszapillantást 5676"-ra *Elbogen I.* irta az elhunyt Philippson M. helyett, ellenben a lefolyt év irodalmát most is *Bernfeld* S. ismerteti. Az irodalmi produkció természetesen apadt, de a háborus irodalom még mindig virágzik (37—39). Az összes zsidó pártok képviselve vannak, a „keleti zsidók" (orosz és lengyel) külön érdeklődést keltettek. Ebbe a körbe vág *Perles Róza* cikke is „Jüdische Kriegsgedanken" (149—170), melyek méltók a hirneves urnőhöz, Dr. Perles I. néhai müncheni rabbi özvegyéhez, ki Königsbergben élve közelről szerezte háborus tapasztalatait. A többi dolgozatok címei a következők: *Bergmann J.*, Judentum und Griechentum (41—69); *Lewkowitz* I., Religion und Nationalismus (70—84); *Geiger L.*, Briefe von, an und über Mendelssohn (85-137); *Nathan M. N.*, Aus den Jugenderinnerungen Karl Friedrichs von Klöden (Ein Beitrag zur jüdischen Volkskunde 138—148). Végül *Wolff-Frank M.* egy elbeszélést ad, hogy a szépirodalom is képviselve legyen.

*

A sulyos idők dacára, melyek a háboru folytán Jeruzsálemre is szakadtak, az ottani héber irodalmi produkció nem szünetel, szép jeléül a soha nem szünetelő zsidó tudásszomjnak. Igy a kitünő hirnévnek örvendő „Jeruzsálem" (ירושלים) c. héber folyóirat 11. és 12. kettős évfolyama gazdag tartalommal jelent meg az 5617. zsidó év (1917.) ujéve előtt. A 416 lapra terjedő, 16 cikket tartalmazó kötetből kiemeljük a következőket: *Luncz A. M.*, A szent föld ismeretére vonatkozó héber irodalom bibliográfiai összeállitása (1—50). Beter, az összes nézetek vizsgálata (105—136); a Babylóniából visszatérők határ megállapitásai (283—310); topográfiai kutatások (325—334); magyarázatok a bibliához és a talmudhoz (374—394). Csupa érdekes és alapos dolgozat. Földrajzi vagy topográfiai kutatásokat bocsátanak még közre: Hurwitz (אבל ,ארם נהרים); *Gross M. D.* (ארץ ישׂראל névről); *Michlin Ch. M.* הר הבית או אבן השתיה. *Idelsohn* az accentusok eredetéről terjedelmes tanulmányt irt (335—373). Hason értekezéseket német folyóiratokban

is közölt (Monatschrift s máshol). A kötet 12 márkába kerül és kapható a szerzőnél, ki minden támogatást megérdemel. Azóta, sajnos, Luncz meghalt.

*

Arculf, gall püs[illegible]k, 67[illegible] körül a szent földre zarándokolt és visszatérőben a skót nyugati tengerpartra került. Adamannus (624—704) a hajótöröttet barátságosan fogadta és értesitéseit feljegyezte. Most a latin szövegből a Jeruzsálemre vonatkozó részt *Mickley P.* leforditotta németre és a „Das Land der Bibel" c. kitünő gyüjteményben (II, 2, *Leipzig* 1917) közzé tette. A jámbor zarándok csak keresztény érdekből biró értesitéseket ad, de azért, mint Jeruzsálem topográfiájára vonatkozó adatok, általánosabb érdeklődésre méltók. Zsidókról szól a 9. fejezet: Az izzadás törülközője (sudarium), mellyel az eltemetett Ur (Jézus) feje le volt takarva (29—31). A sudariumot egy zsidó ellopta, halála előtt két fiát megkérdezte, ki akarja az egész vagyonát vagy a sudariumot. Több csoda, több nemzedéken át öröklődik, végre a hivők és hitetlenek (keresztények és zsidók) harcra kelnek érte. Mauias (Muavia, mh. 680) szaracén király igazságot tesz, mágiyára dobja a törülközőt, ez kiemelkedik a tűzből és a keresztény pártra száll le. Ez a csodatelt elbeszélésnek, amely egyébiránt zsidó-keresztények létezését tükrözteti, a rövid foglalatja. Máshol is előfordul zsidó.

*

A „Der Alte Orient" 16. évf. 3—4 füzetének tartalma: Seleucia und Ktesiphon von M. *Streck*. Mit einer Abbildung und drei Kartenskizzen (*Leipzig* 1917). A két város, melyek egymással szemben Bagdad és Babylon közt fekszenek, sok zsidó lakossal birt és a talmudban is szerepel. Streck, ki a régi Babylonia geográfiájának specialistája, igen tanulságos monográfiát ad a jelen négy iven, a zsidó forrásokat is felhasználva. Saját szempontunkból néhány pontról szólunk. Seleucia, melyet I. Seleukus 300 körül alapitott illetve Opis helyén ujra épitett, az akkor ismert Ázsia legnépesebb városa volt, még az 1. század közepén (post) 600,000 lakossal birt és csak az 1. század

végén szárnyalta túl Antiochia, amely utóbbit a perzsák a 6. században pusztitották el. Seleucia egy időben Róma és Alexandria mellett neveztetett (8. lap). A világ fővárosainak együtt való nevezését a midrásban is találjuk (Szifré Num. 131, 47b Friedmann), hol Asia (אסיא = Ephesus), Alexandria, Kartagene (קרטגני) és Antiochia neveztetik meg. E midras idejében Seleucia már nem jöhetett tekintetbe; Rómáról nem szól, az agadista Keleten prédikált, hol a nép nem tartotta Rómát fővárosnak. — Seleucia görög város volt, habár lakói jórészt Babylon városából kerültek ki, mint az épitő anyag is (9. l.). Sok zsidó lakott a városban és III. Artaban alatt zsidómészárlás volt (21), 165-ben Avidius Cassius elpusztitotta és ugyanakkor Ktesiphont is (24—25). I. Ardesir (226—241) a Ktesiphonnal szemben levő Tigrisparton uj várost alapitott, melyet Veh-Ardesirnek (= jó Ardesir) nevezett. Ezt a várost a sémi lakosság Kokhe és Machoza névvel nevezte, a talmud az utóbbit használja, melynek jelentése: város, nagy város (27). — A talmud (Ros Hosána) azt mondja, hogy Kóres, Darjaves és Artachsaszta egy és ugyanazon személy. Kóresnek ezért nevezték, mert jámbor király volt (מלך כשר היה), Darjáves a királysága miatt (על שם מלכותו), Artachsaszta pedig a (személy) név (אית' הוא שמו). Analógia ahhoz, hogy a király neve méltóságára megy át, a következő. Az araboknál Kiszra (= Khoszar, Chosros) nem tulajdonnév, hanem általában a perzsa királyok címe. „Diese falsche Auffassung haben verschiedene Umstände hervorgerufen: die lange Regierungszeit der beiden Khosraus, das starke Hervortreten der beiden Herrschergestalten der späteren Sassaniden-Epoche, ihre grosse Volkstümlichkeit und endlich auch die Tatsache, dass das Auftreten Mohammeds und der Beginn der islamischen Expansion in die Regierung eines Khosrau fällt" (37. lap, 2. jegyzet). Valószinübb, hogy maga a perzsa nép nevezte régi királyait Khosraunak. Mindenesetre jó analógia a zsidó felfogáshoz. Érdekes, hogy Seleucia első püspöke, kinek létezése biztos, az arameus Papa (310 körül, 43. lap). A 4. század második felében élt körülbelül ugyanott Papa, a hires amóra. A név már régebben is előfordul.

Tanchum Jerusalmi „Mursid" c. szótárát feldolgozta Bacher az Orsz. rabbiképző-intézet 1902/3. értesitőjében (Jeruzsálemi Tanchum szótárából, németül: Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's). A szótárt Neubauer másolta le egy pétervári keziratból kiadás céljából és *Büchler* Adolf látta el a forráskimutatással. Neubauer a másolatát Bachernek engedte át, ki viszont azt a Rabbiképzőnek ajándékozta. Tanácsomra a nagyjelentőségű szótár kiadását a szeminárium hallgatói disszertációkkép kezdik kiadni. Az elejét *Resofszki. A.* adta ki, de elfelejtette az előszó végén megirni, hogy a kézirat a rabbiképző tulajdona, hogy onnan kapta kölcsön és hogy a Bücbler A. forráskimutatását használta. Midőn mindezt a tudomány kedvéért itt pótolom, azon reménynek adok kifejezést, hogy ez a hasznos szótár nem távoli időben teljesen ki lesz nyomva, mint a Júszuf al-Baszir és a Maimuni-féle misnakommentár.

•

Kaplun-Kogan W. W. statisztikai tanulmánya: Die jüdische Sprach- und Kulturgemeinschaft in Polen (Wien-Berlin 1907. K. lenyomat a Zschr. f. Demographie u. Statistik der Juden 1915—16 évf.-ból) csak Orosz-Lengyelországra (Kongresspolen) vonatkozik. Kereken 2 millió a zsidó lakosság, melyből a negyedrész Varsó és Lodz városokban lakik (366 és 156 ezer). Anyanyelvnek 97 % a zsidó-német nyelvet vallotta. A házasságkötések és születések a többi lakossághoz képest utolsó helyen állanak, de a halálozások is, végeredményben a szaporodás a legkedvezőbb, de, ugylátszik, a többi orosz területből való bevándorlás folytán. A férfiak kivándorlása óriási, minek folytán 1000 férfira 1057 nő jut, a munkaképes korban állók számaránya szintén kedvezőtlen. A nagy nyomor mellett is a zsidó népesség egészségesebb, mint a többi. A kivándorlás és következményeitől eltekintve, a lengyel zsidók nagyjában ugyanazt a népképet mutatják, mint a magyar zsidók. A kultura haladásával majd oda jutnak, a hova a nyugati zsidóság — a szaporodás meg fog szünni.

•

Brie F. Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur (Halle a. S. 1916) tanulságos könyve zsidó szempontból is érdekes. Az angol imperializmus a 16. században jelentkezik az angol irodalomban. „Schon unter Elisabeth tritt die hebraistische Vorstellung auf von der englischen Nation als dem auserwählten Volke. Sie wird fortan besonders in puritanischen Kreisen gepflegt und erzeugt weiterhin die Anschauung, dass aus einer so bevorzugten Stellung auch Recht und Pflicht zu einer Eroberungspolitik herzuleiten seien . . . Insbesondere der Gedanke, dass das englische Volk das von Gott anserwählte sei, ist auch, um mit Brie zu reden, das wesentliche Element des Miltonischen Imperialismus". (Historische Zeitschrift 117. kötet, 508). *Cromwell* szintén sűrűn használja irásaiban a „God's people" kitételt.

Thomsen P. művéből: „Die Palästina-Literatur. Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung mit Autoren- und Sachregister" megjelent a harmadik kötet, amely az 1910—1914 évek irodalmát öleli fel (*Leipzig* 1916). Hogy ily természetü és terjedelmü (XX. és 387 sürün nyomott nagy oktáv lap) a háboru alatt elkészülhetett és kinyomattatott, szép jele a német meg nem törhető tudományos szellemnek. Csak a röviditve idézett folyóiratok és könyvek száma majdnem 450-re rug, jele annak az általános érdeklődésnek, melyet a világ mai napig a kis Zsidóország iránt tanusit, a bibliográfia nem kevesebb mint 4148 számot mutat.

Első helyen a kulturnépek állanak (német, angol, francia), de némely kisebb nemzet is elég tekintélyes palesztina irodalmat produkál (magyar nyelvü, ugy látom, csak a Magyar Zsidó Szemle, amelyet Klein Sámuel kivonatol). A beosztás főszakaszok szerint a következő: I. Általános dolgok (bibliográfia, folyóiratok stb.). II. Történet (36—113). III. Archeológia (114—174). IV. Történeti geográfia és topográfia (172—198). V. Geográfia (199—234). VI. A jelen Palesztina (235—332). Ezek után következik függelék és pótlás mellett 342—383 háromhasábos lapokon a név és tárgymutató. Mint látjuk, a jelen mellett a történet a legnagyobb érdeklődés tárgya.

Munkám: Die jüdische Ehescheidung stb. feljegyzése (89. l.) annyiban téves, hogy csak az első rész lapszáma van megadva, noha mind a két rész van emlitve és a nevezett két bírálat közül az első része az első részre, a második része a második részre vonatkozik. Nélkülözhetetlen mü.

*

A „Jachrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft" XI. kötete (*Frankfurt a M.* 1916) 8 dolgozatot tartalmaz. Első helyen áll „A hamburg-portugiz-zsidó község legrégibb jegyzőkönyvéből (1—66), amely igen érdekes. Ezek a marannosokból származó szefardok igen jótékonyak voltak és nagyon vigyáztak a becsületre. Érdekes a viszonyuk a „tudesco" (német, ill. lengyel) zsidókhoz, melyekről elég sürün van szó. Sabbatai Cevit királynak nézték (pl. 5. lap s később is), az üdv eljövetelére fogadásokat tettek (12). Szinielőadásokat is tartottak, mint Amsterdamban (14). Könyvet nyomni csak az elöljáróság approbációjával szabad (28). Ezt a határozatot megelőzte Mosè Gideon Abudiente קין היסין (Fin de los dias) c. munkájának elkobzása, mert a máshitüeknél árthatna a zsidóknak (27). A sógorházasságot még gyakorolták (68. lap 1660 körül). A chacham Mose Israel ruházkodó rendeletet akart kiadni, minden esetre megtiltandónak tartja, hogy a nők alsó karjaikat meztelenül hagyják (70). *Biberfeld* E. a zsidó bibliamagyarázat módszeréről c. dolgozata agádikus jellegü. *Ehrenreich* H. „Nyelvi és tárgyi észrevételek a talmudhoz„ (209—248 folytatás), részben hasonló *Neuwirth A.* két megjegyzése (Jadajim 4, 8 és Berák 3 b), nem érdemelte meg a nyomdafestéket. Hogy צדוקי : מין helyett áll, nem látszik tudni. Hogy a szadduceusok atheisták voltak, mint az epikureusok, dupla tévedés, — sem az egyik, sem a másik nem volt az. Különben a talmud a אפיקורסי-t és צדוקים-ot nem azonositja, mint N. teszi. Érdemes közlemény Balabané: Die Krakauer Judengemeinde — Ordnung von 1597 und ihre Nachträge. II. (88—114) és Lewiné: Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode III (141—208). *Ugyanaz* Nagylengyelország prozelitáiról is közöl ujabb adatokat (268—271), melyek a magyar szombatosok szempontjából jelentősek, a mennyiben azt látjuk, hogy a „sobotnoki" mozgalom onnan

indult ki. Hogy איש גר nem prozelita, mint Levin 171 hiszi, hanem Grázián Abram József Salamon ismert olasz tudós (mh. 1685 Modenában), egy zsidó historikus tudhatná. Van még a kötetben *Heinemann H.* egy régebben készült dolgozata: A királyság biblia-talmudi felfogás szerint és *Horovitz J.*-től Lapszéljegyzetek. Végül az előző tiz kötet tárgymutatója áll.

A nagyváradi Társ. Tud. Társ. kiadásában *Ágoston Péter* közrebocsátott „A zsidók utja" c. könyvet (*Nagyvárad* 1917), melyben a mult és jelen zsidóit gyülöletes szinekkel festette. Az Egyenlőségben a munkát megvilágitották különböző szempontokból: *Balthazár Dezső* debreceni ref. püspök, *Blau L.*, *Venetianer L.*, *Bernstein B.*, *Székely F.*, *Komáromi S. és Szabolcsi L.*. Ezeket a cikkeket illetve tanulmányokat külön könyvben: „Mi az igazság utja?" közzétette az Egyenlőség könyvkiadóhivatala (*Budapest* 1917. Ára 3 korona.) A jövő számára feljegyezzük, hogy Ágoston szabadgondolkozó, a nagyváradi szabadkőműves páholy elnöke, a felesége a nagyváradi nőegylet elnöknője. Hogy milyen nálunk a fogalomzavar, mutatja az, hogy Ágoston megmaradt mindkét minőségében. A „páholy", melynek tagjai többnyire zsidók, a jelen pillanatig (1917 julius) elnökét megtartotta. Nálunk akárhány szabadgondolkozó vallást cserélt, persze előnyöset választva, érthető tehát az is, hogy Ágoston a zsidókat, kiket legyalázott, könyve végén a keresztény egyházba való belépésre szólitotta fel. Az Egyenlőség által összegyüjtött cikkek közt Komáromi Ágostonnak járatlanságát a saját szükebb területén, a szociológiában is bebizonyitotta.

KÚTFŐK.

323. szám.

1. MAGYAR-ZSIDÓ OKLEVÉLTÁR 60—61.

Az emlitett oklevéltár fenti helyen egy okiratot közöl, melynek erején Sobolo dicus de Piro trencséni polgár és neje Cybele elismerik, hogy Dániel nevü trencséni zsidónak trencséni szőlőkertjüknek egy a sz. Remigiusegyház mellett fekvő rétjét (olca) 86 trencséni font denárért eladták. Az eladott darab néhai de Domo Lajos trencséni polgár présháza mellett feküdt. Az eladási szerződés tanui között vannak de Orreo Frigyes és Prondor János trencséni „scabini"; a hitelesitők pedig Trencsén város scultetusa és egyéb scabinusai. A M. Zs. Okltr. a darabot Fejér VI. 2. 300 old. olvasható közlése szerint teszi közzé. Az okirat hitelessége vagy közlése ellen mindeddig nem emeltek kifogást.

A darab főérdekét első sorban az képezte, hogy a benne előforduló solidi Trenchinienses és Librae trenchinienses dicta monetae alapján mindeddig azt állitották, hogy Csák nb. Trencséni Máté, az ismert oligarcha, ki az okirat kiállitásakor — 1300. márc. 30. — Trencsén birtokosa volt, a pénzverési jogot is gyakorolta. Minket azonban itt nem ez érdekel, hanem az, vajon elég hiteles-e a darabban szereplő Dániel zsidó hovatartozandósága.

Dr. Hóman Bálint úr a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött eredeti szerint a fenti okirat betüszerinti másolatát a következő megjegyzések kapcsán adta ki a „Turul" 1915. évf. 33—34. lapjain:

1. A város neve az eredetiben nyolcszor fordul elő, hétszer világosan *Treuen*-nek irva, nyolcadszor Treu formában, ami csak *Trier* jelző alakjában alkalmazott (*Treverensis*) latin nevének röviditése lehet.

2. A darabban előforduló olka (olke-olk) szó ismeretlen e korban Magyarországban és Németországban is fő-

kép csak Trier vidékén használatos nagyobb szőlőbirtok jelölésére.

3. Ugyanez áll a városbiró és esküdtek jelölésére használt „scultetus" és „scabini" kifejezésekről.[1])

4. Az említett polgároknak vezetékneve van, amire e korból hazánkban nincs példa.

5. A sz. Remigegyház is trieri oklevelekben szerepel mint helymeghatározó.

Mindezekből tehát határozottan kiviláglik, hogy fenti Dániel *nem trencséni, hanem a német Trier város lakója volt.*

2. LEUBMAN ÉS SALMAN

Az Okltr. 92. old. egy okiratot közöl, melynek értelmében „Ich graff Niclas von dem Harrenstain" 1378-ban, elismeri, hogy *Leubman* dem juden Salmans ayden tzu . . . *gwnstat* 31 font bécsi fillérrel tartozik; a szöveg folytatásában „dem Wenigen Mertistarff" jelölés is fordul elő. De mielőtt tulajdonképpeni szándékunkra áttérnénk, szükséges kiemelni, hogy a darab némi magyarázat és helyreigazitásra szorul.

a) *Harrenstain* nem más, mint a Sopronmegyében még most is lévő *Szarvkő* német neve, illetve fordítása, amely helyes alakjában — mint *Hornstein* — 1486-ban szerepel.

b) . . . *gwnstat*. A darab rubruma mondja „Leubman *nagymartoni zsidónak*". Ez meg nem felel a valóságnak. Nagymarton német neve mindig Marteinsdorf, Mertisdorf vagy Merteinsdorf, szóval a német Martin személynévre visszavezetendő alakban fordul elő, amiből a még most is használatos *Mattersdorf* kialakult. A . . . gwnstadt-nak tehát semmi köze hozzá. A régi Sopronmegyében nem is ismerünk oly helységet, melynek német nevében „gwnstadt" a második felet képezte volna s igy nem éppen valószinüten, hogy e névtőredék valamely osztrák földrajzi tárgyra vonatkozik.

c) *Wenigen Mertistarff* a névmutatóban nem található. Nem más, mint a sopronmegyei *Kis-Marton*, melynek német neve *Eisenstadt*. 1373 és 1388-ban mint *Wenig Mertersdorf* fordul elő. A „wenig" ott kétségkivül a „Kis-t" jelenti (Klein-Martinsdorf), ami elég furcsa németségre vall.

* * *

Darabunk egyébként a zsidó névismeret (onomastika) szempontjából is érdekes. Tudjuk, hogy a középkori zsidó személynevek különféle helyen különféle átalakulásokon és elferditéseken mentek keresztül, de a legtöbb esetben eredetiségüket megis tudták menteni. A különböző helyeken helyesen divott nevek kiejtése vagy elferditése természetesen többnyire és első sorban a nem zsidó lakosságból indult ki s ennek alapján a forrásokban szereplő zsidó személyeknek összehasonlítása hellyel-közzel a név viselőjének helyrajzi hovatartozandóságára némi világosságot vethet. De nyelvészeti tekintetben is lehet e téren érdekes megfigyeléseket elérni. Jelen esetben szolgáljon a Leubman és Salman név alapul.

a) *Leubman*. Azon fölötte elénk érintkezésnél fogva, mely a középkorban a magyar és osztrák zsidók között fennállt és azon körülménynél fogva, hogy számos osztrák zsidó Magyarországban állandóan tartózkodott, a személynevek összehasonlitásából arra az eredményre is juthatnánk, hogy a ritkább, de hangtanilag egymással azonos, vagy egymástól csak lényegtelenül eltérő nevek viselői egy és ugyanazon törzstől származó család sarjaihoz tartoznak. A Leubman névre vonatkozik pl. a következő adat: Chirichlingei (az alsóausztriai *Kierling*) Henrik előadja egy Klosterneuburgban 1323. szept. 29-én kiállitott okiratban, hogy néhai fivére, Kirchlingi Ulrik egynéhány kritzendorfi (Kierling mellett) ingatlant *Lebman nevü bécsi zsidónak* zálogba adott. (Jahrbuch der heraldisten Gesellschaft Adler in Wien 1899: 8).

[1]) A t. közlő ur ezen állitása csak a szinmagyaroklakta földrajzi tárgyakra alkalmazandó. A középkori latin scabinus annyi mint a német schöppe-schöffe vagyis birósági ülnök egyáltalában. Fejér VII. 5. 286. közöl egy évnélküli okiratot, mely következőleg kezdődik „Judex de . . . et duodecim Scabini seu Jurati (esküdtek) de eadem." Scultetus annyi mint a német Schultheiss vagy röviditve Schulz, mely utóbbi pl. a temesmegyei németek lakta községekben még ma is a községi biró jelölése. A szepesi káptalannak 1243-ban kelt egyik okiratában (Wenzel: Árpádkori új okmánytár 7: 146. szerepel a scultécia in nova Ruzumpach és Hannus dictus Colchener scultetus de Ruzumbach (=uj Ruszbach). stb. A soltészság és a Skultéti vezetéknév pedig elég gyakran szerepelt és szerepel most is a magyarban.

Ebből ugyan még nem következik, hogy az említett két zsidó egy és ugyanazon nemzetség sarja volt, de megkapjuk a Leubmann-név helyes alakját. A név különben keresztény családnál is fordult elő Alsóausztriában. 1421-ben találjuk t. i., hogy Zelkingi Beatrix *Lewbman* Jakab neuhofeni plebánosnak és a sz. Istvánról nevezett bécsi egyház kanonokának különféle jószágokat adományozott (Jahrbuch des Wiener „Adler" 1887: 153). A pozsonyvárosi zsidólajstromban pedig még 1439-ben „Leubman jud" fordul elő (Okltr. 469). Vajjon az ugyanazon évben ott lakott „Leblmann jud" (Okl. 467) vele azonos, nem tudni.

b) *Salman.* E név az Oklevéltárban háromszor fordul elő: két zsidónál és 1405-ben egy a mosonmegyei Jewlsben lakott keresztény halásznál (ich Janns der Salman). Az utóbbira megjegyzendő, hogy a keresztények a Salomo nevet mindenütt jól ismerték és hogy ennek következtében a mosonmegyei halász nevének semmi köze nem volt a zsidó Salmanhoz. Salman különben a németben annyi, mint „schirmvoigt", ami egyáltalában világi hatósági embert (=védnököt) jelent. Minthogy pedig Salmann és Salamon az Okltr.-ban egymástól megkülönböztetve szerepel, több mint valószínű, hogy ott nem a Salman névnek holmi változatával van dolgunk, hogy Salman teljesen különálló név, melynek jelentését talán a következő külföldi adatok szolgáltatják:

1. Frigyes, Boldizsár és Vilmos thüringiai tartományi grófok 1371. május 4-én egynéhány *erfurti* zsidótól 376 schock meisseni és 250 schock cseh garast vesznek kölcsön, megígérik, hogy ez összeget Erfurtban ugyanazon évi szept. 29-én visszafizetik és hogy késedelmi kamatként 3—3 schock után hetenként egy garast fizetnek. A zsidók a következők:

a) *Schalam* von Brun Owe (=Brunau); b) Golde von Brun Owe (Golde női név); c) ennek sógornője Hanne; d) *Schalam* Illés mester; e) ennek sógora: *Haase.*

2. Meisseni őrgrófok 1372. márc. 15-én elismerik, hogy az *erfurti* és prössnecki (szászmeiningeni helység) zsidóktól 800 schock prágai denárt kölcsönvettek, melyért egy sereg előkelő főur kezességet vállalt. A zsidók a következők: a) *Schollem von Brunnow*; b) *Hasen von Brunnow*; c) ezeknek nővérei: „Riffel und Lame Scholem Hasen (Viertel-

jahrsschrift des Berliner Herold 1891: 25). 2529.) Ezekből az adatokból kiviláglik, hogy az 1371-ben felmerülő Brunaui Schalam az egy évvel később szereplő Brunnaui Scholemmel egy és ugyanazon személy és hogy Salman minden valószínűség szerint Schalam és Scholem-nek hangtani rokona. Az Okltr. 473. old. található pozsonyvárosi *Selmon* talán szintén az. Hogy a Schalam-nevet 1439-ben Pozsonyban is ismerték, bizonyítja a pozsonyi zsidóutca háztulajdonosairól szóló jegyzék (Okltr. 467). Alsóausztriában pedig már 1381—1398-ban a Walich-család tagja (Tröt[=menachem) fia *Schalom* szerepel (Dr. Schwarz Ignác közlése).

3. SMOYEL.

1379-ben találunk a soproni háztulajdonosokról szóló lajstromban (Okltr. 456-458.) 2 Smoyel nevű zsidót, kik közül az egyik azonban (mint derselb Smoyel) három sorral előbb *Smoychel* néven szerepel. 1526-ban (Okltr. 479) *Schmollerl* zsidó soproni háztulajdonos. A név külföldi előfordultára szolgál a következő adat: a sziléziai Löwenberg-ben lakott *Smoel* zsidó a nevezett helységre tartott birtokigényét 1421-ben Kopatsch Fritsche (=Frigyes) nevű úrnak adja el (Vierteljahrsschrift des Berliner „Herold" 1886: 465). Ebből joggal következtethetjük, hogy Smoyel=Smoel az ismert német *Samuel*=Schmuel, vagyis a magyar *Samu.*

4. HÄDSCHL.

Sopron városának 1526. évi háztulajdonosai sorában Hädschl zsidó is szerepel (Okltr. 479). Tudtomra ritka, vagy egyáltalában ismeretlen személynév, mely azonban a szomszédos Alsóausztriában, — ha csak minden jel nem csal — kissé változott alakban kimutatható. 1439. szept. 16-án kijelenti Puchheimi János alsóausztriai birtokos, hogy (a csehországi) Rosenberg Ulriktól († 1469.) törlési nyilatkozatot kapott azon száz aranyforintról, melyet a Wartburg-ban lakó Mers és a Neustadt-ban lakó *Hezel* nevű zsidók Rosenbergnek kölcsönöztek és mely összeg erejéig Puchheim kezeskedett. (Jahrbuch des wiener „Adler" 1889: 158.) Wartburg alighanem az alsóausztriai Wartberg; Neustadt pedig Bécs-Ujhellyel azonos.

5. ZYMSCHA.

Az Okltr. 467. old. szerint a pozsonyi zsidó utca háztulajdonosai sorában van 1439-ben egy *Symcha* nevű is. A hosszu sorozatban minden férfi név után jön a „jud" elzö, a nök után „uxor" vagy „jüdin."Hatan vannak azonban, kik minden közelebb jelzés nélkül csak puszta nevükkel szerepelnek és igy nem tudni, férfi-e az illető, vagy nő; ezek között van fenti Symchais. De van a sorozatban egy *Zymscha* uxor is, ami arra enged következtetni, hogy e két név egymással azonos és hogy Symcha is nő. Van erre egy szép külföldi adatunk.

XII. Benedek pápa 1339. jún. 11-én kelt leveléből tudjuk, hogy néhai Musch zsidó a sziléziai kamenczi cisztercita klastromnak valamikor kölcsönt adott és azért addig míg élt a kellö kamatot beszedte. Most pedig örökösei jogtalanul követelik e kamatok további fizetését, miért is a boroszlói ügyvivőt felhivja, hogy nevezetteket a további uzsoráskodástól eltiltsa, Musch örökösei a következők: 1. Jordán zsidó, strehleni lakos (Boroszló vidékén). 2. Echard zsidó szinten strehleni lakos. 3. *Symocha*, az emlitett Musch özvegye. Musch, ki a „parvus" (=Kis) melléknevet viselte, szintén volt strehleni lakos (Codex diplomat. Silesiae 10: 135). Hogy Symocha alatt a még most is divó *Szimche* (annyit jelent mint öröm) értendő, világos.

6. BUDAI ZSIDÓUTCA 1440-BEN.

A budai zsidóutcáról már e lapok 1916. évf. 320. old. tettünk említést, mikor arról volt szó, hogy Zsigmond király 1423 és 1424 között a Buda városában lévő zsidó utcában létezett új templomában egy fél kanonoki javadalmat alapitott. 1440-ből az utcának részletesebb jelölésével találkozunk: *„in platea Judeorum Budensium versus portam Zombathkapw"* (=Szombatkapu). (Magyar Oklevélszótár 933. a Nemzeti Múzeumban őrzött Kapy-család levéltár eredetije szerint).

Szerves összeköttetésben ez adattal áll az Okltr. 178. old. olvasható és 1440 márc. 12-én kelt oklevél, melynek értelmében Kapy János panaszt tett a királynénál, hogy *„in civitate nostra Budensi, in vico Judeorum, loco scilicet sabbati"* levő két házát tőle átvette és a jelenleg bennök lakó zsidóknak adta stb. A két adat között némi eltérés állapitható meg. Mig az elsőben platea Judeorum, vagyis zsidóutcáról van szó, a másodikban „in vico Judeorum" vagyis Zsidónegyedről beszél. Az elsöben van *„porta* Zombattkapw", a másikban *„locus* sabbati", vagyis *„szombattér"* áll. Hogy a darab rubruma e szokatlan helyjelölést „Szombathelynek" veszi, nem elég szabatos, mert itt csak „tér" a hèlyes. Egyebekben még kiemelendő, hogy a Magyar Oklevélszótr. adata a nemz. múzeumban őrzött Kapy-családi levéltárban található, mig a másdiknak eredetije az ugyanott őrzött báró Jeszenák levéltárból való.

7. SZERENCSÉS IMRE PECSÉTJE.

Szerencsés Imre származásáról szóló okirati adataink nincsenek; amit erre vonatkozólag tudunk, az csak többékevésbbé megbizható korirók feljegyzéseiből ismeretes. Az okirati adatok csak puszta nevét és hivatalos állását emlitik. Annál érdekesebb a következő mindeddig nem méltatott okirati adat.

Thurzó Elek kir. tárnokmester és kincstartó meghagyja „egregio Emerico Zerenchees" budai és Polijaak (Polyák) fehérvári harmincadosoknak, hogy a királynénak bizonyos összeget fizessenek ki. A darab kelte: 1525. máj. 5-én. A közlő (Brüsseli okmánytár 31—32.) a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Gyűrű pecsét; a család cimere felett A. (lexius) T.(hurzó) kezdők vannak vésve. Kivül, hihetőleg Szerencsés kezétől, három sor *cursiv* zsidó irás látható. Mária királyné levéltárából Eredeti *Feletle érdekes volna ezen megjegyzést az eredetivel összehasonlitani.* Egyelőre azzal kell megelégednünk, hogy ezen adat legalább Szerencsés Imre zsidó származását megerősiti; holott pl. a vele egykoru Csáktornyai Hampo-családra nézve ilyen bizonyitékkal még nem rendelkezünk; de erről más helyen.

8. HA KOHEN JÓZSEF RABBI EGY MAGYAR VONATKOZÁSU ADATA.

A nevezett koriró [1]) többi között: a „francia királyok és az ottomán nagyfejedelmek krónikájának könyve" c. művet irta, melyben a nikápolyi csatát (1396) is ecseteli. E műve angolra lett fordítva s ebben a csata kimeneteléről kifolyólag ha Kohen mondja, hogy Zsigmond magyar királlyal nagybátyja, *„the prince Kamray* his uncle" egy hajóra menekült, mely a Duna partján kés-en állt és hogy a törökök nyilaikat utánok lőtték. Egyik hirneves kutató kérdezi, vajjon ezen Kamray alatt Cilly Hermann, a király apósa értendő-e? Erre megjegyzem, hogy Zsigmond csak sokkal később lett Cilly Hermannak a veje és hogy sem Hermannt, sem Cilly-t nem lehetett Kamrayra elferditeni. A dolog úgy áll, hogy József rabbi jóval később azt hallotta, hogy a királyt egy „rokona" vezette a hajóra s ő ennek szabatos családtörténelmi meghatározásával nem igen törődött. Minthogy pedig tudjuk, hogy Garai Miklós nádor Cilly-Hermannak Anna nevű leányát korábban vette nőül mint Zsigmond a fiatalabb Borbálát, könnyen érthető, hogy József rabbi a sógorból nagybátyát faragott. Legyen ez azonban bárhogy, annyi áll, hogy még hangtani szempontból is kiviláglik, hogy *Kamray nem más, mint Garay*, annál is inkább, mert összes hazai okirati forrásaink abban megegyeznek, hogy Garai Miklós nádor a királlyal hajóra szállt.

Párkány. *Dr Wertner Mór.*

[1]) Ősei Spanyolországból származtak. Született 1496-ban a francia Avignon-ban, honnan szülői Genuába költözködtek. Itt valamint Novi, Voltaggio és Costelletto-ban (Montferrat-ban) élt mint orvos 1575-ig. (Dr. Krauss Sámuel tanár úr szíves közlése.)

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Salfeld* S., Die Mainzer Judenerben (S. A. aus d. Mainzer Zschr. XII, 1917), *Mainz* 1918. — *Nebel A. I.*, R. Tanchumi Hierosolymitani liber Almursid Alkafi (I pars litterae 5), textum arabicum edidit etc. *Budapestini* 1917. — *Ellenbogen I.*, R. Tanchumi etc. (I. pars litterae I), Bpest 1917 (indkető bp. dissz.). — *Ziegler J.*, Wie erziehen wir unsere Kinder zum Judentum? Prag 1918. — *Trebitsch I.*, Ptahotep bölcs mondásai tekintettel az ókeleti mondásokra, *Budapest* (1918, dissz.). — *Blau L.*, Az emancipáció mint világtörténeti jelenség, *Budapest*, 1918 (Egyenlőség kiadása. Ára 2 K.) — *Szabolcsi L.*, A csillag fia. Egy nép tragédiája, *Budapest* 1918 (Dick Manó kiadása). — *Winterberg Gy.*, A zsidó szeretet. Ünnepi beszéd, *Budapest* 1918. — *Buber M.*, Mein Weg zum Chassidismus. Erinnerungen, *Frankfurt a. M.* 1918. — *Kaplan I. és Mohr I.*, Megillath Ester, *Zürich* 1918 (a héber szöveg művészi kiadása. Künstlerverein und Kunstverlag. Ára fűzve 1.75 fr., kötve 2.75. Különböző diszkiadások: 6.50; 10 és 25 fr.). — *Rapaport M. W.*, Judenrecht. *Aachen* 1917 (K. l. a. K. C. Blätter 16. füzetéből.) — *Ziegler J.*, Der Propnet Jeremia und das Deuteronomium (K. l. Jüdische Lehrerstimme V. évfolyamából). — Archiv für jüdische Familienforschung, 2. Jahrgang, Nr. 1—3. *Wien*, R. Löwit. (Előf. 6 K.) — A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet Értesítője az 1917—18. tanévről. Budapest 1918. — Ugyanaz németül. — *Silberfeld I.*, Mózestől Jézusig. Válaszul dr. Szeberényi L. Zs. ev. lelkész „Mózes vagy Jézus" c. értekezésére. *Békéscsaba* 1918. —

Halottak. Utolsó füzetünk megjelenése óta a zsidó tudományt sulyos veszteségek érték: meghalt dr. *Güde-*

mann M. Bécsi főrabbi 84 éves és *Epstein* Ábrahám bécsi magántudós 75 éves korában. Midőn fájdalmunknak adunk kifejezést, nagy sajnálatunkra nincs most módunkban, hogy felekezetünk e két messzefénylő jelesét méltassuk. Meghalt 68 éves korában továbbá dr. *Rosenzweig* Adolf berlini rabbi, ki magyar (turdosini) származásu volt és egy emberöltőn át hirdette Isten igéjét a német fővárosban, hova a csehországi Teplitzből került. Áldás emlékükre.

Dr. Chajes P. H. trieszti főrabbit, az ismert tudóst a bécsi hitközség főrabbijává választották, ki állását aug. hó 1-én el is foglalta.

Rabbiválsztáskor. *Dr. Niedermann Mórt* a nagybecskereki hitközség főrabbijává választotta, kit dr. *Kiss Arnold* iktatott állásába. — Schreiber Ignácz rabbijelölt óbudai főrabbivá lett megválasztva.

Előfizetőinkhez. A sulyos nyomdai viszonyok dacára az előfizetés árát nem emeljük, de tisztelettel kérjük, hogy az előfizetési özszeget, beleértve a hátrálékot is, beküldeni sziveskedjenek.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

Társadalom.

Dr. Blau Lajos, A rabbinizmus történeti jelentősége. Ünnepi beszéd — 1
Dr. Venetianer Lajos, Az Országos Iroda jelentése — — — 8
Dr. Weisz Sámuel, Az orsz. rabbiképző-intézet 40 éves jubileuma — 14
Az 1848. XX. tc. végrehajtása — — — — — 20
Társadalmi Szemle — — — — — — 21
Dr. Blau Lajos, Schill Salamon koporsójánál — — — 93
Dr. Dercsényi Móric, Schill Salamon — — — — 98
Schill Salamon életrajza — — — — 102

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A „Göschen tudományos gyüjtemény zsidó szempontból. — — — — — — 25
Dr. Blau Lajos: A Természet és szellem világából — — 44
Dr. Blau Lajos: A שרש terminus — — — — 48
Dr. Weisz Miksa, Geniza töredékek I. — — — — 51
Mandl Bernát, Adalék néhány Magyarországban szereplő középkori zsidó történetéhez — — — — 58
Dr. Goldberger Izidor, A teleki rabbi feleségének kelengyéje — 65
Dr. Blau Lajos, A zsidók a római birodalomban — — — 104
Dr. Weisz Miksa, Geniza töredékek. II. — — — — 116
Dr. Guttmann Mihály, A Tóra törvénytani és elbeszélő részei — 122

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: Schwarz ünnepi irat — — — 68
Dr. Blau Lajos: A Szifré Numeri és Szifré Zutta uj kiadása — 72
Dr. Blau Lajos: A bécsi zsidók hagyatékai — — — 73
Dr. Blau Lajos: Uj német zsidó organum — — — 77
Dr. Kohlbach Bertalan: Az egyptomiak halottas tisztelete szobrocskái 79
Dr. Kohlbach Bertalan: A szent Domokos rend multjából és jelenéből 81
Dr. Blau Lajos: Szentirási kánon- és szövegtörténet tekintettel a keletiekre — — — — — 129
Dr. Blau Lajos: Germania Judaica — — — — 131
Dr. Blau Lajos: A héber nyelv történeti grammatikája — — 133
Dr. Blau Lajos: Ókori zsinagógák Galileában — — — 140
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle — — — — 143

Tanügy.

Dr. Vajda Béla, A bűn és a jó cselekedet — — — 84
Az orsz. izr. tanitóképzőintézet legujabb értesitője — — 93

Kútfők.

323. szám. Magyar-zsidó kiegészitő. Leubman és Salman Smoyel. Hädschl. Zmyscha. Budai utca 1440. Szerencsés Imre Pecsétje. Ha-Kohen József rabbi egy magyar vonatkozásu adata. Közli Dr. Wertner Mór 165

Vegyes.

Irodalmi hirek. — Dr. Blumgrund Naftáli. — Pótlás. — Rabbi perirata a Pester Lloyd 1868. mellékletén. — — — — 95
Irodalmi hirek. — Halottak. — Dr. Chajes P. H. — Rabbiválasztások. — Előfizetőinkhez. — — — — — — 173

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY